Б. Козак

ВІДНОВА

ПОЛІТИКА • СУСПІЛЬСТВО • КУЛЬТУРА

ЛІТО • ОСІНЬ • ЗИМА 1986

ЧОРНОБИЛЬ —
ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ

5

diaspriana.org.ua

ВИДАННЯ «ВІДНОВИ»

БІЛОРУСИ — ЛИТОВЦІ — УКРАЇНЦІ: НАШІ ВОРОГИ — ЧИ БРАТИ?

Казімєж Подляський

1986. 157 стор. Обкладинка: модифікована українська версія польського опозиційного видання «Przedświt» — приготувала Таня Кравців.

Ціна: 7 ам. дол.

Українське видання трактату визначного польського публіциста, який виступає під псевдонімом Казімєж Подляський, та репрезентує певні католицькі та демократичні кола польської опозиції.

Автор дає грунтовний аналіз стосунків поляків з їхніми східними сусідами впродовж новітньої історії та в наші дні.

Трактат, написаний живим публіцистичним стилем, зокрема, важливий для зрозуміння поглядів польської опозиції на взаємини Польщі з Україною.

Замовлення надсилати на адреси:

В Європі:

«Vidnova» Verlag GmbH
Berg am Laim Str. 89
8000 München 80
West Germany

У США:

Dora Horbachevsky
1148 Glenn St.
Philadelphia, PA 19115
U.S.A.

ВІДНОВА

ПОЛІТИКА • СУСПІЛЬСТВО • КУЛЬТУРА

ЛІТО • ОСІНЬ • ЗИМА 1986

Канадсько-
Канадо

5

ЧОРНОБИЛЬ —
ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ

РЕДАКЦІЯ

Головний редактор: ЯРОСЛАВ ПЕЛЕНСЬКИЙ

Співредактори:
ЯРОСЛАВ БІЛІНСЬКИЙ
БОГДАН ОСАДЧУК *(відповідальний редактор)*
ПЕТРО ПОТІЧНИЙ

Редакційна колегія:
МАРТА БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК • ВЛАДИМИР БУКОВСЬКИЙ
НАТАЛІЯ ГОРБАНЄВСЬКА • ВАСИЛЬ ГРИШКО
ЄЖИ ҐЕДРОЙЦ • КОРНЕЛІЯ ҐЕРСТЕНМАЄР
МИХАЙЛО ДЕМКОВИЧ ДОБРЯНСЬКИЙ • ДМИТРО ЗЛЕПКО
ЄВГЕН ЗИБЛІКЕВИЧ • ЯКУБ КАРПІНСЬКИЙ • ТЕОФІЛЬ КІС
ЕДУАРД КУЗНЕЦОВ • ВЛАДИМИР МАКСИМОВ • ПАТРІК МОРО
РАЇСА МОРОЗ • ВЛОДЗІМЄЖ ОДОЄВСЬКИЙ • ДЖОН РЕШЕТАР
РОКСАНА САЮК • ҐЕРГАРД СІМОН
МОЙСЕЙ ФІШБЕЙН • БОРИС ШНАЙДЕР

Видає: Видавництво «ВІДНОВА»

Матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:
«VIDNOVA» Verlag GmbH • Berg am Laim Str. 89 • 8000 München 80
West Germany.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Редакція і видавництво не відповідають за погляди висловлені в матеріалах, підписаних авторами або збірними назвами.

Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів дозволені виключно за згодою автора і видавництва.

Verlag: «VIDNOVA» Verlag GmbH • Berg am Laim Str. 89 • 8000 München 80
West Germany.

Chefredakteur: Jaroslaw Pelenski

Verantwortlicher Redakteur: Bohdan Osadczuk, Anschrift wie Verlag.

Druck: «Logos», Buchdruckerei GmbH • Bothmer Str. 14 • 8000 München 19
BRDeutschland

Copyright © «VIDNOVA» Verlag GmbH, 1986

ЗМІСТ

5 ЧОРНОБИЛЬ — ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ
9 *Кореспонденція з Києва:* УКРАЇНА ПІСЛЯ ЧОРНОБИЛЯ
12 *Григорій Панчук:* ЧОБНОВИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА І РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

ДОКУМЕНТАЦІЯ

35 *І. Х. Сас:* ЧОРНОБИЛЬ (З «Історії міст і сіл УРСР»)
43 *Катерина Зеленська:* АТОМНА НА ПРИП'ЯТІ
45 *Любов Ковалевська:* НЕ ПРИВАТНА СПРАВА
53 ФРАГМЕНТИ З ОФІЦІЙНОГО РАДЯНСЬКОГО ЗВІТУ ПРО ЧОРНОБИЛЬСЬКУ КАТАСТРОФУ
68 *Річард Чемплін:* ЛІКУВАННЯ В МОСКОВСЬКІЙ ЛІКАРНІ ПАЦІЄНТІВ, УРАЖЕНИХ РАДІАЦІЄЮ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС
79 СТАН ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В СРСР
95 *Михайло Клочко:* ЖЕРТВИ СТАЛІНСЬКОЇ АТОМНОЇ БОМБИ

СТАТТІ І КОМЕНТАРІ

107 *Владимир Малинкович:* ПРО ЧОРНОБИЛЬ І ЧОРНОБИЛЬЦІВ
111 *Левко Олександрів:* ЧОРНОБИЛЬ — З АМЕРИКАНСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ
117 *Володимир Вандера:* ПОЛІТЕКОНОМІЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ
120 *Люсієн Трюб:* ЧОРНОБИЛЬ І РЕАКТОРНА ТЕХНІКА В КРАЇНАХ ЗАХОДУ
128 *Владимир Максимов:* ЧОРНОБИЛЬ — ПОВОРОТ ІСТОРІЇ
131 *Патрік Моро:* ФРАНЦІЯ І ЧОРНОБИЛЬ
133 *Андре Ґлюксман:* ДЖУМА В ЧОРНОБИЛІ
139 *Ален Безансон:* БЛИСКАВКА НАД ДНІПРОМ
142 *Ернст Кукс:* КРИЗА ГОРБАЧОВА
147 *Кристіян Шмідт-Гоєр:* УДАР ПО ГОРБАЧОВУ
150 *Карл Ґустав Штрем:* ЧОМУ ГОРБАЧОВ НЕ ПОЇХАВ В УКРАЇНУ?
152 *Петер Крейса:* ЛЕГЕНДА ПРО ЧОРНОБИЛЬ
154 ЧОРНОБИЛЬ НЕ СЛУЖИВ ТІЛЬКИ МИРНИМ ЦІЛЯМ
154 ДОПОМОГА УКРАЇНІ
155 КРИТИКА ПОЗИЦІЇ ЗАХОДУ
156 АНГЛІЙСЬКА ПРЕСА ПРО КАТАСТРОФУ В ЧОРНОБИЛІ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УРСР

163 *Ярослав Білінський:* ВИТРИВАЛІСТЬ ЩЕРБИЦЬКОГО?
170 *Мойсей Фішбейн:* IX З'ЇЗД ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ: ЗМІНИ ЧИ ЗАМІНИ?

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ

179 *Мирослав Трухан:* УКРАЇНЦІ В ПОЛЬЩІ: ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ
193 *Богдан Осадчук:* ЮВІЛЕЙ ЖУРНАЛУ «KULTURA»
197 ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНУ: *ІНТЕРВ'Ю З ЯРОСЛАВОМ ПЕЛЕНСЬКИМ*
217 СТАНОВИЩЕ КУППО ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

ДОКУМЕНТИ З ПОЛЬЩІ

219 *Мацей Ґродецький:* ПОСТАЛА ПОЛЬСЬКА ГРУПА ПОЄДНАННЯ
221 ЗАКЛИК ПОЛЬСЬКОЇ ГРУПИ ПОЄДНАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ У ДІАСПОРІ

222 *Раїса Мороз:* «ДРУГИЙ ВІНОК»
226 *Марта Богачевська-Хом'як:* ЕТНІЧНІСТЬ І ФЕМІНІЗМ
237 *Мирна Косташ:* «ПОДІЛЕНІ ЛОЯЛЬНОСТІ»

РЕЦЕНЗІЇ І ОГЛЯДИ

244 *Єжи Томашевський:* РІЧ ПОСПОЛИТА БАГАТЬОХ НАРОДІВ. *(М. Т.)*
250 *Роберт Конквест:* ЖНИВО ГОРЯ: РАДЯНСЬКА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ТЕРОР-ГОЛОД. *(Михайло Демкович Добрянський)*
259 ПРОВІДНІ РОСІЙСЬКІ ЖУРНАЛИ В ДІАСПОРІ. *(М.Д.Д.)*

НАГОРОДИ

265 НАГОРОДИ О. І Т. АНТОНОВИЧІВ

НЕКРОЛОГИ

266 ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ. *(Михайло Демкович Добрянський)*
273 ЛЮБОМИР МАКАРУШКА. *(М.Д.Д.)*

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

275 *Екуменіст з Польщі:* УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЗВАЄМИНИ І «ВІДНОВА»
278 *Єжи Бар:* ВІДНОСНО СТАТТІ ЯНУША СОБЧАКА «СХІД»

ЧОРНОБИЛЬ — ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ

Сьогодні Україна переживає один із найтрагічніших періодів своєї тяжкої історії. Формально, згідно з міжнародним правом, Українська Радянська Соціалістична Республіка є суверенною державою. Але й сьогодні, за М. С. Горбачова, так само, як і за його попередників, Україна являє собою один із різновидів колонії, що нею керують кремлівські ставленики у Києві. Їхня політика завжди була поза національно-патріотичною гравітацією українського народу, вони ніколи не відчували ані обов'язків, ані відповідальності перед цим народом. Все це з новою силою виявила катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (АЕС).

За загибель людей внаслідок чорнобильської катастрофи, зокрема пожежників, які перші зустріли невидиму смерть у Чорнобилі — бо не мали спеціального одягу, який захистив би їх від радіації, за невідому долю незчисленних наших співвітчизників, які були опромінені, і тих, іще ненароджених співвітчизників наших із прийдешніх поколінь, несе відповідальність, в першу чергу, радянське партійно-урядове керівництво, з М. С. Горбачовим на чолі та його попередники. За наказом всесоюзного керівництва будівництво атомних електростанцій сконцентровано в Україні, зокрема, в районі Києва, незважаючи на те, що, згідно з вірогідними інформаціями, колишній перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест заперечував проти такої концентрації АЕС в Україні з огляду на загрозу для безпеки населення. Ба більше, ці АЕС будувалися без спеціальних охоронних оболонок, нехтуючи належними заходами безпеки.

Співвідповідальними за жертви чорнобильської трагедії слід вважати також партійно-урядових можновладців Української РСР, оскільки вони не евакуювали своєчасно населення із зони катастрофи і (виконуючи вказівки з Москви) влаштували бучні першотрав-

неві святкування саме в той час, коли радіація у Києві була максимальна.

З огляду на те, що радянське партійно-урядове керівництво, а також дехто на Заході намагаються звалити провину за чорнобильську трагедію виключно на всесоюзних керівників середнього рангу, а зокрема на місцевих керівників і працівників Чорнобильської АЕС, вважаємо за доцільне висловити такі твердження:

Україна проти своєї волі перебуває у системі СРСР, себто радянської імперії, і тому провину за чорнобильську трагедію в моральному, юридичному, матеріальному та політичному сенсі несе в першу чергу всесоюзне радянське партійно-урядове керівництво і ті елементи радянського суспільства, які його підтримують. За усі трагедії і злочини суспільно-політичного характеру, які ставатимуться на території УРСР, вони нестимуть усю відповідальність.

Українські уряди і українці як народ нестимуть відповідальність за катастрофи і злочини, подібні до тих, що сталися у Чорнобилі, лише тоді, коли існуватиме самостійна, демократична, конституційна і законна українська держава, яка і залишається найвищим суспільно-політичним ідеалом українського народу.

Російсько-українські стосунки доволі складні. І як би там не було — катастрофа в Чорнобилі це ще один вияв насильно накинутого, радянського за формою, союзу України з Росією. Вона змушує нас знов переглянути цей союз. Союз, який не захистив наш народ від величезних демографічних та цивілізаторсько-культурних втрат. Союз, який коштував нашому народові мільйони людських жертв. Союз, який затримав розвиток культури й мистецтва нашого народу. Союз, який убив і ще довго повільно вбиватиме радіацією громадян України. Ми свідомі того, що за нинішніх нелюдських умов усепоглинаючого централізму та всевладного великодержавного шовінізму в СРСР дуже важко змінити становище України докорінно. Але чорнобильська катастрофа змушує нас порушити цілком конкретні питання й поставити цілком конкретні вимоги:

— Треба заборонити будівництво й дальшу працю ядерних реакторів того типу, що встановлені на Чорнобильській АЕС.
  Україні потрібна свобода, а не плутоній для виробництва атомних бомб.

Треба забезпечити незалежний контроль над усіма атомними електростанціями на території України. Оскільки безпосередня залежність АЕС від Москви збільшила розміри чорнобильської катастрофи, треба запровадити максимальну децентралізацію та громадський контроль над діючими атомними електростанціями.

— Треба опублікувати повну інформацію про розміри та наслідки чорнобильської катастрофи, отруєння навколишнього середовища, кількість і перебіг захворювань внаслідок опромінення, точні дані про всі смертні випадки (прізвище, вік, професію, час та обставини смерті, місце поховання, кількість родичів та місце їхнього проживання).

— Треба притягти до відповідальності не тільки всесоюзних керівників середнього рангу та місцевих конструкторів, певних будівельників та керівництво чорнобильської АЕС, а насамперед найвищих всесоюзних керівників.

— Треба встановити матеріальне відшкодування рідним тих, хто загинув або захворів унаслідок чорнобильської катастрофи, а також усім евакуйованим з чорнобильської зони.

— Треба запровадити перевірку (за участю міжнародних комісій) заходів безпеки на всіх АЕС в Українській РСР.

— Треба забезпечити національний та міжнародний контроль над виконанням усіх цих заходів.

— Треба забезпечити надійну і ефективну співпрацю між Україною та сусідніми країнами — Білорусією, Польщею, Румунією, Угорщиною та Чехословаччиною — для контролю над роботою АЕС. Ці країни повинні створити громадські групи охорони навколишнього середовища.

— Західні держави повинні, згідно з міжнародним правом, відкрити свої дипломатичні представництва або щонайменше консульства в УРСР та в інших республіках Радянського Союзу. Катастрофа в Чорнобилі показала, які наслідки може мати політична та інформаційна відірваність України від зовнішнього світу.

Звертаємося до всіх людей доброї волі із закликом надавати всіляку допомогу й підтримку, зокрема, мо-

ральну, Україні та Білорусії як найбільш ураженим катастрофою, найбільш потерпілим країнам. Досі така допомога була мізерною. Закликаємо вшановувати пам'ять жертв Чорнобиля. У роковини чорнобильської трагедії богослужіннями, жалобними походами, хвилиною мовчання згадуватимемо загиблих братів і сестер наших. Прийде час, і їхні імена будуть викарбувані на гранітних плитах меморіалу. В наших серцях, у нашій пам'яті вони закарбовані навічно.

Літо-осінь 1986 *Редакція*

УКРАЇНА ПІСЛЯ ЧОРНОБИЛЯ

Кореспонденція з Києва

Перші ознаки того, що в Україні трапилося щось жахливе, що її спіткало якесь лихо, можна було побачити у київських школах. Буквально за два дні до першотравневих свят із шкіл зникли діти високопоставлених батьків. Кияни досить швидко довідалися, що ці впливові батьки літаками відправляють своїх дітей подалі від Києва, зокрема, до Москви та Ленінграда. А один визначний діяч привіз свою дитину в аеропорт у протигазі. Паніка, що охопила партійно-державних керівників, стала сигналом тривоги для населення. Люди почали цікавитися причинами раптової евакуації дітей високого начальства. Але першого травня мало хто з киян знав про різке підвищення радіоактивності у місті, перші повідомлення з'явилися десь за чотири дні після першотравневих свят. Тому люди, як завжди, вийшли на демострацію, як завжди, пройшли повз трибуну, несучи транспаранти, прапори і квіти. А ті квіти вже були радіоактивні. Деякі вчителі київських шкіл, незапокоєні раптовим зникненням дітей високопоставлених батьків, вирішили зв'язатися з батьками й запитати, чому діти не прийшли до школи. І тут виявилося, що евакуація дітей високого начальства мала масовий характер. Приховати це від жителів міста було вже неможливо. За сигналом згори (невідомо, чи з Києва, чи з Москви) з партійними працівниками було проведено індивідуальні розмови. Їх запитували, де знаходяться їхні діти. Якщо з'ясовувалося, що діти вивезені з Києва, партійним працівникам недвозначно заявляли: або повернути дітей до міста, або піти з високої посади. У всіх відомих нам випадках високопоставлені батьки негайно повернули своїх дітей до Києва. Ці особи прекрасно знали, яка небезпечна для дітей радіація, але кар'єра була для них, либонь, дорожча за здоров'я, за долю власних дітей. Про все це кияни говорили ще досить довго. Коли паніка почала потроху вщухати, у Києві, а згодом і по всій Україні, відбувалися збори, на яких говорили про аварію в Чорнобилі та її наслідки, а також про те, яких заходів вжили органи влади.

Такі збори відбувалися здебільшого у досить діловій атмосфері, але часто можна було почути критичні голоси, бо точної інформації про те, що сталося, власне, не було. Всі ці збори були спрямовані на те, щоб якось пригасити неспокій населення. Невдовзі почалася нова кампанія: поразку радянської ядерної політики намагалися видати за моральну перемогу. Почали галасувати про новий тип героїзму радянських людей. Почали переконувати світ і самих себе, що радянська людина сильніша за атом. Влада намагається протидіяти критичному ставленню населення до ядерної енергетики. Скидається на те, що до цієї пропагандистської кампанії збираються залучити літературу і мистецтво.

Для подолання наслідків катастрофи, для допомоги її жертвам, власті намагалися активізувати громадську діяльність: колективи підприємств приймали підвищені виробничі зобов'язання. Люди справді хотіли допомогти жертвам катастрофи. Подекуди це навіть вгамовувало почуття розпачу, безпорадності, безвиходу. Але траплялося й інакше. На деяких підприємствах були гострі конфлікти між робітничими колективами, з одного боку, та трикутником дирекція-партком-профком — з іншого. Це сталося тому, що саме перед чорнобильськими подіями вже були прийняті підвищені зобов'язання, а тепер людям пропонували взяти їх знову. Почали писати до газет, протестувати. Керівники підприємств, парткоми та профкоми поставилися до цих протестів дуже обережно, шукали компромісних рішень. Кажуть, що в Івано-Франківську зняли якогось секретаря профкому — за те, що знехтував справедливі протести робітників.

Настрої у Києві різні. Після страху та паніки багатьох охопило почуття безпорадності — мовляв, нічого не вдієш, як є, так воно вже й буде. Багато хто не тільки думає, а й каже, що це не перше лихо, яке звалилося на Україну в цьому сторіччі і ніхто й ніщо не могло цьому запобігти. Люди переживають події в Чорнобилі як національну трагедію України. У колах неофіційної опозиції ставлять запитання: чому Україна, яка має досить природних паливних ресурсів для власного споживання, буквально напхана атомними електростанціями? Багато хто вважає, що за чорнобильську трагедію відповідальні не інженери й техніки, які безпосередньо провадили експеримент на АЕС, а партійно-

державні керівники, які віддають накази про такі експерименти в ядерній енергетиці, в той час, як вільні дискусії про такі експерименти і про пов'язані з ними проблеми охорони навколишнього середовища заборонено.

Чорнобиль виявив слабкі сторони не тільки радянської ядерної техніки, а самої радянської системи, яка не може захистити людей від цієї техніки. І немає ознак того, що цю політику радянських властей після Чорнобиля піддано якимось змінам. Ба більше, кажуть, що атомні електростанції на Україні будуть розбудовувати, навіть залучаючи до цього поляків. Всесоюзні власті забороняють на Україні дискусії щодо основних засад, щодо наслідків енергетичної політики в республіці. В той час, як у Росії сьогодні можна вільно говорити про проблему перекинення північних рік на південь, заборона вільної дискусії про ядерну політику в республіці та про наслідки чорнобильської катастрофи свідчить про колоніальний статус України в системі Радянського Союзу.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА І РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Григорій Панчук

> І засурмив третій ангол, і велика зоря спала з неба, палаючи як смолоскип, і спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води як полин, і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона.
> «Об'явлення (Апокаліпсис)» Св. Івана Богослова, 8, 10-11.*

Обставини, за яких у квітні 1986 р. сталася чорнобильська ядерна трагедія, нині досить звісні. Замовчуючи низку важливих проблем, які невигідні радянському керівництву, офіційна заява Політбюро ЦК КПРС від 19 липня 1986 р.[1] все-таки проливає своєрідне світ-

---

Автор — журналіст, дослідник радянської тематики. — *Ред.*

* У травні 1986 р. співробітник паризької газети «Le Monde» Краус писав: «Зоря Полин „Апокаліпсису", яка „впала з неба на третину рік і вод", звісна річ, — це Чорнобиль, українське слово, що означає полин... Коли звісно також, що величезне озеро, довжина якого 94 кілометри, сполучає Чорнобиль з Києвом, то сумніватися в цьому вже не можна: так написано в главі 8 „Об'явлення" Святого Івана... Хто вперше згадав про це? Невідомо. У кожному разі відлуння ширилося Польщею: там я його почув» («Le Monde», 16 травня 1986). Спішу заспокоїти богобоязливих. Чорнобиль — це тільки вид полину. Однак зіставлення між українським Чорнобилем, зіркою на ім'я Полин, атомною катастрофою в Чорнобилі та Київським озером настільки вражає, що спецкор «Литературной газеты», письменник Юрій Щербак вважав доцільним звернутися за поясненнями до релігійних інстанцій. Відповів Екзарх України Філарет. Дотримуючись вчення Православної Церкви, митрополит підкреслив, що пророцтва «Об'явлення» Івана говорять про події, які стаються на межі історичного часу. Отож людині невідомо, коли ці пророцтва здійснюватимуться. «„Апокаліпсис" може стосуватися різних часів; протягом двох тисяч років склалося чимало таких ситуацій, які збігаються з об'явленням Івана Богослова» («Литературная газета», 23 червня 1986). (В «Об'явленні» Івана Богослова мовиться про долю людства, про кінець світу, що його оголошують семеро ангелів, мовиться також і про страшний суд).

1. Заяву Політбюро ЦК КПРС про Чорнобиль опублікувала республіканська преса України 20 липня 1986.

ло на причини вибуху четвертого енергоблоку атомної електростанції (АЕС):

> Встановлено, що аварія сталася внаслідок цілого ряду допущених працівниками цієї електростанції грубих порушень правил експлуатації реакторних установок. На четвертому енергоблоці при виведенні його на плановий ремонт у нічний час проводились експерименти, пов'язані з дослідженням режимів роботи турбогенераторів.

Пояснення Політбюро, яке в даному випадку посилається на звіт урядової комісії про результати розслідування причин аварії на Чорнобильській АЕС, непереконливе. Було б багато доцільнішим насамперед цей звіт опублікувати. Однак треба було поінформувати громадськість про експерименти, їхню кількість та використані методи. Адже мирний атом — не військова таємниця. Хіба ж не так? У кожному разі Політбюро мало свою, можна б сказати, «експериментальну» мету. Показуючи пальцем на козлів відпущення, радянська преса відразу почала оперувати заявою Політбюро (перед цим радянські засоби масової інформації, не тільки не пробували аналізувати причини катастрофи, а й запитання про них не ставили). Так, наприклад, газета «Молодь України» 23 липня 1986 р. опублікувала репортаж «з місця події» під назвою «Зона тривоги і мужності». Автори статті пишуть:

> На четвертому реакторі, він, цей атом, через допущені працівниками станції порушення експлуатації реакторних установок розірвав пута, заподіявши людям велике лихо.

Червона нитка, яка проходить крізь заяви Політбюро та його підлеглих, надто помітна, щоб її коментувати.

Однак і це скупе пояснення радянського керівництва має свою вартість. З одного боку, Політбюро, чітко визначаючи межі адміністративної відповідальності так званих «компетентних інстанцій» у справі Чорнобиля, визначило водночас необсяжність і недоторканність власної політичної відповідальності, не ставлячи під сумнів своєї компетентності. З іншого боку, внаслідок страху перед невидимим і підступним ворогом «чорнобильський синдром» породив серед світової громадськості враження, що мирний атом небезпечний. Адже він здатний вийти з ладу, «розірвати свої пута» та завда-

ти навколишнім місцевостям непоправної шкоди, бо люди — від керівників до рядових працівників — завжди можуть припуститися помилки. Нарешті, безперечно, й те, що радянські керівники здійснюють зухвалу політику в ділянці атомної енергетики, нехтують правилами безпеки заради економії й несуть повну відповідальність за катастрофу на Чорнобильській атомній електростанції. Усунення з посад керівників і працівників нижчого і середнього рангу — це окозамилювання, мета якого відвернути увагу від справжнього винуватця, а саме: радянської системи в цілому, яка дозволяє компартії опрацьовувати програму будівництва атомних електростанцій, наказувати виконання цієї програми й не турбуватися про якість праці та умови експлуатації.[2] Аби план перевиконати! Такий висновок

---

2. На своєму спеціальному засіданні 19 липня 1986 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило ряд заходів персонального характеру. Так, знято з посад голову держатоменергонагляду Т. Кулова, заступника міністра енергетики та електрифікації СРСР Т. Шашаріна, першого заступника міністра середнього машинобудування Т. Мешкова, заступника директора науково-дослідного і конструкторського інституту Т. Ємельянова. Водночас їх притягнено до суворої партійної відповідальності. Виключено з партії колишнього директора Чорнобильської АЕС В. Брюханова.

Політбюро ЦК КПРС доручило різним інстанціям, серед них і ЦК КП України, розглянути питання про відповідальність інших працівників. 27 липня 1986 р. газета «Радянська Україна» сповістила про виключення головного інженера Чорнобильської АЕС М. Фоміна з партії. «За незадовільну організацію контролю за безпечним веденням робіт на атомних електростанціях, безпринципове ліберальне ставлення до фактів порушень обслуговуючим персоналом і керівниками цих підприємств виробничих інструкцій, відповідних норм і правил ... визнано недоцільним використання (виконуючого обов'язки начальника Управління Південно-Західного округу Держатоменергонагляду Завальнюка) на цій посаді». Так повідомлено в заяві ЦК КП України. Далі: Звільнено з посади секретаря парткому Чорнобильської АЕС С. Парашина; притягнено його й до суворої партійної відповідальності, як і першого секретаря Прип'ятського міськкому партії Гаманюка.

До речі, вже 15 червня газета «Правда» повідомила про усунення Брюханова та Фоміна з керівних посад на підприємстві. Власне, тоді відбулося засідання бюро Київського обкому, на якому виступ Парашина названо «Самокритичним і мужнім». Див. Г. Ревенко (перший секретар Київського обкому КПУ) «Час вимогливих оцінок», «Радянська Україна», 14 червня 1986 р. Для «малої історії» Чорнобиля зазначимо, що В. П. Брюханов — автор

незаперечний, якщо дивитися на чорнобильську катастрофу крізь призму радянських засобів масової інформації.

> Друковані органи покликані сприяти розширенню гласності, практичній реалізації демократизму радянського суспільства, допомагати партійним організаціям у здійсненні перебудови, ... викоріненні консерватизму, паперово-бюрократичного стилю, в утвердженні здорового способу життя.
>
> «Радянська Україна», 18 липня 1986.

28 квітня 1986 р. ввечері Телеграфічне агенство Радянського Союзу (ТАРС) передало заяву Ради міністрів СРСР:

> На Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія, пошкоджений один із атомних реакторів. Вживається заходів для ліквідації наслідків аварії, потерпілим подається допомога. Створено урядову комісію.

Це повідомлення Ради міністрів СРСР не може не дивувати. Рада міністрів приховує власну політичну відповідальність. Тут помітні і розгубленість, і безсилля. Непередбачені масштаби катастрофи на Чорнобильській АЕС у перші дні цілковито дезорієнтували радянське керівництво. Генсек ЦК КПРС М. Горбачов, котрий після небувалої катастрофи не побував на місці події, і не відвідав тяжко хворих, виступив по телебаченню в справі Чорнобиля щойно всередині травня — через три тижні після вибуху четвертого енергоблоку, а перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, крім цього,

---

статті про Чорнобильську АЕС у книзі «Енциклопедія народного господарства Української РСР», т. 4 (Київ, 1972): «Чорнобильська атомна електростанція, — писав Брюханов, — перша на Україні потужна атомна державна районна електростанція (ДРЕС). Споруджується поблизу ст. Янів Київської обл. Будівництво розпочато 1970 р. Перший блок Чорнобильської АЕС передбачено ввести в дію 1975 р. Ч.а.е. — конденсаційна станція блокового типу. Як паропродуктивне устаткування для кожного з встановлених на електростанції блоків використовуватимуть ядерний реактор канального типу великої потужності. Паливом для реактора буде слабозбагачений двоокис урану. Технологічний процес на станції буде великою мірою автоматизовано за допомогою інформаційно-обчислювальної системи».

що двічі відвідував потерпілу зону, взагалі не вважав за потрібне виступити офіційно з цього приводу.[3] Катастрофу загорнули в папірчики бюрократизму.

Коментатори по-різному тлумачили цей, м'яко кажучи, «брак зацікавленості» з боку найвищих партійних органів. Дехто висував тезу, мовляв, це був результат боротьби за вплив у партії, саме тоді, коли в СРСР розгорнулася кампанія за гласність. Це не виключено. Однак чималу роль відіграв у даному випадку психологічний фактор. Приїзд Горбачова до Чорнобиля і до потерпілого населення, звісно, підкреслював би не стільки моторошні наслідки радіоактивних променів та опадів для здоров'я мільйонів жителів України та Білорусії, скільки відповідальність за катастрофу керівництва КПРС, яке претендує на непогрішимість. Влада намагалася применшити значення чорнобильської епопеї. Здається керівництву СРСР посщастило досягти своєї мети.

Впадає в очі інша деталь: лаконічність заяви Ради міністрів СРСР. Усього чотири-п'ять рядків. Пізніші офіційні заяви, виступи, прес-конференції, репортажі можна кваліфікувати як «дудніння порожньої бочки». З однією різницею: Лаконічність замінено потоком марнослів'я. Тут характерна «героїзація» персонажів чорнобильської трагедії. Наділяючи, наприклад, героїчними рисами пожежників, котрі вранці 26 квітня справді по-геройськи боролися з вогнем, що спалахнув на руїнах четвертого енергоблоку і загрожував третьому реакторові, радянські засоби масової інформації «забули» сповістити, що цих пожежників влада відправила на смерть. У згаданому комюніке Ради міністрів СРСР не повідомлено, в який день і за яких обставин сталася катастрофа, замовчано смерть двох людей (така пізніша офіційна цифра) на місці катастрофи, не сказано, скільки осіб безпосередньо потерпіло у зв'язку з вибу-

---

3. Згідно з радіо «Київ» (2 липня 1986) 1 липня район Чорнобильської АЕС відвідали Володимир Щербицький та голова Ради міністрів Української РСР Олександр Ляшко. В подорожі також взяли участь голова Київського облвиконкому І. Плющ та перший секретар Київського обкому Г. Ревенко. Вперше Щербицький і Ляшко побували на місці катастрофи 2 травня. Вони супроводжували голову Ради міністрів СРСР М. Рижкова та секретаря ЦК КПРС Є. Лигачова («Радянська Україна», 4 травня 1986).

хом, ні словом не згадано про евакуацію десятків тисяч жителів. Ба більше — і це злочин — не повідомлено населення про те, які профілактичні заходи слід застосувати проти радіоактивного опромінення та пилу.

Безвідповідальне ставлення керівників СРСР до своїх обов'язків під час чорнобильської трагедії — події не тільки національного, а й міжнародного значення — чимало коментарів, в тому числі й за кордоном, пробували мотивувати потребою не викликати в населення паніки. Згідно з крилатим висловом: обережність є матір'ю безпеки. Але це не аргумент.

30 квітня 1986 р. (себто через чотири дні після вибуху й напередодні першотравневих святкувань) радіо Київ подало таку заяву для населення:

> Від Ради міністрів СРСР. Як уже повідомлялося у пресі (йдеться про вищезгадану вістку — ГП), на Чорнобильській АЕС, розташованій за сто тридцять кілометрів на північ від Києва, сталася аварія. На місці працює урядова комісія під керівництвом заступника голови Ради міністрів СРСР Бориса Щербини. До її складу увійшли керівники міністерств і відомств, відомі вчені та спеціалісти.
>
> За попередніми даними аварія сталася в одному з приміщень четвертого енергоблоку й призвела до руйнування частини будівельних конструкцій будинку реактора, його пошкодження і *деякого* (підкреслення наше — ГП) витоку радіоактивних речовин.
>
> Три інші енергоблоки зупинені. Вони справні й перебувають в експлуатаційному резерві. Під час аварії загинули два чоловіки. Вжито першочергових заходів для ліквідації наслідків аварії. Зараз радіаційна обстановка на елекростанції й в прилеглій місцевості стабілізована. Потерпілим надається необхідна медична допомога. Жителі селища АЕС (Прип'яті — ГП) і трьох навколишніх населених пунктів евакуйовані. За станом радіаційної обстановки на Чорнобильській АЕС в навколишній місцевості ведеться безперервне спостереження.

І знову жодного слова про потребу застосувати профілактичні заходи, щоб запобігти опроміненню. Рада міністрів СРСР і цього разу обійшла мовчанкою справжню небезпеку для населення від поширення радіоактивних речовин. А що робила в цей час влада в Україні? Мовчала партія, мовчали державні установи від Ради міністрів УРСР до Верховної Ради УРСР, незважаючи на те, що ядерна катастрофа з трагічними наслідками для

людей і навколишнього середовища сталася на території України.

13 липня 1986 р. відбулася чергова сесія Верховної Ради УРСР: ніхто не звітував «представникам народу» -депутатам про розвиток подій на Чорнобильській АЕС. Це безпрецедентний доказ відсутності атрибутів національного суверенітету, який ставить під сумнів юридичну підставу приналежності Української РСР до Організації Об'єднаних Націй. Прерогатива вирішувати важливі питання в галузі атомної енергетики належить виключно Політбюро ЦК КПРС. Це посилює зв'язок між мирним атомом та його використовуванням для військових цілей. Про це свідчить чистка у міністерстві середнього машинобудування (див. примітку 2), яке служить військовим інтересам керівництва СРСР.

Як приклад радянської дезінформації подаємо текст третьої заяви Ради міністрів СРСР у справі чорнобильської катастрофи. Заяву опублікувала всесоюзна і республіканська преса першого травня — після того, як встановлено тридцятикілометрову зону «підвищеної небезпеки» і евакуйовано близько ста тисяч жителів з опроміненого регіону.

> На Чорнобильській атомній електростанції тривають роботи по ліквідації наслідків аварії, яка сталася. В результаті вжитих заходів за минулу добу виділення радіоактивних речовин зменшилось, рівні радіації в районі АЕС і в селищі станції знизилися.
>
> Здійснювані спеціалістами з допомогою контрольної апаратури вимірювання свідчать про те, що ланцюгової реакції поділу ядерного палива не відбувається, реактор перебуває в заглушеному стані.
>
> Розгорнуто роботи по очистці забруднених ділянок прилеглої місцевості, до їх виконання залучено спеціалізовані підрозділи, оснащені ефективними засобами.

Вартий уваги й кінець заяви Ради міністрів СРСР:

> Деякі агенства на Заході поширюють чутки про те, що нібито при аварії на АЕС загинуло тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинули дві особи, госпіталізовано всього 197; з них 49 залишили госпіталь після обстеження. Робота підприємств і установ іде нормально.[4]

---

4. Текст подано за газетою «Радянська Україна» від 1 травня 1986.

За офіційними інформаціями до початку серпня 1986 р. внаслідок вибуху та променевої хвороби загинуло тридцять осіб. Це не остаточний підрахунок.[5] Доведеться стежити за здоров'ям понад ста тисяч жителів Української та Білоруської РСР: до кінця їхнього життя. Через три-чотири роки серед опроміненого населення виникнуть перші симптоми лейкемій, а згодом різні злоякісні пухлини. Новонародженим загрожує небезпека страшних генетичних мутацій. Спеціальний кореспондент паризької газети «Le Monde» Жак Амальрик повідомив: Під час відвідин на початку липня до Москви президента Франції Міттерана, Горбачов визнав, що ситуація у тридцятикілометровій зоні навколо Чорнобиля катастрофічна. Землею не можна буде користуватися. Дуже тяжко, сказав Горбачов, переконати евакуйованих жителів Чорнобильського регіону, що вони вже ніколи не повернуться туди.[6]

Про такий стан можна було здогадуватися відразу після вибуху реактора. Але керівники СРСР систематично відмовляються сказати народові всю правду про чорнобильську атомну трагедію. Навпаки: тут треба повернутися до згаданих заяв Ради міністрів СРСР. Вони вимовні. Адже в них викристалізовується генеральна лінія, якої дотримуватимуться радянські засоби масової інформації, коли розповідатимуть про наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС. А ця генеральна лінія полягає в «заспокоюванні» населення. Його переконують у тому, що влада вживає всіх необхідних заходів для подолання «наслідків аварії» — від створення урядових комісій до влаштування прес-конференцій за участю академіків, фахівців з питань атомної енергетики, включно з інтерв'ю з евакуйованими, з репортажами та розмовами з представниками рятівних служб, з іноземними туристами та студентами, з партійними та державними діячами тощо. У пресі публікують «хроніку з місця події», повідомляють про будівництво зловісного «саркофагу», в якому «навіки» замкнули пошкоджений енергоблок. Одне з найважливіших завдань радянських засобів масової інформації протягом кількох тижнів полягало в тому, щоб твердити, що рівень радіоактивності — після негайної стабілізації — день у день знижується.

---

5. З інтерв'ю д-ра Р. Ґейла. Агенство ЮПіАй, 4 серпня 1986.
6. «Le Monde», 11 липня 1986.

Виникає запитання: як довго може знижуватися рівень неіснуючої анормальної радіоактивності? Що це? Дезінформаційна рутина? Перестраховка? Одне безперечне: від самого початку, так би мовити, «офіційного оприлюднення» чорнобильської трагедії радянські засоби масової інформації твердили, що радіоактивний рівень (за винятком *деяких частин* території атомної електростанції) незначний і ніколи не був шкідливий для здоров'я населення. Для чого тоді оперувати такими поняттями, як тридцятикілометрова зона «підвищеної радіації» (або «підвищеної небезпеки»)? Для чого евакуювали всіх дітей з Києва? Досить цих двох прикладів, щоб довести абсурдність проголошеного радянською пропагандою майже безпечного рівня радіоактивності!

Ентузіазм до горбачовської гласності зникає — не шукайте в якомусь спеціалізованому журналі СРСР поважкої аналітичної статті про наслідки Чорнобиля.[7] Ця тема — табу. Зате зроблено все, щоб склалося враження безперервного потоку інформацій. За офіційно відновленим останнього часу принципом критики й самокритики, іноді просочуються критичні газетні статті, мовляв, преса замовчує певні факти, кадри з Чорнобиля для телебачення цензуровані, евакуйованих залишено напризволяще, зволікають з будівництвом квартир для, нібито, «тимчасового» поселення переселених жителів Чорнобильського району. Однак усе це димова заслона, мета якої *заспокоїти* громадськість. Цей аспект пов'язаний з наполегливими спробами *применшувати* масштаби катастрофи. «Аварія, — сказано у повідомленні радіо «Київ», — призвела до руйнування *частини* будівельних конструкцій будинку реактора й *деякого* витоку радіоактивних речовин».

Можна навести безліч аналогічних прикладів. Прагнення обдурити громадську думку, залишається без

---

7. Через три місяці після катастрофи — в республіканській періодиці з'явилася трафаретна стаття С. Кузнєцової «Разом!» у журналі «Комуніст України» (7/1986, стор. 65-73). (Всупереч тому, що в Україні розташовані сім атомних електростанцій, в республіці немає жодного спеціалізованого видання з питань атомної енергетики. Вони видаються в Москві ... на всесоюзному рівні). Стаття Кузнєцової за своїм змістом і стилем — це панегірики на честь партійної «організованості», «діловитості», «оперативності» й «відданості».

змін. Для цього, до речі, використовують і закордонні чинники. Наприклад, 8 травня радянські засоби масової інформації повідомляли про слова представника Всесвітньої організації охорони здоров'я Жан-Поля Жарделя, котрий сказав у Копенгаґені, що «нема й не було жодної безпосередньої загрози за межами самого району аварії на Чорнобильській АЕС». Запитуємо: а посередньої загрози теж не було? І цей запит вартий уваги... Але радянська пропаганда обійшла його мовчанкою.

Як реагує народ на такі прийоми? Ось що пишуть у своєму репортажі спецкореспонденти газети «Молодь України» — І. Лепша та В. Чопенко (від 22 липня 1986):

> Вже в Києві ми чули невдоволене бурчання: от, мовляв, кореспонденти, мабуть, змовилися, бо всі гуртом у матеріалах з Чорнобильської АЕС вдаються до опису пейзажів. «Тут — людська трагедія, ворог — атом, а вони — солов'ї, квітучі сади, лелеки у гніздах, килими квітів подають на тацях. Заради красивостей».

Можна було б тут поставити прикінцеву крапку. Ліризм наведеної цитати не обдурить нікого й ясніше не напишеш: у справі атомної катастрофи в Чорнобилі людям потрібні не «красивості та килими квітів на тацях»; їм потрібна правдива інформація. Адже йдеться про їхнє майбутнє. Тим часом доводиться констатувати, що незважаючи на потоки матеріалів радянські засоби масової інформації досі не виконали свого завдання: з'ясувати причини, чому сталася в Україні ця катастрофа, чому керівництво Української РСР було цілковито паралізоване, а всі оперативні рішення схвалювали в Москві по жорсткій лінії централізму та бюрократизму і, нарешті, вони не сказали, яка доля може спіткати опромінене населення України та Білорусії.[8] В атомній ері це життєво важливе. Влітку 1974 року — за дванадцять років перед катастрофою — відбулася розмова кореспондентів «Літературної України» Олексія Дмитренка та Григорія Княшка з начальником управ-

---

8. На опади радіоактивних речовин на білоруській території, зокрема в Гомельській області, радянські засоби масової інформації не звертають належної уваги. Тим часом немає сумніву, що Білорусія зазнала величезної шкоди внаслідок радіоактивності.

ління Чорнобильської АЕС Василем Кизимою (перший блок атомної електростанції почали будувати 1970 р., а реактор введено в експлуатацію 1976 р.). Ось уривок із цієї розмови:

> *Дмитренко і Княшко:* Людство досі з невірою й острахом дивиться навіть на мирний атом. Радіація. Це слово звучить дуже й дуже тривожно. Люди, які будують мирні атомні станції, краще знають, що вони будують. І вже сьогоднішнє бажання багатьох атомобудівельників назавжди поселитися «під боком» атомного реактора в селищі Прип'ять, на відстані якихось трьох-чотирьох кілометрів од головного корпусу станції, в якій відбуватимуться ланцюгові реакції, свідчить, що передбачено все, загрози людському здоров'ю не буде навіть найменшої...
>
> *Кизима:* ... ми ж, знаючи, що таке уран, передбачаємо і заходи боротьби з радіоактивністю. В нас передбачено, щоб був спокійним людський сон не тільки десь у Києві, а й тут, на березі Прип'яті. Мирний атом надійно служитиме людині. В цьому повна гарантія... В нас діятимуть цілі служби захисту, провадитиметься дозиметрія, суворий контроль і нагляд за чистотою води, повітря тощо.

Виходить, таки не все було передбачено... Заради економії не постачали будівництву доброякісних матеріалів,[9] не передбачили ані надійних захисних куполів, ані смерті багатьох людей, ані довічного (всупереч твердженням радянської преси) переселення десятків тисяч жителів Чорнобильського району за умов іноді гірших за воєнні. І не є виправданням казати, що ворог був підступний і невидимий...

Радянська преса так повідомляє про війну з нещадним ворогом у Чорнобильському регіоні: «стійкість і героїзм радянського народу», «інтернаціональна солідарність радянських людей», «мужність героїв-воїнів»,

---

9. Див. статті З. Гурської «Партнеры в долгу» («Правда Украины», 18 березня 1986); Л. Ковалевської «Не приватна справа» («Літературна Україна», 27 березня 1986); С. Кисельова «Три догани і одна зірка» («Вітчизна», № 3, березень 1986). Усі три статті опубліковано приблизно за місяць перед вибухом четвертого енергоблоку на Чорнобильській атомній. Для передісторії історії катастрофи див. також О. Дмитренко і Г. Княшко «Обриси атомограда» («Літературна Україна», 14 червня 1974) і О. Сибірко «По цей бік прохідної» («Літературна Україна», 23 липня 1976).

«оперативність воєнізованих частин» тощо. Оспівують і патріотизм, і дух самопожертви. Як за воєнних часів.[10]

Ледве чи треба наголошувати: ці епітети й заклики у штучно створеній атмосфері війни симптоматичні для політичного режиму, який не може існувати без «ворогів». А ворог для нього — лише привід для мобілізації мас. Коли ворогів немає, їх вигадують... Не диво, що в радянській пресі поруч повідомлень (звичайно на третій сторінці газет) про чорнобильську «аварію» провадилася прискіплива пропагандистська акція за «відвернення ядерної війни» та припинення гонки озброєнь. У багатьох таке поєднання збаламутило здоровий глузд.

Атомна катастрофа в Чорнобилі недвозначно свідчить про практичну непідготовленість Радянського Союзу боротися, навіть за мирних обставин, із смертоносною радіацією. Небезпека існує для всіх країн, де розташовані атомні електростанції. Однак катастрофа сталася в Україні — в Радянському Союзі.[11] Чому саме тут? Над цим треба застановитись.

---

10. Підкреслюючи значення «всебічної допомоги», яку одержали потерпілі під час чорнобильської аварії, Кузнєцова, у вже згаданій статті «Разом!» пише: «Саме в таких умовах підтвердилася святість морального принципу нашого суспільства людина людині — друг, товариш і брат. Цей принцип допоміг здобути нам перемогу над гітлерівським фашизмом. І немає сумніву в тому, що й тепер ми з успіхом справимось з труднощами і обов'язково подолаємо наслідки аварії...» (стор. 68). І ще зразок військової термінології: «Поступово стабілізувалась обстановка на АЕС. У більш спокійне русло входило життя і „в тилу"...» (стор. 70).

11. На державному рівні всю атомну промисловість (звісно, з огляду на її стратегічну вагу) підпорядковано всесоюзним міністерствам і відомствам. Однак політичні рішення у даній ділянці належать найвищим партійним інстанціям: міністерства і відомства — тільки виконавці. Компетенції Української РСР зведено до мінімуму. Проголошені санкції, винесені «відповідальному персоналові» та інституції, звідки вони походять промовляють самі за себе. Зіставлення обох текстів із санкціями у справі Чорнобиля, ухваленими після спеціального засідання 19 липня Політбюро ЦК КПРС («Радянська Україна», 20 липня 1986) і засідання 26 липня ЦК КП України («Радянська Україна», 27 липня 1986) визначають, власне, рівні, на яких схвалюють політичні рішення. Ці тексти практично віддзеркалюють *підлеглий* стан республіканських органів влади. Але статути і принципи Організації Об'єднаних Націй виключають підпорядкованість одного члена ООН другому.

Постскриптум

Після написання цієї статті сталося чимало нових подій, а головно в другій половині серпня у Відні відбулася конференція МАГАТЕ (Міжнародне Агенство Атомної Енергії), учасники якої обговорювали протягом тижня обіцяний ще в травні звіт радянських органів влади про «аварію» на Чорнобильській АЕС.

Однак всупереч цим новим подіям, наша постановка проблеми щодо визначення політичної відповідальності за події у Чорнобилі, по суті речі, не міняється. Невирішеним є і питання про підрядну роль (на виконавчому рівні) наукових, а зокрема політичних інституцій Української РСР. Далі не з'ясовано, чому іноземним спеціалістам в'їзд на Чорнобильську територію заборонений; чому справжні масштаби катастрофи приховані за «добродійною» сумою карбованців. Виступаючи 19 вересня у Москві на прес-конференції, присвяченій наданій допомозі населенню, яке потерпіло від радіації, міністр фінансів СРСР Борис Гостев заявив: «Події у Чорнобилі завдають нам економічної шкоди приблизно в сумі двох мільярдів карбованців» (за офіційним курсом — три мільярди доларів).

Тим часом, у зв'язку з конференцією МАГАТЕ, доводиться констатувати, що не бракувало похвал на адресу СРСР з боку західних науковців та спеціалістів з питань атомної безпеки (ба навіть із боку деяких журналістів), яких, виходить, приголомшило виконання «обіцянки», себто представлення звіту.

Захоплювалися технічними рапортами і ... гласністю Горбачова. Склалося враження, що похвали «поховали» критику ...

Однак слід зазначити, що серед кількох сот учасників конференції у Відні — науковців, фахівців, журналістів, оглядачів тощо — не було жодного акредитованого кореспондента з СРСР.

Слід також зауважити, що з України, де сталася атомна катастрофа, до Відня приїхав лише один делегат, віцепрезидент Академії Наук Української РСР В. І. Трефілов (радянську делегацію очолював академік Вале-

рій Легасов). Щоправда, на конференції був присутній і представник УРСР в МАГАТЕ — Микола Ришитняк.

Доречно також згадати, що на Віденську зустріч з приводу Чорнобильської катастрофи не прибув жоден представник з Білорусії, де, за офіційними даними, із зони, що прилягає до Чорнобильського району, евакуювали близько 30 тисяч людей . . .

Як кажуть, коментарі зайві. Отож, чи слід дивуватися фактам, що радянська преса, після тріумфальної вістки напередодні відкриття конференції МАГАТЕ у Відні про «готовіть делегації СРСР» жодним вагомим словом не коментувала перебіг зустрічі.

Однак треба віддати належне московському радіо, яке подало вістку про значення цієї конференції. (Цитуємо):

> Нині (29 серпня — Г. П.) у Відні у штаб-квартирі Міжнародного агенства з питань атомної енергії завершено нараду експертів. Вони розглянули широке коло проблем, пов'язаних із гарантуванням надійності та безпеки ядерних енергетичних об'єктів, у тому числі атомних електростанцій. Усі учасники — понад 500 представників із більше ніж 50 держав та 20 національних і міжнародних організацій — розглянули викладені радянськими спеціалістами звіти про аварію на Чорнобильській АЕС, високо оцінили повноту й відвертість їх інформацій.

Зі свого боку ТАРС (англійською мовою) подало широкі уривки похвального — для СРСР — виступу Генерального директора МАГАТЕ Ганса Блікса.

Усім вторить академік Легасов у своєму інтерв'ю кореспондентові газети «Правда» після повернення 5 вересня радянської делегації із Відня до Москви. Він, зокрема, відзначив, що «всі дії радянських організацій та фахівців щодо ліквідації аварії в Чорнобилі були визнані правильними, а міжнародне товариство схвалило їх. Ті заходи безпеки, що їх ми запропонували додатково для атомних реакторів, були кваліфіковані як правильні». Однак Легасов замовчав вимогу західних фахівців і журналістів припинити діяльність усіх реакторів типу Чорнобильського РБМК-1000.

Отак, як сказав Вольтер — «Усе гарне й чудове в найліпшому з усіх світів». А якщо у декого могли виникнути запити щодо відвертості радянського звіту про наслідки чорнобильської трагедії і справжню кількість

людських жертв, які загинули безпосередньо на території АЕС під час вибуху реактора, або ж щодо вищезгаданої відповідальності радянських властей, то «гласність», якою так вміло й оперативно орудує Генсек ЦК КПРС, розвіяла всі сумніви. Тут, щоправда, Горбачову допоміг несподіваний інший трагічний збіг обставин: уночі на 1 вересня, тобто 2-3 дні після закінчення Віденської зустрічі, на Чорному морі поблизу Новоросійська внаслідок зудару затонув пасажирський лайнер «Адмирал Нахимов». На борту корабля було понад 1500 пасажирів і членів екіпажу. Буквально протягом кількох хвилин загинуло близько 400 осіб. Про перебіг рятувальних заходів детально сповіщали день у день радянські засоби масової інформації. Так, а contrario, гласність довкола нещастя, що спіткало «Адмирала Нахимова», фактично поглинула Чорнобильську дійсність. Адже, після такого своєрідного «розгулу» повідомлень і коментарів, хто міг за кордоном сумніватися у щирості радянської делегації на конференції МАГАТЕ у Відні, а зокрема, у «правдивості» її повідомлення, згідно з яким внаслідок «аварії» в Чорнобилі досі померло 31 особа.

Ось як, здавалося б, гласність, неначе величезна морська хвиля, змила всі болючі факти про Чорнобиль і залишила на поталу громадськості «героїку Чорнобильських буднів».

Втім, серед інших подій є три моменти, що варті уваги. Всі вони неодмінно належать до загадкового досьє «Чорнобиль».

Ідеться про три документи. Вони промовляють самі за себе, отож і не потребують жодного коментаря, хіба коротко зупинимося на їхньому походженні.

Це, по-перше, опублікування у 8-му випуску журналу «Вісник Академії Наук Української РСР» (від серпня 1986 р.) доповіді, яку прочитав на загальних зборах АН УРСР 18 квітня її президент академік Борис Патон. У доповіді український науковець розглядає «основні підсумки діяльності АН УРСР в 11-ій п'ятирічці й завдання установ АН на 12-ту п'ятирічку». Зверніть увагу на дату доповіді — 18 квітня 1986 р.; через 8 днів стався цей моторошний вибух на четвертому реакторі в Чорнобилі. Немає сумніву, що доповідь Патона ставить запит про відповідальність республіканської Академії Наук щодо проведених у Чорнобилі «експериментів».

Протягом минулої п'ятирічки Академія брала активну участь у реалізації Енергетичної програми. *Вчені створили наукові основи оптимізації робочих процесів і елементів турбін* для теплових і *атомних електростанцій.* Виконано цикл фундаментальних досліджень, зв'язаних з розробкою нових ефективних паливних технологій і систем... Наша республіка визначена базовою в країні для широкого впровадження робіт по діагностиці енергобудування. Важливим досягненням у цій галузі стала розробка принципів технічної діагностики, створення прецизійних багатофункціональних вимірювально-інформаційних систем для оцінки якості електричної енергії... Найважливішою проблемою сучасності є енергозбереження... Президія Академії прийняла рішення про створення нового інституту енергетичного профілю, котрий має взяти на себе функцію координатора досліджень з проблеми енергозбереження, а також з так званої загальної енергетики. Наша пропозиція підтримана Академією наук СРСР і Міненерго СРСР...

У світлі чорнобильської трагедії важливі і такі міркування академіка Патона:

Вагомий внесок зробили наші вчені і в розробку наукових основ еколого-економічного обгрунтування спорудження великих енергетичних об'єктів... Ми, звичайно, не можемо бути задоволеними зробленим у цій галузі. Наш реальний вплив на природоохоронну роботу в республіці ще абсолютно недостатній. Необхідно підвищити ступінь комплексності досліджень по створенню ресурсозберігаючих технологій. Слід активізувати розробку заходів по зниженню екологічних збитків від підтоплення земель, оздоровлення проживання у промислових центрах, запобіганню негативним наслідкам спорудження великих народногосподарських комплексів і усунення цих наслідків. *Серйозну увагу необхідно звернути також на підготовку науково обгрунтованих пропозицій по безпечній експлуатації й оптимальному розміщенню на території республіки об'єктів атомної енергетики.* Йдеться про глибоку проробку на прикладі Чорнобильської атомної електростанції всього комплексу еколого-економічних питань. По них мають бути підготовлені конкретні пропозиції для директивних органів. *Слід посилити роль Академії як координатора природоохоронних досліджень у республіці.* Науковій раді АН УРСР з проблем біосфери слід цілеспрямованіше і предметніше розробляти ці питання. («Вісник Академії Наук Української РСР», № 8, серпень 1986, стор. 10-11; усі підкреслення — Г. П).

Висновок із прочитаного ясний: на прикладі Чорнобильської АЕС академік Борис Патон недвозначно домагається науково обґрунтувати пропозиції щодо безпечної експлуатації й оптимального розміщення на території України об'єктів атомної енергетики; Патон домагався і справжньої виконавчої (у даній галузі) відповідальності на республіканському рівні. Подальші події (власне, вибух на четвертому енергоблоці) саме в Чорнобилі й евакуації 135 тисяч мешканців із 30 кілометрової зони (підвищеної радіації) доводять слушність ученого. Але водночас виникає тривожне запитання з огляду на те, що експерименти, які призвели до ядерної катастрофи, власне, стосувалися режиму турбін: Чи АН УРСР сама провадила свої досліди для оптимізації робочих процесів і елементів турбін, і де? Чи вчені АН УРСР створили лише наукові основи дослідів, а самі експерименти провадили «інші фахівці»?

Переходимо до другого документа, який належить обов'язково до досьє «Чорнобиль». Матеріал цей не офіційний, а «позацензурний». Мова йде про лист киянки, що потрапив за кордон шляхами Самвидаву. Уривок із цього листа (він не датований, але був писаний, імовірно, в другій половині липня) опублікував відділ «Архив Самиздата» радіостанції «Свобода». Інформації, що їх подає авторка, свідчать про атмосферу великої стурбованості в столиці України, але також і про своєрідний фаталізм.

... Як ми живемо? На це питання відповісти важко, бо ми самі про себе нічого не знаємо, а саме: скільки ще лишилося нам прожити, що з нами діється і як далі жити. Інформації з приводу того, що трапилось, жодної. Почуваємось слабо, але ми і раніше слабували...

Основна проблема — харчування. Я не купую ніякої зелені, хоча в магазинах всього повно. Молока не п'ємо від початку травня. Зрідка купую сир. Їмо вермішель, стару картоплю, яка вже кінчається. А що далі? У мене весь час болять ясна, тече кров з них, хитаються зуби. Молока в порошку нема, про згущене і не мріємо. Як жити — не знаю. З Києва 2-16 червня було вивезено дітей 1-7 кл. (7-14 років на 45 днів, тепер вони мали повертатись, але є розпорядження лишити їх там, де є тепер (в межах України) ще на 45 днів.

Найстрашніше — відсутність інформації, і взагалі на цю тему вже ніхто не говорить. Вчора я зайшла в овочевий магазин, дивлюсь — малина, та така гарна, а продав-

щиця знайома, я питаю: «Звідки ягоди?» Вона мені моргає: «З Одеси», а коли люди відійшли, говорить: «Не беріть ні в якому разі, бо малина з-під Києва». А люди беруть...

Село Новошепеличі знаходиться в 4 км від Прип'яті. Вивезли людей 6-7 травня, тобто через 10 днів. Це те, що я знаю напевне. З цього села людей вивезли в Бородянський район, повертати назад не будуть, село буде знищене, колишнім жителям дозволено взяти одяг і ще деякі необхідні речі, а зараз вирішується питання — де будувати нові Н-шепеличі.

Всі засоби інформації закликають нас не піддаватись паніці, вести звичайний спосіб життя, навіть купатись, запалюватись і т. інше. Вживати в їжу всі продукти, які є в магазинах, хоча відомо, що вони сильно радіоактивні. А куди нам дітись? Говорять, ніби з Києва вже виїхало 150 тисяч чоловік...

Лише коротке зауваження. Воно потрібне, аби розкласти, як слід, усі крапки над «і». Радянська «легенда про Чорнобиль», побудована, зокрема, на героїзації її драматичних персонажів. Серед низки героїчних вчинків було підкреслено також і *тривалість* евакуації міста Прип'яті — ледве три години. Натяк ясний. Виходить, що повсюдно евакуація відбувалася організовано і в «рекордний» час. Тим часом треба зазначити: першу фазу евакуації Прип'яті розпочали щойно в неділю 27 квітня. Тут, власне, тривалість операції — дві з половиною години — в насиченому смертоносними радіоізотопами лише зайва подробиця. Далі. Друга фаза евакуації стосувалася міста Чорнобиля (її дата невідома, але звісно після закінчення евакуації Прип'яті). І щойно потім почали евакуювати мешканців сіл. (Див. статтю «По велению долга» в «Социалистическая Индустрия», 16 травня 1986). Отож інформація киянки, згідно з якою село Новошепеличі евакуювали через *десять днів*, не дивує. Вона просто викликає жах. І ще одне. Щодо дітей. За повідомленням газети «Радянська Україна», «всього з Київської, Житомирської, Чернігівської областей, а також з міста Києва в організованому порядку планується оздоровити понад 200.000 дітей шкільного віку» («Радянська Україна», 4 червня 1986). Наголошуємо: двісті тисяч дітей шкільного віку. А інших — юнаків і дівчат, вагітних матерів?

Наостанку третій документ-свідчення. Це п'єса «Саркофаг» (саркофагом радянська преса називає «бетонну

труну», в якій має бути «похоронений» четвертий енергоблок Чорнобильської АЕС).

Попри моторошну назву п'єси, вона цікава з різних поглядів. Її автор — спеціальний кореспондент газети «Правда» В. Губарьов. У нього привілей — Губарьова допускають до державних таємниць. Його запрошують на запуск ракет із Байканура; він буває і на секретних підприємствах так званого Міністерства середнього машинобудування СРСР, на яких здійснюється виробництво термоядерної зброї (міністерство очолює з 1957 р. українець Юхим Славський, 1898 року народження). Губарьова запрошували також до надтаємного військового космодрому, розташованого в Архангельській області поблизу містечка Плесецька. Отож Губарьову не бракує вісток, як кажуть, з першої руки.

Уривки п'єси В. Губарьова «Саркофаг» опублікувала газета «Советская культура» 13 вересня 1986 р. Повний текст має з'явитися у 9-му випуску жузналу «Знамя». Губарьов пише:

> Сюжет цієї п'єси народився в Чорнобилі. Як розповісти людям про те, що бачив, пережив? Як дати можливість усім відчувати той біль, що живе в душі? Мені здавалося, це можливе лише в театрі, де глядач є учасником подій, якщо, звісно, спектакль — щирий і чесний.

І справді твір «Саркофаг» пробує називати речі своїми іменами. Перед тим, як передати слово деяким дійовим особам Губарьова, нагадаймо, що вибух на Чорнобильській АЕС стався в суботу вранці, 26 квітня, коротко після опівночі (за московським часом) і що віддаль між містом Прип'яттю і станцією становить приблизно три-чотири кілометри.

Про евакуацію

Оператор: Можна запитати: коли евакуювали місто?

Прокурор: У неділю, під час дня. Дуже швидко. Протягом двох з половиною годин. Тисячу автобусів підігнали й всіх вивезли.

Оператор: А чому відразу не повідомили по радіо? Протягом години всі покинули б місто пішки.

Прокурор: Чекали на приїзд урядової комісії.

Оператор: Чому? Вона що — інакше могла вирішити? Навіщо треба було чекати?

Прокурор: Ніхто не міг вирішити.

Оператор: Не міг або не хотів?

Прокурор: Не наважився...

Оператор: А ви спитайте... чому вони не наважилися. Чого саме нас допитують?

Про якість праці й надійність споруди

Оператор (на запит прокурора): ... Ось тепер наслідки аварії ліквідуватимуть, розібратися не зможуть, що там з реактором. Будівники, звідтіля, з котлована, вилетіли, як на ракеті, щоб, значить, чимшвидше здати. Там під реактором, не тільки бетонні брили лежать. Якщо пошукати, то й пару екскаваторів знайти можна. А все заради звіту, премії... Кому таке пришвидшення потрібне? Це те саме, що машини по місті зі швидкістю 100 кілометрів на годину пустити, нехай всіх роздавлять, найважливіше — чимскорше!

Дещо про відповідальність — особисту й державну

Прокурор допитує генерала Міністерства внутрішніх справ. Саме він підписав акт про прийняття всіх чотирьох енергоблоків. Генерал уже 15 років працює на АЕС...

Прокурор: Вас ніхто не змушував підписати акт про прийняття.

Генерал: Неповажний запит. Раз підписав, значить, погодився.

Прокурор: Випадок з пожежею на ткацькій фабриці у Бухарі 12 років тому вам відомий?

Генерал: Христоматійний приклад...

Прокурор: Так або ні.

Генерал: Безперечно, відомий.

Прокурор: А випадок на заводі на БАМ-і? І в Бухарі, й на БАМ-і дах зроблено було із легкозаймистих матеріалів. Обидва об'єкти згоріли протягом 6-7 хвилин. Винних засудили...

Генерал: Я заперечував... Інформував керівництво міністерства.

Прокурор: І таки підписали?

Генерал: Але ж ви знаєте, на якому рівні прийняли станцію. Мій підпис — чиста формальність! (Показує на начальника АЕС). До речі, й його підпис також. Усі підписали. Це ж папірець! Формальність, і тільки.

Прокурор: Але машинний зал горів не формально. Як порох горів... Чому він (дах) з'явився тут?

Начальник АЕС: На складах цього матеріалу багато...

Прокурор: Так, ясно...

Генерал: Що ясно? Що наш підпис означає... Не підпишу я — інший підпише... Ви що, перший день, як на світ народилися? Або завжди підписуєте те, за що сумління спокійне?...

Прокурор: Добре, залишім це... Говорім про інше. Чому у пожежників не було захисного одягу? У жодного з них! Згідно з інструкцією ті, хто працює в пожежній частині станції, є зобов'язані бути забезпеченими.

Генерал мовчить.

Начальник АЕС: Вважали малоймовірним, точніше, цілком неможливим те, що такий одяг буде потрібен.

Прокурор: Тобто, на одязі економили?

Генерал: Не хочу й не буду вам відповідати! Не буду! Ви не маєте права допитувати мене.

Прокурор звинувачує начальника АЕС: замість того, щоб стежити за подіями на станції, яка горіла, він займався рятуванням власної родини.

Начальник АЕС: Робота на блоці йшла. Я бачив... А тут, по сусідству, 8 кілометрів — теща. Думаю, вискочу до села, залишу внуків і відразу назад.

Прокурор: А чому міста не підняли на сполох? Хай всі вискочили б до села... Навіть ближче, всього кілометрів 5. Пішки пішли б... Треба було лише повідомити по радіо. Повідомити про все... І доби до офіційної евакуації не треба було чекати...

Начальник АЕС: Це не так просто.

Прокурор: Сісти в свої «Жигулі», посадити внуків і поїхати... Простіше? Ви ліпше за інших розуміли,

що сталося. А то вранці діти в місті у футбол грали. Ба навіть, свіжі огірки завезли, на вулицях продавали...

І нарешті останній діалог. Він — вимовний

Начальник АЕС (до прокурора): Даремно намагаєтесь звинуватити мене. Я й сам думаю, чому таке трапилося? Не маю відповіді... Випадковість, і тільки. Їдьте до інших станцій, подивіться, невже у нас гірше? Ні, авторитетно можу сказати — я бував на багатьох — ліпше... Ось і перехідні прапори Міністерства одержували тричі, і з планом нормально... Так що не в нас винних шукайте! Не в нас... Поясніть, чому протягом останніх десятьох років якість устаткування для АЕС погіршала? Чому прилади й апаратуру одержуємо застарілими? Чому, нарешті, заявки на ремонт, наприклад, тих же вимикачів три місяці до міністерства йдуть і стільки ж назад? Таких «чому» я вам десятки викладу, і чи тільки я? У гідроенергетиків запитайте, або у тепловиків — у них те ж саме. А в машинобудівників або електронників не ліпше. Болячка на нашій АЕС вилізла, іншим пощастило, тут уже просто нещасливий випадок.

Прокурор: Як же з такою філософією ви керували станцією?

Начальник АЕС: А що, невже ж до мене ще тиждень тому претензії ставили? Ні, виключно найліпші відгуки... Можете перевірити.

Прокурор: А тим часом директор сусідньої АЕС підняв усіх по тривозі, коли рівень радіації підвищився! Він подумав, що це в нього сталося...

Начальник АЕС: Самі мої слова і підтверджуєте! Він подумав, що в нього. Ну, а я подумав, що в мене... Ось і все!...

Доводиться підсумувати. Губарьов відверто попереджає: п'єса «Саркофаг» — спектакль правдивий і чесний. Зіставлення фактів, узятих із статей, що їх опублікувала радянська преса про Чорнобиль протягом останніх п'ятьох місяців (від травня до вересня 1986 р.) свідчить про те, що висловлювання спецкореспондента загалом таки правдиві. Водночас хвилює одна деталь. На зауваження прокурора, мовляв, у попереднього начальника

АЕС були «чотири догани — і жодної поважної пригоди, а у вас — жодної догани й аварія», допитуваний начальник АЕС відповідає: «Ось воно що! Значить, козла відпущення шукаєте? Цього не буде!»

Відомо, що начальника Чорнобильської атомної електростанції Брюханова звільнили з посади. Звільнили з посади й багатьох інших «козлів відпущення».

ЧОРНОБИЛЬ

І. Х. Сас

Довідку про Чорнобиль передруковуємо з деякими скороченнями, головно пропагандистського матеріалу, із 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР» (Київ, 1971), т. 14, «Київська область», стор. 708-717. — *Ред.*

Чорнобиль — місто районного підпорядкування (з 1941 р.), розташоване на правому березі річки Прип'яті при впадінні її притоки — річки Ужа, за 133 км від Києва і за 18 км від залізничної станції Янів. Пристань. Населення — 10,1 тис. чоловік.

Чорнобиль — центр однойменного району, площа якого становить 2 тис. кв. км, населення — 47 тис. чоловік. У районі — 1 міська і 27 сільських Рад, яким підпорядковано 69 населених пунктів. Є 2 радгоспи, 18 колгоспів, за якими закріплено 100,7 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 34,1 тис. га орної землі. Вирощують картоплю, льон, а також зернові культури. Тваринництво — м'ясомолочного напрямку. На території району — 11 промислових підприємств. Діти навчаються у 55 загальноосвітніх школах, у т. ч. 11 середніх, 21 восьмирічній, 23 початкових. Працюють медучилище, профтехучилище, музична школа, До послуг трудящих району 6 будинків культури, 47 клубів, 41 бібліотека. Населення обслуговує 91 медичний заклад.

Чорнобиль — одне з найдавніших міст Придніпров'я. Перша літописна згадка про нього відноситься до 1193 року. Біля міста виявлено залишки городища, оточеного глибоким ровом, та кургани часів Київської Русі. В одному з них, що називається Татарським, знайдено залізну зброю. Знайдено також скарб ювелірних, бронзових та срібних прикрас XII—XIII століть.

За часів панування київських удільних князів тут існував замок. 1362 року населений пункт опинився під владою Литви. У 1473 чи 1482 рр. замок був зруйнований.

У другій половині XV ст. почалося закріпачення селян, що жили в Чорнобилі та в навколишніх селах. Вони мусили платити феодалові данину й виконувати різні повинності, в т. ч. військову.

Чорнобильський замок поновлений в першій чверті XVI століття. Він стояв поблизу населеного пункту у важко доступній місцевості. За розмірами ця споруда була великою. Замок мав подвійні стіни, його оточував рів, наповнений водою. Від воріт через рів перекидали міст, якщо ворог загрожував — міст піднімали. У замку постійно перебувала варта.

З відбудовою замку Чорнобиль — центр повіту. В 1552 році в ньому налічувалося 196 будинків і 1372 жителі, з них понад 1160 міщан. Тут розвивалися ковальське, бондарне та інші ремесла. Недалеко від Чорнобиля добували болотну руду, з якої виготовляли залізо.

Після Люблінської унії 1569 року Чорнобиль підпав під владу Польщі. З того часу він став центром староства. Польська шляхта, прибравши владу, ще більше закріпачила селян. Вони повинні були відробляти панщину один-два дні на тиждень. Крім того, з кріпаків стягали грошову й натуральну данину, примушували виконувати різні повинності. Великі податки й повинності на утримання замку несли також ремісники.

Соціальний гніт населення доповнювався національним і релігійним. Для зміцнення своєї влади польська шляхта використовувала католицьку церкву. 1600 року у Чорнобилі збудували костьол. Місцеві жителі переслідувалися за виконання православних обрядів.

У першій половині XVII століття польська шляхта ще з більшою жорстокістю гнобила селян і ремісників. Панщина досягала вже чотирьох-п'яти днів на тиждень. З кожного селянського двору збирався чинш грішми й натурою. Кріпаки ремонтували греблі, дороги, охороняли панський маєток тощо. Зросли податки й повинності для ремісників. Шляхта мала необмежену владу над своїми підданими. Все це породжувало ненависть селян і ремісників до гнобителів.

Населення Чорнобиля брало активну участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. У районі містечка неодноразово точилися вперті бої між повстанцями і польсько-литовськими військами. У 1649—1650 рр. Чорнобиль утримували литовські війська на чолі з Л. Сапегою. Навесні 1651 року дві тисячі повстанців на чолі з М. Поповичем вибили ворожі війська з містечка. Згодом сюди вступив також Київський полк військ Богдана Хмельницького під командуванням А. Ждановича. У травні того ж року біля Чорнобиля відбувся великий бій між польсько-литовськими військами і козацьким полком Семена Гаркуші, який ішов з Овруча до Чорнобиля на з'єднання з Київським полком. Він закінчився перемогою козаків. Але через місяць під натиском литовських військ Київський полк змушений був залишити Чорнобиль. Проте минуло небагато часу, і ворожі війська знову були вибиті з містечка.

... Після Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею (1667 р.) Чорнобиль залишився під владою Польщі. Містечко стало власністю князів Сапегів... Сапеги володіли Чорнобилем до кінця XVII століття. Кілька раз вони віддавали його в оренду. Власники і орендарі містечка посилювали феодальний гніт. Панщина влітку становила шість днів на тиждень з господарства. Були збільшені податки натурою й грішми, кількість повинностей...

... Під час повстання українських селян і козаків на чолі з Палієм і Самусем (1702—1704 рр.) чорнобильці не раз громили шляхетські й орендаторські будинки.

Коли на Правобережній Україні знялося полум'я гайдамацького руху, місцеві селяни й ремісники активно підтримували повстанців. Вони двічі — 20 жовтня 1747 і 13 червня 1751 рр. — допомагали повстанським загонам захопити Чорнобиль... 17 липня 1768 року князь М. Репнін писав із Варшави генерал-майору М. Кречетникову про необхідність, якщо гайдамаки оволодіють Чорнобилем, послати для їх розгрому гусарський полк, розташований у Харкові. Було наказано «біля Овруча й Чорнобиля непокірних мужиків і гайдамаків знищувати».

Щоб оборонятися від повстанців, тодішній власник Чорнобиля М. Ходкевич заново перебудував свій за-

мок і тримав там гарнізон з 700 солдатів при 12 гарматах.

У другій половині XVIII ст. в Чорнобилі швидко зростали дрібні промисли, торгівля. Тут виникли цехи кравців, шевців, кушнірів. Ходкевич, прагнучи збільшити прибутки, дозволив ремісникам самим збувати свої товари. У містечку влаштовувалися великі ярмарки, на які купці привозили товари. З Чорнобиля до Києва, та в інші місця вивозили ліс, дьоготь, смолу. Одночасно посилювалась і експлуатація кріпаків і ремісників. З 1772 року жителі містечка під час жнив відбували тижневу повинність.

Економічний розвиток містечка сприяв зростанню його населення. Тут осідає багато втікачів з інших земель. Наприкінці XVIII століття в містечку було 2865 жителів, 642 будинки.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793 р.) Чорнобиль ввійшов до складу Радомишльського повіту Київської губернії як заштатне містечко. Під час війни 1812 року, в зв'язку з загрозою наступу французької армії на Київ, Чорнобиль був значно укріплений. Тут зосередилося Костромське ополчення.

У першій половині XIX ст. виникають невеликі підприємства. 1845 року шкіряний і два свічкові заводи виробили продукції на суму понад 2 тис. крб.

1830 року у містечку заснували перший медичний заклад — невеличку аптеку. Через 25 років відкрилася парафіяльна школа. Вчителем був дяк. Він навчав дітей у власній хаті, бо шкільного приміщення не було.

Після реформи 1861 року 1270 десятин кращої землі залишилось у поміщика. Земельні наділи (1928 десятин) за великий викуп одержали 206 селян із 736, або 27 проц. . . .

У 70-х роках XIX ст. у Чорнобилі працювали шкіряний, свічковий заводи, було 105 ремісників, сім раз на рік збиралися ярмарки. Найбільше господарське значення для містечка мала пристань. Її вантажообіг з 1859 по 1905 рік зріс більш як у 13 разів.

1900 року у Чорнобилі проживало 16740 чоловік і нараховувалося понад 2000 дворів. Більшість селянських господарств не мали наділів. Із загальної кількості 3861 десятини землі 1726 десятин належало по-

міщикові, 120 десятин — церкві і 2015 десятин — селянським господарствам.

Економічна криза, що охопила промисловість на рубежі XIX і XX ст., позначилася на Чорнобилі. На підприємствах і на пристані скоротилася кількість робітників. Для розорених селян було щастям знайти будь-яку роботу...

Під час революції 1905—1907 рр. у Чорнобилі відбувалися мітинги, страйки робітників. Активно виступали проти поміщика місцеві селяни. Вони захоплювали панську землю. У січні-травні 1907 року місцеві власті склали понад 400 протоколів на селян, які намагалися самовільно рубати ліс.

Після поразки першої російської революції... умови життя і праці робітників були жахливими. Робочий день на підприємствах становив 12—14 годин на добу. Більшість селянських господарств ледве животіли. 1912 року в Чорнобилі 144 господарств залишилися зовсім без землі, 60 — володіли наділами до 2-х десятин кожне, 130 — до 3-х десятин. 134 господарства до того ж не мали ще й худоби...

1910 року на все містечко і волость було 2 лікарі й 3 фельдшери. Лікарнею й аптекою користувалася невелика кількість людей.

Наприкінці 70-х років XIX століття на кошти селян збудували приміщення парафіяльної школи. 1890 року відкрилася двокласна школа на 60 учнів. Вона утримувалася за кошти батьків.

У роки [Першої] світової... війни майже все чоловіче населення Чорнобиля, здатне носити зброю, було мобілізоване на фронт. Багато сімей лишилося без годувальників. Політичне безправ'я, зростання експлуатації, зниження життєвого рівня викликали незадоволення трудящих.

... 2 лютого 1918 року під керівництвом більшовиків за активною участю місцевих робітників, селян і солдатів, що поверталися з фронту, було створено ревком. У той же час у Чорнобилі почав працювати партійний осередок.

На початку березня 1918 року містечко захопили німецькі інтервенти...

Після визволення Чорнобиля від німецьких окупантів... почав діяти ревком. Коли в березні 1919 року було обрано міську Раду робітничих, селянських і чер-

воноармійських депутатів, ревком передав їй свої повноваження.

Під час громадянської війни Чорнобиль був дуже зруйнований. Не працювали підприємства, річковий порт. У місті для населення не вистачало хліба, палива, поширювалися хвороби...

У той час велика увага приділялася насамперед відродженню річкового порту, налагодженню руху пасажирських і вантажних пароплавів. 1921 року стали до ладу майстерні по ремонту пароплавів, в яких працювало понад 200 робітників. Почали випускати продукцію промартілі. 1922 року селяни заснували два товариства спільного обробітку землі.

У роки відбудовного періоду багато було зроблено в галузі охорони здоров'я, освіти і культури трудящих. У 1920—1922 рр. почали працювати лікарня, амбулаторія, аптека, а у 1924 році — дитяча консультація. Діти навчалися у двох семирічних школах, підлітки — в школі ФЗН, а дорослі — у гуртках і школах ліквідації неписьменності. Важливими подіями в культурному житті Чорнобиля стало відкриття двох клубів і бібліотек (1921—1923 рр.) і драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка (1921 р.).

1923 року Чорнобиль став центром однойменного району і був віднесений до селищ міського типу. Це мало важливе значення для його дальшого економічного й культурного розвитку.

У 1925 році відбудова народного господарства Чорнобиля була завершена.

У 1932 р. на базі ремонтних майстерень створено судноремонтний завод, що обслуговував Дніпровське пароплавство. Почали працювати нові підприємства — чавуноливарний завод (1934 р.), маслозавод (1932 р.), райпромхарчокомбінат (1932 р.), цегельний завод (1929 р.). Різноманітну продукцію для потреб місцевого населення випускали промислові артілі «Перемога», «Праця», «Інвалід Полісся» та інші...

У роки довоєнних п'ятирічок великі роботи провадилися щодо благоустрою міста, його нової забудови. Була створена широка мережа медичних закладів. Населення обслуговували лікарня, поліклініка, амбулаторія, протитубдиспансер, дитяча консультація, дві аптеки, санепідстанція.

Разючі зміни за цей час сталися в освіті, культурі. Напередодні війни було завершено ліквідацію непись-

менності серед дорослого населення... Усі діти шкільного віку були охоплені навчанням. У райцентрі працювали 4 середні школи, в яких налічувалося понад 1800 учнів. З 1936 року кадри для лікувальних закладів готувала школа медсестер...

... 25 серпня 1941 року місто захопили німецько-фашистські загарбники...

У 1941—1943 рр. у районі Чорнобиля вів боротьбу з німецько-фашистськими військами партизанський загін ім. Чапаєва. У квітні 1943 року в ньому нараховувалося 220 народних месників...

Партизани подали велику допомогу військам 13-ї армії 1-го Українського фронту у форсуванні Дніпра і Прип'яті у вересні-листопаді 1943 року. Зокрема, під час боїв за Чорнобиль з'єднання й загони ... захопили і утримували переправи через Прип'ять до підходу частин Червоної Армії...

16 листопада 1943 року частини 8 стрілецької дивізії остаточно визволили Чорнобиль... У боях за місто загинули Герої Радянського Союзу командир батальйону українець П. К. Балюк і старший лейтенант казах Абдула Духамбетов.

За час перебування у місті гітлерівці вчинили багато злочинів. Вони закатували понад 500 жителів, багатьох насильно вивезли до Німеччини, зруйнували промислові й комунальні підприємства, медичні й культосвітні заклади, у затоні затопили 22 пароплави й баржі.

... Заново було споруджено цехи судноремонтного заводу. 1946 року досяг довоєнного рівня пасажирських і вантажних перевезень Чорнобильський річковий порт. 1948 року став до ладу лісопильний завод. Розширили виробництво чавуноливарний завод і райпромкомбінат... 1949 року колгоспи об'єдналися в одне господарство ім. Крупської, яке в свою чергу у 1955 році об'єдналося в колгосп «Дружба» села Залісся, що розташоване за 3 км від районного центру. За межі міста була переведена і центральна садиба радгоспу «Комсомолець Полісся».

За роки першої післявоєнної п'ятирічки обновилося і саме місто. Його вулиці прикрасили багато нових житлових будинків. Методом народної будови споруджені районний будинок культури, стадіон, відкрито парк культури і відпочинку.

... Колись невеличка Чорнобильська пристань виросла в сучасний, оснащений складними механізмами перевалочний порт — філіал Київського. Звідси багато вантажів доставляються у річкові порти Російської федерації, Білоруської РСР, Польської Народної Республіки і Німецької Демократичної Республіки. Під час навігації 1970 року тут було одержано й відправлено 1,5 млн. тонн народногосподарських вантажів.

У 1955 році на базі судноремонтного заводу створена ремонтно-експлуатаційна база (РЕБ) Дніпровського річкового пароплавства. РЕБ — це одне з найбільших підприємств річкового транспорту країни, яке будує баржі, дебаркадери, ремонтує пасажирські й вантажні пароплави, буксирні катери, рудовози, а також здійснює перевезення вантажів...

Великі зміни сталися й на інших підприємствах міста. Була проведена спеціалізація виробництва на чавуноливарному заводі. Тепер він випускає запасні частини для сільськогосподарських машин і устаткування для тваринницьких ферм. Зросли виробничі потужності маслозаводу, цегельні. Значна роль належить районному об'єднанню «Сільгосптехніки», що обслуговує місцеві колгоспи. Біля міста зводиться енергетичний велетень — Чорнобильська атомна електростанція, пуск якої буде мати велике значення для розвитку народного господарства поліських районів...

АТОМНА НА ПРИП'ЯТІ

Катерина Зеленська

Після постанови XXIV з'їзду КПРС про будову Чорнобильської атомної електростанції в офіційній радянській пресі панувала атмосфера оптимістичних ілюзій. Прикладом такої атмосфери був репортаж Катерини Зеленської в 11-му номері журналу «Наука і суспільство» (1971 р.) під заголовком «Атомна на Прип'яті». Передруковуємо репортаж як документ, характерний для тодішніх часів. — *Ред.*

Що ми досі знали про Чорнобиль? Славиться він грибами, незайманою тишею, чудовою риболовлею. Човни, Київське море, тихі плеса вище по Прип'яті, тепла пилюка, в якій купаються кури... І хто міг подумати, що ось зовсім незабаром надії і мрії багатьох місцевих людей, особливо молоді, будуть пов'язані з маленьким рідним містом.

Уже найближчими роками Чорнобиль невпізнанно зміниться: величезна будова атомної електростанції (АЕС) виросте неподалік міста, почнуть працювати нові великі підприємства, відкриються технікуми, професійні училища. Місто завирує новим життям.

Тепер художники й поети тягнуться до старовинного українського містечка, проте вже не в пошуках мрійливої тиші, а нових героїв своїх творів — молодих будівельників атомного велета.

Колектив будови має укласти в фундамент головного корпусу та інших споруд АЕС близько мільйона кубометрів монолітного бетону і збірник залізобетонних конструкцій, відвести вбік русло Прип'яті й створити водойму на 14 квадратних кілометрів, лише в найближчі роки звести місто на 85 тисяч жителів. Пізніше воно розвиватиметься далі до 150-200 тисяч мешканців.

На XXIV з'їзді КПРС говорилося про те, щоб у нинішньому п'ятиріччі взяти курс на розвиток маленьких міст. Чорнобиль — ілюстрація здійснення цих накреслень.

— У проекті атомної електростанції та містечка експлуатаційників, — розповідає головний інженер будів-

ництва Михайло Іванович Красников, — враховано всі останні досягнення архітектури, всі вимоги до сучасних споруд. Такої електростанції в нашій країні ще не було! Будова унікальна не тільки своєю конструкцією, а й швидкісними методами. Чимало технічних прийомів тут випробовуватимуться вперше, отож де в чому ми — експериментатори. Судіть самі — темпи небачені. Адже на кінець п'ятирічки стануть до ладу перші турбіни!

Красников показує креслення й ескізи:

— На березі водосховища будуть чудові пляжі, будинки відпочинку, поруч — річковий вокзал та водноспортивний комплекс, а далі — півкільцем серед зелені — дев'ятиповерхові будинки. Технікум, Палац культури, спортивний клуб, бібліотека на сто тисяч томів — все це надійно сховається в зоні тиші, за широкою зеленою смугою дерев, на значній відстані від виробничих корпусів.

Мирний атом дасть потужну електричну ріку, перетворить обличчя цілого району!

Широко крокує атомна! Трудовий атом Полісся вдихне нові сили в життя зеленого краю!

НЕ ПРИВАТНА СПРАВА

Любов Ковалевська

Ця стаття авторки з оселі Прип'ять, оподалік нещасливої Чорнобильської атомної електростанції, з'явилася в органі Спілки Письменників України «Літературна Україна» від 27 березня 1986 р. у Києві. Вона має сьогодні велику документальну вагу і тому її вповні передруковуємо. — *Ред.*

Визначаючи на основі всебічного обгрунтування стратегію економічної політики, XXVII з'їзд КПРС розробив і конкретні, реальні шляхи переходу до економіки вищої організації й ефективності з усебічно розвинутими виробничими силами, зрілими соціалістичними відносинами, налагодженим господарським механізмом; указав засоби здійснення цієї стратегії, головний з яких — реконструкція народного господарства на основі науково-технічного прогресу.

Забезпечення надійності розвитку народного господарства вимагає, зокрема, подальшого зміцнення паливно-енергетичного комплексу країни, прискорення будівництва атомних електростанцій (АЕС). Нині потужність АЕС становить 28 мільйонів кіловат. У дванадцятій п'ятирічці намічено ввести в дію 41 мільйон кіловат, тобто всього за п'ять років збільшити їх потужність у 2,5 раза. «Адже лише один процент зростання енергоозброєності, — відзначив на з'їзді міністр енергетики й електрифікації СРСР А. І. Майорець, — істотно підвищує продуктивність праці».

Особливо швидкими темпами розвивається атомна енергетика на Україні: в 1984-му році потужність Чорнобильської АЕС становила вже 4 мільйони кіловат, причому введення енергоблоків на проектну потужність здійснювалося раніше установленого строку. Все це дозволило ЧАЕС стати в ряд передових найпотужніших атомних електростанцій СРСР і робити великий внесок в енергозабезпечення всього Південно-Західного регіону країни. Крім того, з вересня 1980-го року енергія Чорнобильської АЕС живить країни — учасниці РЕВ. За час експлуатації вже вироблено близько 150 мільярдів кіловат-годин електроенергії.

Але робота по нарощуванню потужностей ЧАЕС триває: будується третя черга у складі п'ятого й шостого енергоблоків, які мають стати до ладу в 1986 і 1988 роках. З уведенням цих енергоблоків потужність електростанції сягне 6 мільйонів кіловат, і вона стане найпотужнішою у світі.

За 15 років спорудження ЧАЕС склався колектив будівельників. Його кістяк — висококваліфіковані робітники, що пройшли серйозну школу спорудження енергетичних об'єктів у різних регіонах країни, набули великого досвіду при зведенні чотирьох енергоблоків-мільйонників. У процесі роботи освоєно і створено чимало нового, прогресивного. Сформувався міцний корпус інженерно-технічних працівників. Успіхи будівельників, монтажників, налагоджувальників, експлуатаційників, проектувальників відзначено високими урядовими нагородами.

І ось на фоні цих досягнень особливо замітний спад темпів будівництва п'ятого енергоблоку. Не виконані тематика, фізобсяги й плани будівельно-монтажних робіт (БМР) за 1985 рік. Чи випадковий цей спад? Звичайно, ні. Але ж і такої однозначної відповіді недосить. Не ставимо перед собою завдання глибокого аналізу умов і наслідків господарської діяльності колективу, зупинимося на головному, характерному для багатьох будов країни.

«Ефект, навіть можна сказати, сама реальність використання капітальних вкладень, — сказав на з'їзді перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, — вирішальною мірою залежатиме від зміцнення виробничої бази будівельних організацій, від якості проектів і своєчасної поставки обладнання. Саме тут у нас зав'язаний вузол багатьох проблем...» Додам: вони незмірно зростуть, якщо жодну з цих умов не забезпечити належним чином — тоді ставка робиться на ентузіазм.

Так, серед складників успішної роботи ентузіазм повинен займати і займає повноправне місце. Більше того, його навіть можна планувати, але тільки після того, як робітники забезпечені належними умовами роботи на будівельних майданчиках, а не навпаки. Результат же цих умов на сьогодні — невдоволеність людей. Беремо до уваги й питання матеріальної зацікавленості. Будова має бути безперервним потоком на

базі щонайсуворішого дотримання технології будівництва. А саме цього якраз і немає. Проблеми першого блока перейшли на другий, з другого — на третій і так далі, але при цьому поширились, «обросли» величезною кількістю невирішених. Спочатку ці проблеми обговорювалися зацікавлено, з твердою впевненістю, потім викликали обурення, пізніше додалася й безнадія: «Скільки, мовляв, будемо говорити про одне й те ж, і яка користь від того говоріння?...»

П'ятий блок... Строки його зведення було скорочено з трьох до двох років, спорудження розпочалося в 1985 році з мінімальним запалом. До такої зміни термінів, а отже, й ущільнення власних і без того напружених планів виявились не готовими ні проектувальники, ні постачальники, ні самі будівельники, чиї можливості, звичайно ж, не безконечні. Але директивні органи інколи і в силу об'єктивних причин, не нарощуючи потужностей будівельних організацій, кваплятьcя нав'язати нереальну програму, не підкріплену ресурсами, що й призводить до дезорганізації будівельного виробництва і часто до провалу плану. Несвоєчасна видача проектно-кошторисної документації (ПКД) інститутом «Гідропроект» імені С. Я. Жука не дозволила ефективно спланувати розміщення замовлень на збірний залізобетон і металоконструкції; основна маса, скажімо, останніх замовлена у четвертому кварталі, а це, в свою чергу, призвело до зриву поставок. І вже як наслідок — неритмічність роботи бригад, простої. Коло замкнулося. Лише у жовтні-листопаді конструкції пішли по монтажних організаціях, але підрозділи вже неспроможні були освоїти отримані обсяги. Низька якість ПКД, що, на жаль, трапляється часто, вимагала додаткових трудовитрат, переробок, матеріальних і моральних зусиль.

Неорганізованість послабила не тільки дисципліну, а й відповідальність кожного і всіх за спільний результат роботи. Неможливість, а то і неспроможність інженерно-технічних працівників організувати працю бригад послабили вимогливість. Стала позначатися «стомленість», зношеність обладнання, машин і механізмів, нестача засобів малої механізації, інструментів і т. ін. Словом, загострилися й виявилися всі недоліки будівничого механізму, на жаль, — типові. Цей час збігся з моментом початку перебудови економіки, що, як відомо, вимагає передовсім перебудови свідомості людей. Не

секрет, що цей процес потребує часу. Та й саме життя квапить.

Відставання за минулий, 1985 рік, ускладнило завдання поточного року: освоїти на пусковому комплексі близько 120 мільйонів карбованців (БМР). Найвище досягнення в освоєнні обсягів будівельно-монтажних робіт по пусковому комплексу на спорудженні ЧАЕС становить понад 70 мільйонів карбованців. Як бачимо, різниця значна.

Зараз, ясна річ, вживаються заходи по нормалізації становища, але час упущено. Упущено і той здоровий настрій колективу, який багато в чому допомагав знаходити не лише додаткові резерви, сили, а й вихід із ситуації, що склалася. І все ж честь колективу в руках самого колективу. Зроблено ще далеко не все можливе, щоб виконання і перевиконання змінного завдання стало нормою.

XXVII з'їзд КПРС поставив завдання докорінного поліпшення капітального будівництва. Буде виділено значні додаткові засоби, поновлені й удосконалені машинні парки і т. д. Без цього неможлива технічна реконструкція. Та йшлося і про низькі темпи будівництва, що гальмують науково-технічний прогрес у народному господарстві. «Міненерго СРСР в одинадцятій п'ятирічці допустило зрив введення в дію потужностей на атомних електростанціях, що викликало додаткову потребу в органічному паливі. Враховуючи напруженість у паливному балансі країни і зростаючу роль атомної енергетики, такі зриви в дальшому неприпустимі», — підкреслив у своїй доповіді Голова Ради Міністрів СРСР М. І. Рижков. І це не взаємовиключаючі заходи, тому що вживаються з єдиною метою — надати економіці належного динамізму, без якого неможливе й виконання соціальних програм. Так, ці заходи вимагають високої відповідальності всіх ланок будівельного конвейєра, кожного керівника, кожного робітника. Та ще вища наша спільна відповідальність перед грядущим; що ми залишимо новим поколінням?

На одній з таких ланок будівельного конвейєра слід зупинитися докладніше. «Серйозного вдосконалення потребує і система матеріально-технічного постачання, — підкреслив у Політичній доповіді Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов. — Вона повинна пе-

ретворитися в гнучкий економічний механізм, який допомагатиме народному господарству працювати ритмічно і стабільно. Пряме завдання Держпостачу — активно сприяти встановленню прямих тривалих зв'язків між виробниками і споживачами на договірній основі, зміцненню дисципліни поставок».

Виробництвом і збутом залізобетону в системі Міненерго СРСР займається ВВО «Союзенергобудпром». Управління будівництва Чорнобильської АЕС уклало експериментальний договір з управлінням «Енергобудкомплектація». Що означає — експериментальний?

Раніше договори укладалися між замовником і заводами-виробниками, розташованими у різних куточках країни, що ускладнювало й систему оплати замовлень, і взаємні контакти, особливо за необхідності оперативного вирішення обопільних питань. Тепер централізованим заводом-виробником виступає вищезгадане планююче управління: і приймає, і розміщує замовлення, і розплачується за їх виготовлення з заводами. Замовник же напряму працює лише з управлінням «Енергобудкомплектація», здійснюючи оплату замовлення тільки після отримання всього комплекту (об'єкт — комплектна постача) безпосередньо управлінню. Як бачмо, такий договір і взаємовигідний, і зручний, бо вивільняє замовника від зайвих клопотів, а заводи-виробники — від турбот за несвоєчасну оплату замовлень. Проте й досі не відпрацьовано методику ведення документації по віправленню і прийому вантажів у рамках цього експерименту. Одержувач, приймаючи вантаж, навіть не знає, за яким комплектом його надіслано. Та все ж вихід є, причому нескладний: у супровідній документації при відправленні вантажу вказувати комплект і об'єкт. Не треба ні надмірного напруження, ні додаткових витрат, щоб розв'язати це питання, проте воно все одно чомусь не вирішується . . .

Є й ще одне «проте», значно серйозніше. За несумлінності заводу-виробника замовник не може звільнитися від браку, некомплектності чи зривів постачання. Так, в 1985 році замовлено 45500 кубічних метрів збірного залізобетону, недопоставлено — 3200, а з отриманих 42300 кубометрів — 6000 поставлено некомплектно, в результаті (так званий, зворотний результат) і до кінця року деякі замовлення залишились не закритими.

Що несе подібне некомплектне постачання для будо-

ви? По-перше, накопичення наднормативних запасів. На 1 січня 1986 року з усього залишку 36700 кубометрів понад норму було 32000 кубометрів залізобетону. Виходить, що залізобетон є, а монтувати його не можна. От і простоюють колективи, зриваються строки здачі об'єктів, бригадні підряди. По-друге, все ще дається взнаки захаращеність складських приміщень, майданчиків під вивантаження (за комплектного постачання розвантаження можна було б максимально наближати до об'єкту), що, у свою чергу, призводить до наднормативних простоїв вагонів, псування конструкцій, додаткових перевезень. Дільниця виробничо-технічної комплектації УБ ЧАЕС трудиться зі значним перевищенням планових норм (за 1985 рік перероблено 16048 тонн вантажів), проте успішною роботу УВТК назвати не можна. Тобто, по-третє, некомплектна поставка — це дезорганізація виробництва, додаткові трудозатрати, невдоволення людей.

У зв'язку з цим гадається, що до укладених договорів не вистачає головного — договору про змагання за принципом «Робітнича естафета», девіз якого «Від взаємних претензій — до взаємної допомоги і підтримки». Соціалістичне змагання суміжників могло б не лише підвищити дисципліну поставок, а й виявити неврахованi резерви в організації праці всіх учасників змагання (а вони, безсумнівно, є), поліпшити якість роботи. Досвід організації такого змагання, створення координаційних штабів і рад для керівництва ним вказують, що знайдено чудову організаційну форму спільної боротьби за кінцевий результат на основі скоординованої програми, утвердження дійових форм організації виробництва й управління. Та цим питанням поки що ніхто не займався...

Не хочу ставати в позу навчителя і далека від думки, що у заводів-виробників немає своїх проблем, складностей. І все ж таки вважаю ненормальним становище, коли постійно порушуються договірні зобов'язання. Серед «лідерів» об'єднання «Дніпроенергобудпром» — недопоставлено за минулий рік 800 кубометрів конструкцій градирні, Дубровський завод об'єднання «Північенергобудпром» — понад 150 кубометрів стінових панелей машинного залу, «Львівенергобудпром» — понад 300 кубометрів плит і шляхів перекатки.

«Допомогли» будівельникам Чорнобильської АЕС

минулого року й постачальники металоконструкцій, недопоставивши 2358 тонн. Внесли свою «левову частку» й Волзький завод — 1000 тонн, Північно-Кавказький — 326 тонн, Кураховський — 172 тонни, Донецький — 202 тонни... Та й те, що доставили, найчастіше браковане. До того ж 326 тонн щілинного покриття на сховище відпрацьованого ядерного палива надійшло з браком із Волзького заводу металоконструкцій. Частково було допущено брак цим же заводом при виготовленні ферм машзалу. Близько 220 тонн бракованих колон надіслав на його монтаж Каширський ЗМК.

У техінспекції (відділ, що контролює якість постачання й робіт) накопичено гори актів для визначення вартості додаткових трудовитрат і зняття їх з вартості конструкцій бракоробів. І брак оплачується, оплачується протягом десятків літ.

Наводячи ці факти, хочу загострити увагу на недопустимості браку при спорудженні атомних електростанцій, енергетичних об'єктів взагалі, де несуча спроможність кожної конструкції має відповідати нормі. Кожний кубометр залізобетону мусить бути гарантією надійності, а отже, й безпеки. І головним контролером кожного, хто причетний до будівництва енергетичних об'єктів, повинна бути насамперед його совість. Переконана, що в людини, яка має совість, брак неможливий, бо це принижує її.

Кривдно й образливо робітникові виправляти чужий брак, адже це, передовсім, неповага до нього. Виходить якесь неподобство: конструкція надійшла, але в монтаж не придатна, а іншої не буде. Скільки ж потрібно будівельникові витримки, кмітливості, сили, нервів, нарешті, щоб довести таку конструкцію до ладу!

Серед бракоробів незрідка зустрічається Придніпровський завод об'єднання «Союзатоменергобудпром» — головний постачальник збірного залізобетону для ЧАЕС. Та й дисципліна постачання не витримує критики. Із замовлених 11500 кубометрів отримано минулого року 10300, близько тисячі з яких — це каркас головного корпусу. Проте і в поточному році змін на краще не сталося: лише за січень-лютий недопоставлено 500 кубічних метрів. А ще ж не тільки не ліквідовано недопостачання минулого року, що становить 3200 кубометрів, «Союзенергобудпромом», а й додалося до нього за два

місяці цього року 2000, до того ж із отриманих 12300 кубічних метрів некомплектно постачено 5000.

Та ж ситуація і з металоконструкціями: їх недопостачання складає 2436 тонн. Якщо ж брати конкретних винуватців, то з-поміж них Київський завод експериментальних конструкцій (744 тонни), вже знайомий нам Волзький завод (698 тонн), Кураховський (477 тонн), Донецький (182 тонни).

Будівництво всього соцкультпобуту стримує Нововоронезький ЗЗБК: з 530 кубометрів збірного залізобетону недопостачено 380 — понад половину!

Але ж працювати так неприпустимо! В соціалістичних умовах головним критерієм оцінки роботи будь-якої господарської ланки має бути досягнення найкращих кінцевих результатів. Взаємопов'язаність ланок передбачає і взаємну відповідальність за результати роботи. Поки що ці результати, скажемо відверто, мало втішають. Але ж на електроенергію п'ятого енергоблоку розраховують виробничі підприємства, вона закладена в плани дванадцятої п'ятирічки. Тому своєчасне введення чергового енергоблоку не є приватною справою колективу будівельників Чорнобильської АЕС. Адже прискорення — це й наша активність, ініціатива, заповзятливість, свідомість, наше ставлення до всього, що робиться в країні.

ФРАГМЕНТИ З ОФІЦІЙНОГО РАДЯНСЬКОГО ЗВІТУ ПРО ЧОРНОБИЛЬСЬКУ КАТАСТРОФУ

Наприкінці серпня і на початку вересня 1986 р. відбулася у Відні Конференція Міжнародного Агенства Атомної Енергії (МАГАТЕ), присвячена Чорнобильській катастрофі. Уряд СРСР передав учасникам офіційний звіт п. з. «Авария на Чернобыльской АЭС и ее последствия», з якого друкуємо уривки. Зміст цього звіту не був опублікований у радянській пресі ні повністю, ні в уривках. Агенство РАТАУ згадало про нього тільки у зв'язку з пресовою конференцією, яка напередодні віденської конференції відбулася для кореспондентів закордонної преси, акредитованих у Москві. — *Ред.*

На четвертому блоці Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 р. о 1 год. 23 хвил. сталася аварія зі зруйнуванням активної зони реакторної установки й частини приміщення, в якому вона знаходилася.

Аварія сталася перед зупинкою блока на плановий ремонт під час проведення випробувань режимів роботи одного з турбогенераторів. Потужність реакторної установки раптом різко зросла, що призвело до зруйнування реакторної установки й викиду частини нагромаджених в активній зоні радіоактивних продуктів в атмосферу.

У процесі аварії ядерна реакція в реакторі четвертого блока припинилася. Було ліквідовано пожежу, що спалахнула, і розпочато роботи по обмеженню й ліквідації наслідків аварії.

Було проведено евакуацію населення з районів, які безпосередньо прилягають до майданчика атомної електростанції, та з зони радіусом 30 км довкола неї.

Враховуючи надзвичайний характер аварії, що сталася у Чорнобилі, в Політбюро ЦК КПРС було організовано оперативну групу на чолі з головою РМ СРСР М. І. Рижковим для координації діяльності міністерств та інших державних відомств, спрямованої на ліквідацію наслідків аварії та надання допомоги населенню. Було створено Урядову комісію, якій доручили вивчити причини аварії та здійснити необхідні аварійні та відбу-

довні заходи. Було використано необхідні наукові, технічні та економічні можливості та резерви країни.

До СРСР були запрошені представники МАГАТЕ, яким було надано можливість ознайомитися зі станом речей на ЧАЕС і заходами, спрямованими на ліквідацію аварії. Свою оцінку становища вони довели до відома світової громадськості.

Уряди ряду країн, а також багато урядових та приватних організацій, окремі громадяни з різних країн світу звернулися до різних організацій СРСР з пропозиціями про участь у ліквідації наслідків аварії. Частину цих пропозицій було прийнято.

За тридцять років свого розвитку ядерна енергетика зайняла істотне місце у світовому енерговиробництві і в цілому продемонструвала високі показники безпеки для людини та навколишнього середовища. Майбутнє світової економіки неможливо уявити без ядерної енергетики. Однак її подальший розвиток має супроводжуватися ще більшими зусиллями науки і техніки щодо забезпечення її надійності та безпеки експлуатації.

Аварія в Чорнобилі — результат збігу кількох малоймовірних подій. Радянський Союз робить з цієї аварії належні висновки.

Відмова від ядерних енергоджерел вимагала б значного збільшення видобутку й спалювання органічних палив. Це неодмінно збільшило б ризик захворювання для людей, втрату вод і лісів через безперервне надходження в біосферу шкідливих хімічних речовин.

Розвиток світової ядерної енергетики, крім вигод у ділянці енергозабезпечення й збереження природних ресурсів, несе з собою й небезпеки, які мають міжнародний характер. Сюди належать і транскордонні переноси радіоактивності, зокрема, під час великих радіаційних аварій, і проблема поширення ядерної зброї, і небезпека міжнародного тероризму, і специфічна небезпека ядерних об'єктів у воєнних умовах. Все це визначає принципову необхідність глибокого міжнародного співробітництва в царині розвитку ядерної енергетики й забезпечення її безпеки.

Такі реальності.

Чорнобильська АЕС розташована у східній частині великого регіону, що зветься білорусько-українським Поліссям, на березі ріки Прип'яті, яка впадає в Дніпро. Цей регіон характерний відносно пласким рельєфом з

дуже невеликими ухилами поверхні в бік ріки або її приток.

Загальна довжина Прип'яті до впадіння в Дніпро 748 км, площа водозбору біля створу АЕС 106 тис. км², ширина 200-300 м. Середня швидкість течії 0,4 — 0,5 м/с, середня багаторічна витрата води 400 м³/с.

Водоносний горизонт, який використовується для господарсько-питного водопостачання цього регіону, залягає на глибині 10-15 м відносно сучасного рівня Прип'яті і відокремлений від четвертинних відкладів відносно водонепроникними глинястими мегрелями.

Район білорусько-українського Полісся в цілому характерний невеликою густотою населення (до початку будівництва Чорнобильської АЕС середня густота населення в цьому районі становила близько 70 люд./км²).

На початок 1986 р. загальна кількість населення в 30-кілометровій зоні довкола АЕС становила близько 100 тис. чоловік, з яких 49 тис. проживали в місті Прип'яті, розташованому, на захід від трикілометрової санітарно-захисної зони АЕС, і 12,5 тис. — у районному центрі — місті Чорнобилі, розташованому в 15 км на південний схід від АЕС.

Перша черга Чорнобильської АЕС у складі двох енергоблоків з реакторами РБМК-1000 була збудована в період 1970—1977 рр., а до кінця 1983 р. на цьому ж майданчику було завершено будівництво двох енергоблоків другої черги.

За 1,5 км на південний схід від цього майданчика в 1981 р. було почато будівництво ще двох енергоблоків з такими ж реакторами (третя черга АЕС).

На південний схід від майданчика АЕС безпосередньо в долині ріки Прип'ять збудовано наливний ставохолоджувач площею 22 км², який забезпечує охолодження конденсаторів турбін та інших теплообмінників перших чотирьох енергоблоків. Нормальний підпірний рівень води у ставу-охолоджувачі прийнято на 3,5 м нижче за позначку розбивки майданчика АЕС.

У складі третьої черги АЕС споруджуються дві потужні градирні (гідравлічне навантаження по 100 тис. м³/год.), які можуть працювати паралельно зі ставом-охолоджувачем.

На захід і північ від майданчика першої та другої черги АЕС розташована територія будівельної бази та складського господарства.

Вночі з 25 на 26 квітня 1986 р. на майданчику першої та другої черг Чорнобильської АЕС перебувало 176 чоловік чергового експлуатаційного персоналу, а також працівників різних цехів і ремонтних служб.

Крім того, на майданчику третьої черги АЕС в нічній зміні працювали 268 будівельників і монтажників.

Будівництво Чорнобильської АЕС ведеться чергами, які складаються з двох енергоблоків і мають спільні для обох блоків системи спецводоочищення, до складу котрих входять:

— сховище рідких і твердих радіоактивних відходів;
— відкриті розподільні пристрої;
— газове господарство;
— резервні дизель-генераторні електростанції;
— гідротехнічні та інші споруди.

Сховище рідких радіоактивних відходів, збудоване у складі другої черги АЕС, призначене для прийому й тимчасового зберігання рідких радіоактивних відходів, які надходять під час роботи третього та четвертого блоків, а також прийому вод експлуатаційних промивок і повернення їх на переробку. Рідкі радіоактивні відходи надходять з головного корпусу по трубопроводах, прокладених на нижньому ярусі естакади, а тверді радіоактивні відходи подаються у сховище по верхньому коридору естакади електрокарами.

Азотно-киснева станція призначена для задоволення потреб третього та четвертого блоків АЕС.

Газове господарство складається з компресорної електролізної, гелієвої та аргонної балонної, призначених для забезпечення третього та четвертого блоків АЕС стисненим повітрям, воднем, гелієм та аргоном. На відкритих майданчиках розміщено ресивери для збереження азоту й водню.

Резервна дизельна електростанція (РДЕС) є автономним аварійним джерелом електропостачання систем, важливих для безпеки кожного блока. На кожній РДЕС третього та четвертого блоків встановлено по три дизельгенератори одиничною потужністю 5,5 МВт. Для забезпечення роботи РДЕС передбачено проміжний та базовий склади дизельного палива, насосні перекачування палива, баки аварійного зливання палива й масла.

Джерелом технічного водопостачання третього та четвертого блоків є став-охолоджувач.

Вода циркуляційної насосної, спільної для третього й четвертого блоків, подається в напірний басейн, звідки самопливом надходить до кондесаторів турбін.

Для забезпечення технічною водою відповідальних споживачів, які потребують безперебійної подачі води, передбачено окремі насосні станції третього та четвертого блоків. Для цих насосних станцій є резервне електропостачання від дизель-генераторів.

25 квітня 1986 р. в дії перебували всі чотири енергоблоки першої та другої черг і пов'язані з їх нормальною експлуатацією допоміжні системи та об'єкти проммайданчика.

Четвертий блок Чорнобильської АЕС було введено в експлуатацію у грудні 1983 р. На момент зупинки блока на середній ремонт, що була запланована на 25 квітня 1986 р., активна зона містила 1656 ТВС із середнім вигоранням 10,3 МВт. доб./кг, 1 ДП і 1 незавантажений канал. Основна частина ТВС (75%) являла собою касети першого завантаження з вигоранням 12-15 МВт. доб./кг.

Перед зупинкою були заплановані випробування турбогенератора № 8 у режимі вибігу з навантаженням власних потреб. Мета цих випробувань — експериментально перевірити можливості використання механічної енергії ротора відключеного по парі турбогенератора для підтримання продуктивності механізмів власних потреб блока в умовах знеструмлення. Цей режим використовується в одній з підсистем швидкодіючої системи аварійного охолодження реактора (САОР). За належного порядку виконання випробувань і вживання додаткових заходів безпеки проведення такого роду випробувань на працюючій АЕС не заборонялося.

Подібні випробування вже проводилося раніше на цій станції. Тоді було з'ясовано, що напруга на шинах генератора падає набагато раніше, ніж витрачається механічна енергія ротора при вибігу. У випробуваннях, призначених на 25 квітня 1986 р., передбачалося використання спеціального регулятора магнітного поля генератора, який повинен був усунути цей недолік. Однак «Робоча програма випробувань турбогенератора № 8 Чорнобильської АЕС», відповідно до якої вони повинні були проводитися, не була належним чином підготована й узгоджена.

Якість програми виявилася низькою, передбачений у ній розділ щодо заходів безпеки складено суто формально. (В ньому зазначено лише те, що у процесі випробувань усі перемикання робляться з дозволу начальника зміни станції, в разі виникнення аварійної ситуації персонал повинен діяти відповідно до місцевих інструкцій, а перед початком випробувань керівник випробувань — інженер-електрик, який не є спеціалістом з реактивних установок, — проводить інструктаж чергової вахти). Крім того, що в програмі по суті не були передбачені додаткові заходи безпеки, вона приписувала відключення системи аварійного охолодження реактора. Це означало, що впродовж усього періоду випробувань, себто 4 год., безпека реактора виявиться істотно зниженою.

З огляду на те, що безпеці цих випробувань не було приділено належної уваги, персонал до них готовий не був, не знав про можливі небезпеки. Крім того, як це буде видно з подальшого, персонал допускав відхилення від виконання програми, створюючи тим самим умови для виникнення аварійної ситуації.

25 квітня о 1 год. 00 хв. персонал розпочав зниження потужності реактора, який працював на номінальних параметрах, і о 13 год. 05 хв. турбогенератор № 7 (ТГ № 7) було відключено від мережі за теплової потужності реактора 1600 МВт. Електроживлення власних потреб (4 ГЦН, 2 живильних електронасоси [ЖЕН] тощо) було переведено на шини ТГ № 8.

О 14 год. 00 хв. відповідно до програми випробувань від КМПЦ було відключено САОР. Однак за диспетчерською вимогою виведення блока з роботи було затримано. На порушення регламенту експлуатація блока в цей час тривала з відключеною САОР.

О 23 год. 10 хв. зниження потужності було продовжено. Відповідно до програми випробувань вибіг генератора з навантаженням власних потреб планували провести за потужності реактора 700—1000 МВт (тепл.). Однак під час відключення системи ЛАР, що передбачено регламентом експлуатації реактора на малій потужності, оператор не зміг досить швидко усунути розбаланс вимірювальної частини АР, який з'явився. В результаті цього потужність упала до величини, нижчої за 30 МВт (тепл.). Лише до 1 год. 00 хв. 26 квітня 1986 р. її вдалося стабілізувати на рівні 200 МВт (тепл.). У зв'язку

з тим, що в цей період тривало «отруєння» реактора, дальший підйом потужності був ускладнений через малий оперативний запас реактивності, який на той момент був істотно нижчий від регламентного.

І все-таки випробування вирішено було проводити. О 1 год. 03 хв. і о 1 год. 07 хв. додатково до шести ГЦН, що працювали, було включено ще по одному ГЦН з кожного боку, щоб після закінчення експерименту, в якому в режимі вибігу повинні були працювати чотири ГЦН, в КМПЦ залишалося б чотири ГЦН для надійного охолодження активної зони.

Оскільки потужність реактора, отже, й гідравлічний опір активної зони й КМПЦ були істотно нижчі від запланованого рівня і в дії перебували всі вісім ГЦН, сумарна витрата через реактор зросла до (56 : 58). 10^3 $м^3$/год., а по окремих ГЦН до 8000 $м^3$/год., що є порушенням регламенту експлуатації. Такий режим роботи заборонено через небезпеку зриву подачі насосів і можливість виникнення вібрацій магістралей контуру внаслідок кавітації. Підключення додаткових ГЦН і спричинене цим збільшення витрати води через реактор призвели до зменшення пароутворення, падіння тиску пари в барабанах-сепараторах, зміни інших параметрів реактора. Оператори намагалися вручну підтримувати основні параметри реактора: тиск пари й рівень води в барабанах-сепараторах, однак, повною мірою зробити цього не вдалося. У цей період у барабанах-сепараторах спостерігалися провали по тиску пари на 0,5-0,6 МПа і провали по рівню води нижче від аварійної уставки. Щоб уникнути зупинки реактора у таких умовах, персонал заблокував сигнали аварійного захисту по цих параметрах.

Тим часом реактивність реактора продовжувала повільно падати. О 1 год 22 хв. 30 сек. оператор на розпечатці програми швидкої оцінки запасу реактивності побачив, що оперативний запас реактивності становив величину, яка вимагає негайної зупинки реактора. Але незважаючи на це персонал розпочав випробування.

О 1 год. 23 хв. 04 сек. були закриті стопорно-регулюючі клапани (СРК) ТГ № 8. Реактор продовжував працювати на потужності ~200 МВт (тепл.). Наявний аварійний захист по закриттю СРК двох турбогенераторів (ТГ № 7 був відключений удень 25 квітня 1986 р.) був заблокований, щоб уможливити повторення випробувань,

якщо перша спроба виявилася неуспішною. Тим самим було зроблено ще один відступ від програми випробувань, у якій не передбачалося блокування аварійного захисту реактора по відключенню двох турбогенераторів.

Через якийсь час після початку випробувань почалося повільне підвищення потужності.

О 1 год. 23 хв. 40 сек. начальник зміни блока дав команду натиснути кнопку АЗ-5, за сигналом від якої до активної зони вводяться всі регулюючі стрижні аварійного захисту. Стрижні пішли униз, однак через кілька секунд пролунали удари і оператор побачив, що стрижні-поглиначі зупинилися, не дійшовши до нижніх кінцевиків. Тоді він знеструмив муфти сервоприводів, щоб стрижні упали в активну зону під дією власної ваги.

За свідченням очевидців, які перебували поза четвертим блоком, близько 1 год. 24 хв. пролунали послідовно два вибухи, над четвертим блоком злетіли якісь палаючі шматки та іскри, частина яких упала на дах машинного залу і спричинила пожежу.

Як показав наведений вище аналіз, аварія на четвертому блоці ЧАЕС належить до класу аварій, пов'язаних із введенням надлишкової реактивності. Конструкція реактивної установки передбачала захист від подібного типу аварій з урахованням фізичних особливостей реактора, включно з позитивним паровим коефіцієнтом реактивності.

Крім технічних засобів захисту, передбачалися також суворі правила та порядок ведення технологічного процесу на АЕС, які визначаються регламентом експлуатації енергоблока. До найважливіших правил належать вимоги щодо неприпустимості зниження оперативного запасу реактивності нижче від 30 стрижнів.

У процесі підготовки та проведення випробувань турбогенератора в режимі вибігу з навантаженням власних потреб блока персонал відключив ряд технічних засобів захисту і порушив найважливіші положення регламенту експлуатації щодо безпечного ведення технологічного процесу.

У Таблиці наведено перелік найнебезпечніших порушень режиму експлуатації, вчинених персоналом четвертого блока ЧАЕС.

Основним мотивом у поведінці персоналу було намагання якнайшвидше закінчити випробування. Пору-

№ п/п	Порушення	Мотивація	Наслідки
1	2	3	4
1	Зниження оперативного запасу реактивності істотно нижче за допустиму величину	Намагання вийти з «йодної ями»	Аварійний захист реактора виявився неефективним
2	Провал потужності нижчий від передбаченого програмою випробувань	Помилка оператора під час відключення ЛАР	Реактор опинився у важкокерованому стані
3	Підключення до реактора всіх ГЦН з перевищенням витрат по окремих ГЦН, встановлених регламентом	Виконання вимог програми випробувань	Температура теплоносія КМПЦ стала близькою до температури насичення
4	Блокування захисту реактора за сигналом зупинки двох ТГ	Намір за потреби повторити експеримент з відключенням ТГ	Втрата можливості автоматичної зупинки реактора
5	Блокування захистів за рівнем води й тиском пари у барабані-сепараторі	Намагання провести випробування незважаючи на нестійку роботу реактора	Захист реактора за тепловими параметрами був повністю відключений
6	Відключення системи захисту від максимальної проектної аварії (відключення САОР)	Намагання уникнути помилкового спрацьовання САОР під час проведення випробування	Втрата можливості зниження масштабу аварії

шення встановленого порядку під час підготовки й проведення випробувань, порушення самої програми випробувань, недбальство в управлінні реакторною установкою свідчать про недостатнє розуміння персоналом особливостей перебігу технологічних процесів в ядерному реакторі та про втрату ним почуття небезпеки.

Розробники реактивної установки не передбачили створення систем безпеки, здатних запобігти аварії за всього переліченого набору навмисних відключень технічних засобів захисту і порушень регламенту експлу-

атації, оскільки вважали таке сполучення обставин неможливим.

Отож, першопричиною аварії стало надзвичайно малоймовірне сполучення порушень порядку й режиму експлуатації, допущених персоналом енергоблока.

Катастрофічних розмірів аварія набула у зв'язку з тим, що реактор було приведено персоналом у такий нерегламентний стан, в якому істотно посилився вплив позитивного коефіцієнта реактивності на зростання потужності.

Першочерговим завданням після аварії на реакторі була боротьба з пожежею, що спалахнула.

Внаслідок вибухів у реакторі й викиду розігрітих до високої температури фрагментів його активної зони на дахи деяких приміщень служб реакторного відділення, реакторної етажерки та машинного залу виникло понад 30 вогнищ. Через пошкодження окремих маслопроводів, короткі замикання в електричних кабелях та інтенсивне теплове випромінювання від реактора утворилися вогнища пожежі в машинному залі над ТГ № 7, в реакторному залі та частково зруйнованих приміщеннях, які прилягають до нього.

О 1 год. 30 хв. на місце аварії виїхали чергові підрозділи пожежної частини по охороні АЕС з міст Прип'яті та Чорнобиля.

З огляду на пряму загрозу поширення пожежі по покриттю машинного залу на сусідній, третій блок та швидке її посилення першочергові заходи були спрямовані на ліквідацію пожежі саме на цій дільниці. Було також організовано погашення вогнищ усередині приміщень з використанням вогнегасників та стаціонарних внутрішніх пожежних кранів. До 2 год. 10 хв. на даху машинного залу та до 2 год. 30 хв. на даху реактивного відділення основні вогнища пожежі було погашено. До 5 год. ранку пожежу було ліквідовано.

Аварія призвела до часткового зруйнування активної зони реактора і цілковитого зруйнування системи її охолодження.

Насамперед було проведено розрахунки щодо оцінки стану палива у шахті реактора з урахуванням витоку продуктів поділу в залежності від часу, який минув після аварії.

Розрахунки показали:

— максимальна температура палива не може сягнути температури його плавлення;

— продукти поділу виходять на поверхню палива порціями, що може призвести лише до локальних перегрівів на межі паливо — середовище;

— продукти поділу, що вийшли з палива, відповідно до своїх температур конденсації та осадження потраплять на конструкційні та інші матеріали, які оточують реактор у реактивному блоці. При цьому радіонукліди криптону, ксено-у виходять поза межі реакторного блока практично повністю, леткі продукти поділу (йод, цезій) — частково, решта практично повністю залишаються в межах реакторного приміщення.

Таким чином, відбувається розсіювання енергії продуктів поділу у всьому об'ємі реакторного блока.

Внаслідок цих чинників плавлення середовища, яке оточує паливо, і рух палива стають малоймовірними.

Потенційна можливість концентрування частини розплавленого палива і створення умов для утворення критичної маси й виникнення самочинної ланцюгової реакції вимагала вжити заходів проти цієї небезпеки. Крім того, зруйнований реактор являв собою джерело викидів значної кількості радіоактивності у навколишнє середовище.

Одразу після аварії було зроблено спробу понизити температуру в шахті реактора й запобігти розгоранню графітової кладки за допомою аварійних та допоміжних насосів для подачі води у простір активної зони. Ця спроба виявилася неефективною.

Необхідно було прийняти одне з двох рішень:

— локалізувати вогнище аварії за рахунок закидування шахти реактора тепловідвідними та фільтруючими матеріалами;

— дати можливість процесам горіння в шахті реактора природним чином припинитися.

Було ухвалено перший варіант, оскільки за другого виникла небезпека радіоактивного зараження значних територій із загрозою для здоров'я населення великих міст.

Група спеціалістів на військових вертольотах почала закидати аварійний реактор сполуками бору, доло-

мітом, піском, глиною, свинцем. З 27 квітня по 10 травня було скинуто близько 5000 т матеріалів, більша частина з них — від 28 квітня по 2 травня включно. В результаті цих дій шахта реактора була вкрита шаром сипкої маси, що інтенсивно абсорбує аерозольні частки. До 6 травня викид радіоактивності перестав бути суттєвим чинником, знизившися до кількохсот, а до кінця місяця — десятків кюрі на добу.

Значне радіоактивне забруднення територій, які примикають до АЕС, змусило прийняти низку надзвичайних рішень щодо створення контрольованих зон, евакуації населення, заборони чи обмежень на господарське використання земель тощо.

Було прийнято рішення про запровадження трьох контрольованих зон: особливої, 10- і 30-кілометрової. В них було організовано суворий дозиметричний контроль транспорту, розгорнуто пункти дезактивації.

Радіаційна обстановка в межах 30-кілометрової зони мінятиметься, особливо в районах з високим градієнтом рівнів забруднення. Відбудеться істотний перерозподіл радіонуклідів по елементах ландшафту відповідно до особливостей рельєфу. Питання про реевакуацію населення може бути поставлене лише після стабілізації радіаційної обстановки на всій території забрудненої зони: поховання четвертого блока, дезактивації майданчика АЕС і закріплення радіоактивності в місцях з підвищеним рівнем забруднення.

З червня ведеться будівництво комплексу гідротехнічних споруд для захисту від забруднення підземних та поверхневих вод у районі ЧАЕС.

Нині на основі виконаних оцінок обстановки щодо забруднення грунтово-рослинного покриву 30-кілометрової зони розроблені й здійснюються спеціальні агротехнічні та дезактиваційні заходи, які дозволяють розпочати повернення забруднених земель до народного господарства.

Радіоактивне забруднення природного середовища внаслідок аварії на ЧАЕС-4 визначалося динамікою радіоактивних викидів та метеорологічними умовами.

Поширення радіоактивно забрудненого повітряного струменя відбувалося спочатку в західному та північному напрямках, впродовж наступних 2-3 діб після аварії — в північному напрямку, з 29 квітня протягом кількох днів — у південному напрямку. Забруднені повітря-

ні маси відтак поширилися на великі відстані по території БРСР, УРСР та РРФСР. Висота струменя 27 квітня перевищувала 1200 метрів, рівні радіації в ній становили на відстані 5-10 км від місця аварії 100 мР/год. Знімання струменя й радіоактивного сліду регулярно здійснювалося авіаційними засобами Деркомгідромету, обладнаними пробовідбірною, рентгенометричною та гамма-спектрометричною апаратурою, та на мережі метеорологічних станцій.

У повітряних пробах виділено продукти поділу, а також продукти наведеної активності 239Np та 134Cs.

Основні зони забруднення місцевості після аварії сформувалися у західному, північно-західному та північно-східному напрямках від АЕС, а відтак у меншому масштабі — в південному напрямі. Рівні радіації поблизу АЕС перевищували 100 мР/год., на західному сліді максимальні рівні радіації через 15 днів після аварії становили 5 мР/год. на відстані 50-60 км від зони аварії (максимальні відстані), на півночі — на відстані 35-40 км. У Києві рівні радіації на початку травня сягали 0,5-0,8 мР/год.

У ближній зоні сліду були ідентифіковані (на додаток до перелічених вище) ізотопи плутонію (їхнє поширення на місцевості незначне). У цій зоні фракціонування ізотопів було незначне, але на дальшому сліді радіоактивні продукти були істотно збагачені ізотопами телуру, йоду та цезію.

Інтегрування забруднених площ дозволило визначити повну активність радіоактивних речовин, що випали (поза межами промислового майданчика). У зоні ближніх і дальніх випадів на європейській території СРСР вона становила близько 3,5% від повної активності продуктів поділу та активації, що нагромадилися в реакторі (на ближньому сліді близько 1,5-2%).

Підсумовування радіонуклідів, що випали на ближньому сліді й були визначені шляхом добору проб грунту, дає близьке значення — від 0,8 до 1,9%.

Рівні забруднення ізотопами плутонію в перелічених зонах не є визначальними з точки зору проведення робіт по дезактивації та ухвалення господарських рішень.

Інформація щодо радіоактивного забруднення рік і водоймищ була отримана регулярним аналізом проб води з рік Прип'ять, Ірпінь, Тетерів, Десна й Дніпров-

ського водозабору. Починаючи з 26 квітня 1986 р. в Київському водосховищі проби води бралися по всій акваторії. Найвищі концентрації 131I спостерігалися в Київському водосховищі 3 травня 1986 р. — 3.10^{-8} Кі/л. Треба зазначити, що просторове поширення радіонуклідів у водному середовищі характеризується значною неоднорідністю.

З перших днів аварії було організовано контроль за вмістом радіонуклідів у донних відкладах водоймищ як усередині, так і поза межами 30-кілометрової зони. Концентрація радіонуклідів у донних відкладах на окремих ділянках Київського водосховища, які примикають до району аварії, становила у другій декаді червня 10^{-7} : 10^{-8} Кі/кг, у воді — 10^{-10} Кі/л.

Опромінення водних організмів у Київському водосховищі не впливає серйозно на популяційний рівень. Помітний радіаційний вплив на водну екосистему може мати місце в ставу-охолоджувачі ЧАЕС.

Всередині 30-кілометрової зони довкола ЧАЕС на окремих ділянках забрудненої радіоактивними випаданнями території спостерігалися більш високі рівні опромінення, що може призвести до помітної зміни стану радіочутливих видів рослин на цих ділянках.

Рівні опромінення поза межами 30-кілометрової зони довкола ЧАЕС не можуть мати помітного впливу на видовий склад рослинних і тваринних угруповань.

Отримані результати мають попередній характер. Вивчення наслідків Чорнобильської аварії для живих організмів та екосистеми триває.

Аналіз радіоактивного забруднення навколишнього середовища в цій зоні дозволив оцінити реальні й прогнозовані дози опромінення населення міст, селищ, сіл та інших населених пунктів.

На основі цих оцінок були ухвалені рішення про евакуацію населення Прип'яті та ряду інших населених пунктів. Було евакуйовано 135 тисяч осіб.

Ці та інші заходи дозволили запобігти опроміненню населення понад встановлені межі.

Були оцінені радіологічні наслідки для населення у найближчі кілька десятків років. Ці наслідки будуть незначними на тлі природних ракових та генетичних захворювань.

Внаслідок участі у протиаварійних заходах у перші години після аварії частина осіб з персоналу АЕС та

аварійних служб дістала великі дози опромінення (понад 100 бер), а також опіки, беручи участь у гасінні пожежі. Всім потерпілим було негайно надано медичну допомогу. До 6 год. ранку 26 квітня 1986 р. було госпіталізовано 108 осіб, а впродовж дня — ще 24 особи з числа обстежених. Один потерпілий о 6 год. ранку 26 квітня 1986 р. помер від тяжких опіків, і ще одна особа з числа тих, хто працював на аварійному блоці, не була знайдена.

На основі прийнятих в СРСР критеріїв ранньої діагностики до кінця перших 36 годин були відібрані для термінованої госпіталізації особи, у яких розвиток гострої променевої хвороби (ГПХ) прогнозувався з найбільшою ймовірністю. Для госпіталізації були вибрані найближчі до місця аварії клінічні установи у Києві та спеціалізований стаціонар у Москві — щоб забезпечити максимальний обсяг допомоги і компетентний аналіз результатів спостережень.

До Москви за перші дві доби було скеровано 129 пацієнтів. З них за перші три доби 84 особи були визначені як хворі на ГПХ II-IV ступеня тяжкості і 27 осіб — на ГПХ I ступеня. У Києві було 17 хворих на ГПХ II-IV ступеня і 55 хворих на ГПХ I ступеня.

Загальна кількість загиблих від опіків та ГПХ серед персоналу на початок червня становила 28 осіб. Серед населення немає осіб, які дістали великі дози, що призводять до ГПХ.

ЛІКУВАННЯ В МОСКОВСЬКІЙ ЛІКАРНІ ПАЦІЄНТІВ, УРАЖЕНИХ РАДІАЦІЄЮ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС

Річард Чемплін

Каліфорнійський лікар, доктор Роберт Ґейл 1 травня 1986 р. вилетів терміново до Москви, щоб допомогти врятувати життя пацієнтам, які стали жертвами радіації на Чорнобильській атомній електростанції (АЕС).

Через кілька днів слідом за ним до Москви також вилетів і доктор Річард Чемплін, який, як і Ґейл, вважається відомим спеціалістом з пересадки кісткового мозку. Після повернення Чемплін опублікував у газеті «Los Angeles Times» статтю про своє перебування в одній із московських лікарень, куди були доставлені на лікування пацієнти з України, уражені радіацією. Ця стаття була також друкована в західноєвропейських часописах.

Д-рові Річардові Чемпліну щиро дякуємо за дозвіл опублікувати український переклад його статті. — *Ред.*

Телефонний дзвінок з Москви застав мене вдома в неділю о 10-ій годині ранку. Голос мого колеги, доктора Роберта Ґейла, якого ледве було чути, свідчив, безперечно, про його перевтому та остаточне виснаження:

«Дік, радянські власті дали згоду. Ти можеш взяти з собою доктора Теразакі і Рейснера. Літак до Москви відлітає сьогодні о 3-ій годині по обіді. Чи можеш ти впоратися з усіма цими справами?»

Я, до речі, готувався до цього моменту вже протягом останніх трьох днів і був чомусь твердо переконаний, що радянські власті дадуть все-таки мені дозвіл на в'їзд до Радянського Союзу, щоб доставити із Заходу терміново необхідні засоби медичної допомоги, яких потребує, передусім, Ґейл для проведення трансплантації здорового кісткового мозку пацієнтам, які стали жертвами радіоактивного зараження внаслідок вибуху на Чорнобильській АЕС.

Моя відповідь була дуже стислою: «Ми візьмемо з собою все необхідне, що нам буде під силу», — сказав я і поклав трубку.

Я почав хвилюватися. Мене пройняв злегка невеликий страх. Але часу для роздумів і виявлення якихось почуттів майже не залишилося. Розповівши своїй дружині Мері Джейн про суть всієї справи, я швидко помчав із хати і подався до моєї клініки, розташованої в Медичному центрі при Каліфорнійському університеті в місті Вествуді. На щастя, я застав там двох асистентів і одного лікаря, які допомогли мені швидко запакувати останнє медичне устаткування та інструменти, призначені для нашої пересувної лабораторії по дослідженню крові. Цю лабораторію ми незабаром передамо в розпорядження лікарів однієї з московських лікарень. Вона замінить їх застаріле устаткування.

Я і ще кілька моїх колег з часу від'їзду Ґейла 1 травня займалися протягом трьох днів виключно підготовкою до Москви, запаковуючи в ящики все необхідне медичне устаткування, інструменти, а також певну кількість лікарств із запасів аптеки університетського центру. Водночас ми потурбувалися про налагодження контактів, які встановив був доктор Арманд Гаммер, керівник «Оксідентел Петролеум Корпорейшн». До речі, поїздка Ґейла до Москви була здійснена за допомогою А. Гаммера, з бюро якого в Москві Ґейл телефонував нам в любий час дня і ночі з проханням відправити йому додаткову партію інших антибіотиків, які могли б допомогти пацієнтам побороти небезпечні інфекції, а також тяжкі наслідки радіоактивного зараження, від яких вони нестерпно страждали.

Згідно з повідомленнями Ґейла, радянським медикам бракувало також необхідного обладнання та хімічних препаратів, без яких неможливо зробити трансплантацію кісткового мозку в більших масштабах. В Москві бракувало, передусім, 15-сантиметрових сталевих голок для пункції, за допомогою яких у донорів можна взяти кістковий мозок із тазової кістки або грудини. Крім того, радянським лікарям бракувало також реактивів для законсервування отриманого кісткового мозку.

Співробітники нашої клініки вже запакували шість ящиків з лікарством та медичним обладнанням вагою кожний до 25 кілограмів. Решту шість ящиків було запаковано за три години до відльоту літака. Хімікати, що легко піддавалися псуванню, запаковувалися в останню мить.

Нарешті, я піднявся в салон літака з портфелем та пакетом із сухим ледом, в якому були найбільш цінні препарати, а також і такі, що швидко псуються. Я взяв також із собою різноманітні медичні довідники про трансплантацію кісткового мозку, яких я збирався подарувати радянським колегам, а також валізу з особистими речами. Разом зі мною летів мій колега Пауль Теразакі, людина, яка користується міжнародним визнанням та авторитетом у ділянці типізації тканин. Зараз він займає посаду директора відповідних лабораторій при Каліфорнійському університеті.

В Москві ми повинні були зустрітися з ізраїльським ученим-біохіміком й імунологом з Інституту ім. Вейцмана Яїром Рейснером, колишнім співробітником Нью-йоркського онкологічного центру.

В понеділок під вечір ми приземлилися в Москві. Нас привітав Ґейл і ще п'ятеро лікарів з Міністерства охорони здоров'я СРСР, які протягом 13 днів опікувалися нами і були нашими перекладачами. Поки наш багаж з медичним устаткуванням та лікарством проходив митний контроль, нас відправили в приміщення для прийому гостей. Через деякий час ми направилися в лікарню № 6. Я почував себе досить виснаженим і тому приходилося приймати адреналін для підтримки організму і знімання втоми.

У мене і мого колеги Теразакі було 22 ящики та невеликі пакети з інструментами та необхідним медичним обладнанням. Майже весь багаж пройшов митницю без затримки.

Прибувши в лікарню, ми почали швидко розпаковувати препарати, що піддаються псуванню, розкладати їх в холодильнику. Потім взялися за складання лабораторії, за допомогою якої Теразакі прийдеться робити типізацію тканин у пацієнтів, а, можливо, й у донорів.

Не обійшлося нам і без «ЧП». Раптом зник наш спеціальний мікроскоп, за допомогою якого можна збільшували контраст між певними клітинами крові. Лише через 4 дні він знову з'явився — в кутику багажного залу аеропорту.

Наступного дня Ґейл привіз з аеропорту Яїра Рейснера, який без жодної затримки прибув до Москви. Нарешті, наша група була в повному складі.

Нас примістили в готелі «Советский», який за радянським стандартом належав до вищого класу і був

призначений для іноземних дипломатів. Протягом усього перебування в Москві я не мав змоги по-справжньому відпочити внаслідок виснаження підготовкою до поїздки, а також зміною робочого ритму через різницю в часі. Я силкувався хоч трохи поспати, але мій сон кожної ночі тривав не довше 4-5 годин.

Представники Міністерства охорони здоров'я регулярно нас доставляли в лікарню і в готель. Якщо ми хотіли внести будь-які необхідні корективи в режимі дня, то добитися у них їхньої згоди на це було майже неможливо. Вони «турбувалися» нами на кожному кроці. Лише вранці до сніданку між 6:30 — 7:00 годиною за нами не стежили під час нашого спортивного бігу. Одного ранку ми навіть зробили 9-кілометровий крос аж до Красної площі. Нікому й на думку не спало, що це саме були ми. Але щоразу ми звертали на себе увагу, передусім, Ґейл — своєю сорочкою, на якій спереду видніли великі літери: U.S.A.

Слід зауважити, що нам офіційно не обмежували пересування містом, але в нас на це не було часу, оскільки нашою метою було — надати медичну допомогу жертвам аварії. Крім наших колег-медиків, ми майже нікого не зустрічали із жителів міста.

Протягом перших тижнів після аварії ми одержували дуже мало інформацій про Чорнобиль. Кожного разу західні кореспонденти в Москві нам ставили конкретні запитання, на які ми, на жаль, не могли дати вичерпної відповіді. Насправді ж, ми дізнавалися від них більше, ніж вони від нас. Ми почували себе, по суті, дуже ізольованими, оскільки були зайняті лише тими справами, що проходили в лікарні № 6.

Щодня нам доводилося працювати по 15 годин. До клініки приходили кожного ранку між 9-ою і 10-ою годиною, брали участь в обході разом з двома головними лікарями цієї лікарні — Ангелиною Гусковою і Олександром Барановим. З ними, як колегами однакового профілю, ми розумілися дуже добре. Латинська мова, на якій базується вся медична термінологія, допомагала нам долати мовні бер'єри. А. Гускова та О. Баранов очолювали групу невтомних молодих лікарів, які постійно нагадували мені американських лікарів-асистентів. Багато з них, серед яких більшість становили жінки, виконували в клініці цілодобову службу, стежучи за станом здоров'я пацієнтів, передусім, тих, які найбільше

потерпіли від катастрофи на Чорнобильській АЕС. Особливо запам'яталися мені два пацієнти: Один з них, віком близько 25 років, працював пожежником і був одним з перших, хто боровся з вогнем на станції, який виник внаслідок вибуху в приміщенні ядерного реактора. У ньому були жахливі опіки і радіоактивні поранення. До речі, він знав, що схопив, можливо, смертельну дозу радіації, але не піддавався паніці чи істерії. У нього був мужній і непохитний вираз обличчя, на якому інколи підкрадалися сутінки невеликого страху. Подібну ж картину мені приходилося не раз спостерігати у моїх пацієнтів в Каліфорнії, котрі хворіли лейкемією.

Важко зрозуміти, а тим більше пояснити, що цей пацієнт мав смертельну дозу радіації, в той час, як інший пожежник з сусідньої палати одержав лише легке пошкодження тканин. І це сталося саме тоді, коли вони обидва пліч-о-пліч, а можливо, в декількох метрах один від одного, долали страшний вогонь.

На мою думку, таке явище можна пояснити тим, що викид радіації був нерівномірний. Тому відстань між ними лише якихось шість метрів відіграла вирішальну роль, тобто була тією межею, яка розділяла життя від смерті.

Стан здоров'я тяжко пораненого пацієнта різко погіршився протягом кількох днів. Надмірна доза радіації завдала його нутрощам жахливих пошкоджень.

Як відомо, радіоактивному зараженню піддаються в першу чергу тканини, що найшвидше відновлюються в людському організмі, передусім, клітини кісткового мозку, слизових оболонок в порожнині рота та шлунково-кишечного тракту. Клітини інших тканин, що повільніше відновлюються, можна здебільшого вилікувати від пошкоджень радіації ще до їх процесу поділу.

Таким чином, вони мають більший шанс на виживання. Як стало відомо, тяжко поранений пожежник рановранці помер, не витримавши цих страждань. Коли я прийшов, щоб узяти участь в ранковому обході, перед дверима його палати стояла, залившись сльозами, його дружина. Медсестри всіляко намагалися її заспокоїти, нехтуючи навіть гамором і біганиною в коридорі лікарні, які зчиняли кілька дітей.

Інший пацієнт, якого я також не можу забути, як виявилося, був лікарем віком 30 років, тобто трохи мо-

лодший за мене. В момент аварії він був вдома поблизу Чорнобиля. Радянські колеги зобразили його нам, як справжнього героя, адже він, добре усвідомлюючи небезпеку, пішов на ризик. Він кинувся в приміщення аварійного реактора і намагався врятувати людей, які були сильно уражені в момент вибуху. Йдучи на самопожертву, він врятував багатьох людей.

Коли я його зустрів вперше, він ще був при свідомості, хоча інколи перебував у стані марення. На ньому було видно перші симптоми тяжких пошкоджень радіацією. Серед усіх уражених пацієнтів його поранення були найжахливішими. Його страждання ставали з кожним днем нестерпнішими. В роті і по всьому обличчі утворювалися великі чорні міхурі герпеса, що є першим симптоном променевих опіків. Його шкіра буквально на очах розкладалася. Спочатку з'явилося почервоніння ніжної шкіри під пахвою і в пахвовій ямці. Згодом там утворилися пухлини, які через деякий час покрили все його тіло. Через кілька днів це почервоніння перетворилося в суцільну смугу променевих опіків у вигляді вологих червоних міхурів. Під кінець його вже не можна було впізнати, все тіло на очах розкладалося.

Для зменшення нестерпних болів ми вводили йому морфій, постійно збільшуючи дозу. Але й це не зменшувало страждань пацієнта. Слизові оболонки в кишечнику молодого лікаря розкладалися, він страждав від нестерпного кривавого поносу. Через 12 днів після аварії на АЕС і через тиждень після трансплантації кісткового мозку він помер.

Що стосується головного лікаря цієї лікарні Ангелини Гускової, то про неї можна сказати слідуюче: це — жінка віком понад 50 років, досить кремезної будови тіла, хороший фахівець, добре знає свою справу, серйозно ставиться до своїх обов'язків. З нею, як кажуть, не до жартів.

Її колега, Олександр Баранов, — хороший спеціаліст-гематолог. Йому близько 45 років, худорлявий, з лисиною. В лікарні несе відповідальність за операції, зв'язані з трансплантацією кісткового мозку. Обоє вони володіють незначною мірою англійською мовою. Такий рівень знань був, звичайно, недостатнім для спілкування. Тому ми були цілком залежними від службовців з Міністерства охорони здоров'я, які постійно були нашими тлумачами.

Принагідно зазначу таку важливу деталь стосовно моїх радянських колег Гускової та Баранова. Коли ми вели дискусії щодо лікування потерпілих від аварії в Чорнобилі пацієнтів, нам зразу ж стало ясно, що ми маємо справу з висококваліфікованими спеціалістами клініки, які безсумнівно вже давно цікавляться питаннями про вплив радіації на організм людини. Ангелина Гускова, вивчаючи раніше випадки аварій на АЕС в інших країнах, де мали місце незначні ураження людей, має неабиякий досвід у цій галузі. І тепер вона займається проблемою радіації, якої були зазнали медичні працівники під час аварії в Чорнобилі. Їй вдалося винайти важливу формулу, за допомогою якої можна встановити рівень радіації в організмі людини, яку вона могла зазнати в момент аварії.

Під час класифікації пацієнтів, жертв Чорнобиля, серед яких майже не було потреби встановлювати рівень радіоактивного зараження кожного зокрема, цей метод себе оправдав.

На підставі обчислень ми вирішували, кому необхідно негайно зробити пересадку кісткового мозку. Ми, звичайно, давали трансплантати лише тим жертвам радіації, які за нашими підрахунками дістали ураження 500 або й більше разів, що дорівнює дозі радіоактивного опромінення 25.000 рентгенових знімків грудної клітки.

За допомогою методу, вдосконаленого Ангелиною Гусковою, дозу радіації можна встановити, застосувавши формулу, що базується на швидкості розкладу білих кров'яних тілець ураженого пацієнта, а також величині хромосомного поділу в клітинах крові та кісткового мозку.

Радянські медики протягом перших чотирьох днів після аварії складали спеціальні таблиці із даними аналізу білих кров'яних тілець кожного пацієнта. Однак наші розрахунки часто відхилялися від реальних показників. Для нас цілковитою несподіванкою виявилися масштаби пошкоджень у м'яких тканинах уражених пацієнтів. За підрахунками Гускової багато пацієнтів дістали меншу дозу радіації, ніж їх зазнає звичайний хворий на рак пацієнт в ході процедурного опромінення. Однак навіть і тоді, коли наші пацієнти, хворі на лейкемію, діставали збільшену терапевтичну дозу опромінення, нам не доводилося спостерігати таких пошкоджень у

м'яких тканинах, яких ми побачили в пацієнтів, потерпілих від аварії в Чорнобилі.

Мені досі не зрозуміло, чому саме дані Гускової щодо рівня радіації пацієнтів не відповідали реальним показникам пошкодження тканин, які набагато їх перевищували. Не виключено, що жертви Чорнобиля поруч безпосереднього радіоактивного зараження зазнали додаткового ураження шляхом інгаляції та ковтання радіоактивних частинок, які, в свою чергу, спричинили зараження шкіри, порожнини рота, нутрощів та легенів.

Оскільки такого роду променеві ураження не відбиваються ані на стані білих кров'яних тілець, ані на клітинах кісткового мозку, дані Гускової показували таке відхилення. Крім того, не виключено й те, що в основі неточності її формули лежить і той фактор, що вона одержала в недостатній мірі інформацію щодо подробиць аварії в Чорнобилі. Тому основним нашим завданням було те, щоб встановити, передусім, масштаби радіоактивного пошкодження 35 жертв аварії і відповідно піклуватися ними.

Ще до нашого приїзду радянські колеги забезпечили дев'ятьох тяжко хворих пацієнтів трансплантатами, декому з них навіть зробили трансплантацію кісткового мозку, іншим трансплантацію тканин печінки, взятих від мертвонароджених зародків або тих, які були одержані внаслідок проведених абортів. (Тканини печінки зародка містять такі самі кровотворні тканини, як і кістковий мозок).

Загалом нам пощастило зробити трансплантацію кісткового мозку десятьом пацієнтам. Ми допомогли радянським колегам екстрагувати кістковий мозок з кісток донорів та вводити його пацієнтам. Ми були представлені всім пацієнтам, а також їхнім рідним, як американські лікарі. Члени сімей та родичі могли відвідувати пацієнтів без проблем. Однак вони повинні були, як і лікарі та медсестри, носити стерильні маски, пластикові чоботи та халати: сеча, кал, кров та інші виділення уражених пацієнтів були потенціально радіоактивні. Хоча й дозволялося пацієнтів гладити, обнімати, але між пацієнтами і їхніми рідними було дуже мало тілесних контактів. Незважаючи на стерильність халатів пацієнтів, обсмалена шкіра була надзвичайно чутливою.

Кожен пацієнт мав нагоду висловити нам свою подяку за наш приїзд до їхньої лікарні. Здавалось, що сама думка про те, що їх лікують американським лікарством, їх певною мірою заспокоювала.

Наших медикаментів та технічного обладнання, звичайно, не вистачало. Радянським медикам бракувало сучасної медичної техніки, здебільшого обладнання було застаріле і неефективне. Якщо порівняти радянські лікарні з американськими, то вони виглядали надто убогими. Сам будинок московської лікарні № 6 потребує капітального ремонту. В ньому відсутня система мікроклімату. Більша частина медичного обладнання в кабінетах радянських клінік закуплена в США та інших країнах Заходу, оскільки Радянський Союз випускає медичну техніку в малій кількості, що не задовольняє потреби медичних закладів країни.

Відверто кажучи, радянські медики просто не були спроможні лікувати одночасно таку велику кількість уражених радіацією пацієнтів. Про це свідчить хоч би й той факт, що в усій клініці не було жодного приладу для вимірювання діаметру еритроцитів. Цей прилад, який є в розпорядженні переважної більшості приватних гематологічних клінік Лос-Анджелеса, дає необхідні результати протягом 20 секунд. Радянським медикам, яким досі доводиться вираховувати кров'яні клітини під мікроскопом, вистачає на цю процедуру півгодини. (Протягом останніх днів нашого перебування в СРСР одна французька фірма пожертвувала радянським колегам таку апаратуру вартістю 100 тисяч доларів. Радянські колеги почали вже нею користуватися напередодні нашого від'їзду).

Принагідно слід зауважити, що через постійні неполадки застарілої апаратури нам часто приходилося працювати до пізньої ночі, щоб довести до кінця трансплантації кісткового мозку, уникаючи, тим самим, зайві небезпеки для життя пацієнтів. Вже протягом першої операції по пересадці кісткового мозку було чути запах горілої гуми застарілого стерилізатора повітря, який, як звичайно, подає стерильне повітря над операційним столом, щоб не допустити проникнення збудників хвороб з навколишнього повітряного середовища в кістковий мозок, оберігаючи його, тим самим, від можливого забруднення. Згодом стерилізатор повітря цілком вийшов з ладу. Але, на превелике щастя, кістковий мозок постій-

но зберігався чистим. Ми були в цьому впевнені, оскільки з нашого боку проводилася профілактика кожної проби кісткового мозку.

Доктор Рейснер був змушений розібрати свою пересувну лабораторію, яку він склав у лікарні № 6, запакувати її в десять ящиків і перенести в сусідню клініку, оскільки одна єдина центрифуга, яка була в розпорядженні лікарні № 6, під час другої трансплантації цілком вийшла з ладу. Усі трансплантати кісткового мозку були одержані від членів сімей пацієнтів, тканини яких в ході типізації найбільш їм підходили.

Процес типізації вимагає багато часу і неабиякої ретельності. Сама трансплантація кісткового мозку проводиться порівняно легко і просто. Клітини кісткового мозку було взято у донорів при повному наркозі за допомогою 15-сантиметрових голок, передусім, з тазової кістки, оскільки в цьому місці його брати найлегше і найбезпечніше. Протягом однієї години було зроблено близько 200 проколів в губчату масу кістки. Отриманий матеріал, що досить подібний на кров, є джерелом утворення крові та основою імунної системи людського організму. Його витягують шприцом невеликими порціями однієї чайної ложки. Отримавши близько одного літра такої маси, що становить майже 10% кісткового мозку людини, процедуру припиняють. Отриманий кістковий мозок пропускають через центрифугу, а потім вводять його в кровоносне русло пацієнта.

Найтяжчим етапом для медиків є період після трансплантації клітин. Як правило, оперованим пацієнтам вводять необхідну кількість антибіотиків та інших препаратів для підтримання життєздатності організму. Ця процедура триває доти, доки не приросте донорський мозок. Загальновідомо, що для цього необхідно пересічно 2-4 тижні. За цей період донорський мозок починає рости і включатися в організмі пацієнта в процес кровоутворення.

Саме до цього моменту операції жоден спеціаліст не в силі встановити, чи трансплантація кісткового мозку пройшла успішно, чи ні. В цей час в організмі пацієнта відбувається конкурентна боротьба між інфекціями та відновленням тілець імунної системи.

З 19-ти наших пацієнтів, яким було зроблено трансплантацію кісткового мозку, 13 — померли ще до настання саме того моменту, коли трансплантат мав

шанс рости. Решта пацієнтів перенесли цей момент задовільно і жили ще до середини червня, тобто до нашого від'їзду.

З того часу, коли ми повернулися до США, доктор Ґейл і я щоденно підтримували контакт по телетайпу з радянськими колегами. На мою думку, радянські лікарі, маючи в своєму розпорядженні обмежені технічні засоби, бездоганно проявили себе в цій екстремній ситуації. Ми ніколи не намагалися перебрати керівництво в цій справі. Що ж стосується трансплантації кісткового мозку, то у нас було більше практичного досвіду. У радянських колег був більший запас теоретичних знань в галузі променевих пошкоджень. Таке партнерство було дуже корисне.

Катастрофа в Чорнобилі дала чітку картину про руйнівні наслідки радіації, якої зазнали люди в момент вибуху в ядерному реакторі. Вона також показала, що в результаті більшої ядерної катастрофи було б майже неможливо надати потерпілим ефективну медичну допомогу.

Я, як лікар-онколог, знаю, як поводитися в клініці з умираючими пацієнтами. Однак цього разу сталося інакше — я був до глибини вражений людськими стражданнями.

СТАН ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В СРСР

Український переклад звіту Німецького Дослідно-Наукового Економічного Інституту друкуємо з бюлетеня цього ж інституту «Wochenbericht», 29, 17 липня 1986. — *Ред.*

Починаючи від 1975 року, питання охорони навколишнього середовища в Радянському Союзі є складовою частиною народногосподарських планів. Прийняття невідкладних природоохоронних заходів було викликане саме тим, що забруднення навколишнього середовища далеко переступило межі окремих районів.

Згідно з повідомленням Президії ВР СРСР від липня 1985 року найчастіші випадки порушення закону щодо збереження навколишнього середовища спостерігаються в таких галузях, як енергетика, чорна і кольорова металюргія, хімічна, целюлозно-паперова промисловість, а також значною мірою в сільському господарстві. Плани проведення природоохоронних заходів з року в рік не виконуються. В ряді районів СРСР, як відзначив М. Горбачов на XXVII з'їзді КПРС (лютий 1986 р.), стан забруднення природи викликає тривогу. Катастрофа реактора Чорнобильської атомної електростанції (АЕС) викликала в радянській екологічній політиці нові проблеми.

Забруднення водних ресурсів та використання води

Боротьба із забрудненням водних ресурсів перебувала дотепер в центрі уваги всіх заходів по збереженню навколишнього середовища, в результаті яких вдалося протягом останніх 10 років зменшити на третину попадання стоків у природу. Заплановане дальше зменшення забруднення навколишнього середовища на період 1981-1985 рр. було далеким від планових показників:[1]

1. В. М. Гзовський: «Фактор природы в социалистическом производстве» (Москва, 1983), стор. 137; «Плановое хозяйство», 1982, № 1, стор. 38 і 43; «Правда» від 5 червня 1986 р. Критеріями кла-

Надходження в навколишнє середовище стічних вод в СРСР (в млрд. м³)

	1975	1980	1985 (план)	1985 (виконано)
Зменшення в %	22,0	17,6	9,9	14,5
протягом п'ятирічки:	—	20,0	4,4	18,0

Очисні споруди будуються переважно в рамках т. зв. програми першочергової необхідності, себто якість очищення різних стоків значною мірою відрізняється одна від одної. Згідно з офіційними даними стан забрудненості води в таких ріках, як Волга, Москва, Кама і Дон в деякій мірі поліпшився, себто зменшилося забруднення Чорного, Азовського, Каспійського та Балтійського морів. Надзвичайно забрудненими є численні малі річки в промислових центрах, особливо на півдні України, на Уралі і в Західному Сибіру.

Найбільшими джерелами забруднення водних ресурсів є нафтопереробка, хімічна, паперово-целюлозна і металургійна промисловості. Дедалі більшого забруднення зазнають ріки, водоймища та озера за рахунок попадання у них мінеральних добрив, пестицидів та гноївки від тваринницьких ферм. Особливо велике забруднення водних ресурсів з боку колгоспних ферм спостерігається на південному сході РРФСР, в ряді областей України, Молдавії та центральноазіатських республік, що створює в цих регіонах значні труднощі у забезпеченні промисловості і сільського господарства великою кількістю води (див. табл. на стор. 81).

Незважаючи на те, що використання свіжої води, починаючи від середини 1970-их рр. і кінчаючи 1984 роком, зменшилося на 50 млрд. м³ і становило 265 млрд. м³, проблема забезпечення водою підприємств та господарств країни залишається і надалі гострою. Це стосується ряду районів України, Донецького басейну, Центрального Чорномор'я, а також республік Середньої

сифікації забруднення стоків є визначені Міністерством охорони здоров'я СРСР допустимі величини концентрації шкідливих речовин у водних ресурсах.

Показники зростання забруднення навколишнього середовища в СРСР

	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Використання прісної* води в млрд. м³	326	288	285	275	279	274	—
з них:							
— для сільськогосподарських цілей	—	161	163	151	153	151	—
— для інших виробничих цілей	—	105	99	101	102	99	—
— решта використаної води, включно з питною	—	22	23	23	24	24	—
Надходження в навколишнє середовище стоків (в млрд. м³)	22,0	17,6	—	16,0	15,8	15,0	14,5
Надходження в навколишнє середовище ін. шкідливих речовин, постійні джерела (не враховуючи пожеж будинків в млн. тонн)	77	67	66	65	65	64,5	63,5
Надходження в навколишнє середовище ін. шкідливих речовин (включно з транспортом) в млн. тонн**	—	83	—	—	—	—	—
— двоокис сірки (млн. тонн)	23	25	—	—	—	23	—
— окис вуглецю (млн. тонн)	—	25	—	—	—	—	—
— пилюка (млн. тонн)	—	22	—	—	—	—	—
— вуглеводень (млн. тонн)	—	9	—	—	—	—	—
— окис азоту (млн. тонн)	—	1	—	—	—	—	—
— інші шкідливі речовини (млн. тонн)	—	1	—	—	—	—	—

* 1975 р.: Плановые показатели за 1976 г.

** Двоокис сірки в 1975 р.: приблизні дані за 1973 р., вуглеводень, окис азоту, інші шкідливі речовини.

Джерела: «Статистические ежегодники СССР», «Плановое хозяйство», 1976, стор. 30. В інших випадках див. 1, 3 і 5.

Азії. Саме тут численним малим річкам загрожує цілковите висихання.

Останніми роками спостерігається значне зниження рівня води в Аральському та дедалі зростаюча концентрація солей в Азовському морях, що є результатом зменшення притоку до них річкових вод, які дедалі більше використовуються для зрошування полів та промислових потреб.

Ще в першому проекті нового п'ятирічного плану передбачалося розв'язання в значній мірі цієї проблеми за рахунок зміни напряму русла ряду рік в північно-європейській частині СРСР у напрямі на південь. Однак цей проект не увійшов до плану директив розвитку народного господарства СРСР, прийнятих XXVII з'їздом КПРС, оскільки він раніше був підданий у пресі гострій критиці з боку численних визначних учених країни через його непередбачені екологічні наслідки.

Зараз вживаються заходи з метою економії водних ресурсів, передусім, за рахунок запровадження водоекономної техніки. Першим кроком у цьому напрямі було проголошення постанови уряду, згідно з якою промислові підприємства, починаючи від 1982 року, були зобов'язані платити певні суми грошей за використання свіжої води.

Використання води для проведення місцевих експериментів, а також в сільському господарстві, як і раніше, безплатне. Значне зменшення її витрачання можливе поки що лише в сільському господарстві, оскільки в ряді областей країни близько 50 відсотків води витрачаються за рахунок випаровування або її зайвих втрат в зрошувальних системах.

Підраховано, що витрачання цінної води при зрошуванні одного гектара вдвічі перевищує встановлену норму.

Забруднення атмосфери

Заходи по збереженню чистоти повітря в СРСР досі обмежуються лише кількісним зменшенням надходження в атмосферу твердих шкідливих речовин (суспензій) із стаціонарних джерел. Поки що близько третини всіх

рідких або газоподібних шкідливих речовин піддаються очищенню.[2] Їх загальна кількість, яка потрапила в атмосферу, зменшилася у минулій п'ятирічці лише на 5 відсотків, що навіть не дорівнює половині плану.[3]

Попадання в атмосферу шкідливих речовин із стаціонарних джерел в СРСР
(в млн. тонн)

	1975	1980	1985	1985 план	1990 план
Зменшення надходження в атмосферу шкідливих речовин протягом минулої п'ятирічки в %	77	67	59,5	63,5	55,0
	—	13	11	5	13,5

Забруднення атмосфери відпрацьованими газами транспортних засобів зростає. Його масштаби неможливо встановити лише на підставі процентного співвідношення транспортного сектору в рамках загального показника забруднення атмосфери, оскільки разом з ними враховуються ще й інші шкідливі речовини. За неповними даними в минулій п'ятирічці від транспортних засобів в атмосферу попадало щорічно 15-20 млн. тонн відпрацьованих газів. У великих містах близько 50 відсотків забрудненого повітря припадає на автомобільний транспорт.

Склад шкідливих речовин, які попадають в атмосферу (не беручи до уваги пори року) виглядає ось так:[4]

окис вуглецю	31,9
хімічна суспензія	28,3
двоокис сірки	27,0
вуглеводень	10,7
окис азоту	1,1
інші	1,0

2. Пор. «Правда» від 5 червня 1986 р.

3. Пор. «Плановое хозяйство», 1982, № 1, стор. 43; «Вопросы экономики», 1984, № 6, стор. 91; «Статистический ежегодник», 1984, Москва, 1985, стор. 404; «Известия» від 26 січня 1986 р.; «Правда» від 5 червня 1986 р.

4. Пор. «Экономические проблемы использования промышленных отходов» (Київ, 1983), стор. 104.

Забруднення атмосфери в СРСР із стаціонарних джерел по республіках

	в млн. тонн		в тоннах на кв. км
	1981	1984	1984
Російська РФСР	41,5	39,0	2,3
Українська РСР	13,0	12,5	20,8
Білоруська РСР	1,5	1,5	7,2
Узбецька РСР	1,5	1,5	3,3
Казахська РСР	4,0	5,5	2,0
Грузинська РСР	0,5	0,5	7,1
Азербайджанська РСР	1,0	0,9	10,3
Литовська РСР	0,5	0,5	7,7
Молдавська РСР	0,5	0,5	14,8
Латвійська РСР	0,2	0,2	3,1
Киргизька РСР	0,2	0,2	1,0
Таджицька РСР	0,2	0,1	0,9
Вірменська РСР	0,2	0,3	8,4
Туркменська РСР	0,5	0,6	1,2
Естонська РСР	1,0	0,7	15,6
Всього по СРСР:	**67,0**	**64,5**	**105,7**

Джерела: «Статистические ежегодники СССР»; Статистичні дані Німецького Дослідно-Наукового Економічного Інституту.

Процентний вміст окису вуглецю, вуглеводню та окису азоту в складі відпрацьованих газів, що попадають в атмосферу, неустанно зростає за рахунок кількості автотранспорту. Водночас передбачається значне зниження повітря пилюкою.

Згідно з радянськими джерелами найвища допустима межа забруднення атмосфери шкідливими речовинами становить (в млн. тонн):[5]

	1973	1980	1984
двоокис сірки	23	25	23
окис вуглецю	—	25	—
пилюка	—	22	—

5. Пор. «Охрана окружающей среды». Сборник научных работ (Ленінград, 1979), стор. 85. П. І. Полетаєв, М. М. Свечов: «Рациональное использование и сохранение окружающей среды». (Москва, 1982), стор. 34. «Природа и человек», 1985, № 5, стор. 42.

Найбільша частина в промисловому забрудненню атмосфери припадає на вітчизняні електростанції. Вона перевищує 40 відсотків. Щороку вони викидають в атмосферу близько 15 млн. тонн двоокису сірки і окису азоту, а також 6 млн. тонн золи.[6]

Частина чорної та кольорової металургії в забрудненню атмосфери становить 25 відсотків, нафтопереробної та хімічної промисловості — 15. Сюди належать також целюлозно-паперова та деревообробна галузі.

Засоби транспорту викидають в атмосферу понад 60 відсотків окису вуглецю, 50-60 відсотків вуглеводню,[7] 2,5 відсотка двоокису сірки та 17,5 відсотка окису азоту.[8]

Загальна кількість попадання в атмосферу шкідливих речовин в Радянському Союзі порівняно з його величезною територією здається незначною, але їх концентрація надзвичайно велика. Особливо забрудненим є повітряний простір у промислових районах в басейні таких рік, як Донець і Дніпро, а також на Уралі і в районі Кузнецького басейну. Великий рівень забруднення атмосфери спостерігається на сході Казахстану, а також в ряді районів Східного Сибіру та на півночі європейської частини РРФСР.

Особливо в останніх районах форсується індустріалізація виробництва, причому тут нехтуються елементарні природоохоронні заходи, внаслідок чого величезні хмари шкідливих речовин, які попадають в атмосферу від великих промислових об'єднань, призводять до цілковитого знищення природи.

На Кольському півострові, наприклад, два комбінати по виробництву нікелю сприяли вимиранню великих лісових масивів. Як виявилося, пересічна концентрація окису міді, яка попадає в атмосферу від цих комбінатів разом з іншими шкідливими речовинами, переступила допустиму межу в 65 разів![9]

Великомасштабне знищення лісів спостерігається також і в Східному Сибіру. Не виключена можливість, що забруднення цього регіону ще зросте за рахунок спорудження в районі Канськ-Ачінська запланованих

---

6. Пор. «Природа и человек», 1985, № 11, стор. 34.
7. «Вопросы экономики», 1982, № 2, стор. 100.
8. «Энергия: экономика, техника, экология», 1985, № 4, стор. 41.
9. «Известия» від 9 вересня 1983 р. і «Природа и человек», 1985, № 10, стор. 14.

електростанцій, які працюватимуть на вугіллі. Згідно з прогнозами радянських спеціалістів, щорічне попадання в атмосферу двоокису сірки збільшиться ще на 1 млн. тонн.[10]

Промислові та побутові відходи

В народному господарстві СРСР щорічно викидається близько 5 млрд. тонн промислових та побутових відходів, з яких 70-75 відсотків припадає на такі галузі промисловості, як переробка сировини, палива та виробництво будівельних матеріалів. Від 50 до 65 млрд. тонн промислових та побутових відходів лежать на відвалах під відкритим небом. Сюди добавляються щорічно ще 100 млн. тонн золи та шлаку від електростанцій.

Подібна ж картина щодо зберігання промислових та побутових відходів спостерігається також і на гірничозбагачувальних комбінатах та на підприємствах чорної і кольорової металургії, підприємствах хімічної, целюлозно-паперової, лісової та деревообробної галузей. На душу населення в СРСР щорічно припадає одна тонна побутових відходів, що становить загалом 275 млн. тонн.[11]

Зберігання промислових та побутових відходів під відкритим небом сприяє значному забрудненню водоймищ, грунтових вод та повітря. Це саме стосується і пиловидних шкідливих речовин, які під впливом сильних вітрів здіймаються в повітря або ж змиваються дощами, забруднюючи повітря і грунтові води.

Захоронення отруйних речовин провадиться частогусто при відсутності яких-небудь елементарних заходів безпеки. Так, наприклад, в ряді районів Донецької області за рахунок відходів хімічної промисловості було отруєно близько 70 відсотків грунтових вод.[12]

Проблема промислових та побутових відходів повинна бути розв'язана, зокрема, за рахунок впровадження безвідходного виробництва, себто, вони повинні вико-

---

10. «География и природные ресурсы», 1984, № 4, стор. 74.

11. «Природа и человек», 1985, № 7, стор. 15 і 1986, № 3, стор. 8; «Коммунист», 1978, № 5, стор. 103.

12. «Известия» від 4 липня 1986 р.

ристовуватися як другорядна сировина, яка, до речі, лише нещодавно почала поступати для промислової переробки.

Загалом в РРФСР щорічно використовуються лише 8 відсотків промислових та 0,5 відсотка побутових відходів як другорядна сировина.[13]

Виділення капіталовкладень на здійснення природоохоронних заходів

В минулій п'ятирічці середньорічний обсяг капіталовкладень у сферу охорони навколишнього середовища дорівнював близько 2,2 мільярда карбованців (за цінами 1984 року). Це становило стільки коштів, скільки їх було витрачено минулими роками, починаючи від 1976 по 1980 рр. Якщо в першій половині 1970-их рр. капіталовкладення, призначені на охорону навколишнього середовища більш, як подвоїлися, то в другій половині вони залишилися на однаковому рівні.

Частка капіталовкладень, виділених для здійснення природоохоронних заходів, постійно зменшувалася порівняно із загальними в країні капіталовкладеннями, починаючи від 1975 р. і кінчаючи 1984 р., з 1,9 до 1,3 відсотка.

За період 1986-1990 рр. на охорону навколишнього середовища повинно бути виділено загалом 14,5 мільярда карбованців,[14] що є на третину більше, ніж у минулій п'ятирічці, реальні показники якої були позаду від планових.

Структура капіталовкладень на природоохоронні заходи протягом останніх 15 років мало що змінилася. 75 відсотків усіх коштів були витрачені на заходи по збереженню чистоти водоймищ та зменшенню використання прісної води в промислових цілях. Частина капіталовкладень, виділених на спорудження повітряочисних установ, навпаки, ніколи не перевищувала 10 відсотків (1971-1975 рр. — 10,0%, 1976-1980 рр. — 8,8%, 1981-1984 рр. — 7,7%).

---

13. «Известия» від 3 липня 1986 р. і «Природа и человек» 1986, № 3, стор. 11.

14. «Правда» від 5 червня 1986 р.

Як видно, природоохоронні заходи провадилися лише там, де цього вимагали виробничо-технічні причини. А такі аспекти, як збереження здоров'я людей або екологічні питання, навпаки, вважалися другорядними.

Проведення природоохоронних заходів або будівництво очисних споруд, як правило, здійснювалися з великими запізненнями. За період 1981-1985 рр. було витрачено коштів на 15 відсотків менше, ніж було заплановано.

Річні плани будівництва і введення в дію водоочисних споруд були виконані пересічно лише на 58 відсотків плану, а повітряочисних — на 76.[15]

Створення лісосмуг з метою запобігти корозії грунтів було виконано пересічно на 20 відсотків менше, ніж було передбачено планом.

Природоохоронні заходи промислових підприємств

Недостатня увага в сфері охорони навколишнього середовища в СРСР не завжди є причиною низького усвідомлення цієї проблеми різними інстанціями центрального планового управління. За підрахунком Державного планового комітету СРСР великі кошти витрачаються в народному господарстві через забруднення навколишнього середовища. Ці кошти відіграють немаловажну роль для його збереження.

Однак галузеві міністерства та керівники підприємств, як правило, мало зацікавлені у проведенні запланованих природоохоронних заходів. Навіть, якщо кошти на будівництво очисних споруд або відстойників для шкідливих речовин візьме на себе держава, то це також негативно позначається на планових показниках підприємств. Ясна річ, якщо витрати підприємства зростають, то зменшуються прибутки, а разом з тим падає рентабельність підтриємства, віддача його основних фондів (фондовіддача) та продуктивність праці.

Як було визнано, цілі і критерії в оцінці рентабельності в народному господарстві та на підприємствах різні. Кошти капіталовкладень, які виділені на проведення природоохоронних заходів, використовуються далеко не повністю, оскільки в СРСР відчувається великий

15. «Природа и человек», 1986, № 3, стор. 33.

брак відповідної техніки та спеціалістів. Вже багато років підряд затримується введення в дію заводу, який повинен був випускати устаткування і обладнання для повітряочисних споруд.

Повільне спорудження об'єктів для охорони навколишнього середовища спостерігається навіть в особливо критичних регіонах.

1983 року поблизу Львова прорвалася стіна резервуару з розчином їдкого калію, внаслідок чого в ріку Дністер потрапило 4,5 мільйона кубічних метрів шкідливої речовини. Було завдано шкоди народному господарству на мільйони карбованців. В таких великих містах, як Одеса і Кишинів, протягом тривалого часу різко погіршилося становище із забезпеченням населення питною водою (див. табл. на стор. 90).

Ще 1978 року було заплановано спорудження для калійного комбінату ряд очисних установок, які могли б запобігти цьому лиху. Однак, як виявилося, весною 1986 року ці об'єкти досі ще не готові до введення їх в дію.[16]

Стан існуючих очисних споруд вимагає поліпшення. Через неполадки в їх системах щороку потрапляє в навколишнє середовище близько 25 відсотків неочищених шкідливих речовин.

В 1982 році в галузі енергетики, а також на підприємствах чорної і кольорової металургії було понад 40 відсотків несправних очисних споруд. На підприємствах по виробництву мінеральних добрив їх кількість досягла 25 відсотків, а на нафтохімічних підприємствах зворотного зв'язку — 17.[17]

Чимало очисних споруд працює незадовільно. Причиною цього є, передусім, недоліки і промахи в плануванні, а також організації будівельних робіт та грубі допущення помилок в обслуговуванні установок, які часто-густо працювали вище своїх спроможностей.

Практичне застосування прийнятого 1980 року закону про охорону атмосфери наштовхувалося на великі труднощі, коли органи юстиції намагалися примусити підприємства обережно ставитися до природи.

Якщо раніше для підприємств була встановлена

---

16. «Известия» від 27 жовтня 1983 р.; «Природа и человек», 1986, № 3, стор. 33.

17. «Природа и человек», 1986, № 3, стор. 33 і № 5, стор. 17.

Капіталовкладення та природоохоронні заходи в Радянському Союзі

	1971-1975 пересічно за рік	1976-1980 пересічно за рік	1980	1981	1982	1983	1984
Державні капіталовкладення на проведення природоохоронних заходів (в млн. крб) (Ціни 1984 р.)	1458	2165	2207	2144	2154	2050	2285
З них:							
— заходи по охороні та раціональному використанню водних ресурсів	1082	1668	1663	1596	1600	1524	1684
— заходи по збереженню чистоти повітря	145	190	173	160	164	139	202
— заходи по запобіганню корозії грунтів	—	119	164	145	149	166	162
Введення в дію потужностей для очищення водоймищ, повітря та зменшення використання прісної води в промислових цілях							
— Очисні споруди для стоків (в млн. м³ / день)	—	7,4	—	6,1	5,4	5,7	5,8
— Очисні системи із замкнутою циркуляцією води (в млн. м³ / день)	—	24,3	—	21,1	29,3	23,7	19,0
— газоочисні та пилофільтрувальні установки (в млн. м³ газу / год.)	—	34,5	—	40,5	51,4	34,2	38,1
Функція основних виробничих фондів промисловості в охороні навколишнього середовища (кінець року, в млрд. крб.)	—	—	13,7	—	—	17,9	19,2
Процентне відношення до загальних виробничих фондів промисловості	—	—	2,5	—	—	2,6	2,7
Площі культурних перелогових земель (в тис. га)	—	109	118	121	131	140	153
Створення грунтозахисних лісосмуг (в тис. га)	—	49	44	43	35	46	27

Джерела: «Статистические ежегодники СССР».

максимальна межа допустимого забруднення навколишнього середовища, то зараз вона є вкрай обмеженою.

В майбутньому допустима межа забруднення навколишнього середовища не повинна перевищувати максимальних величин. Лише в окремих випадках, а також в перехідний період вони можуть бути вищими від максимально допустимих норм. Проте такі винятки стали просто звичайною нормою, особливо в таких галузях економіки, які найбільше сприяють забрудненню навколишнього середовища. Це стосується, передусім, всіх теплових електростанцій, на яких попадання в атмосферу двоокису сірки та окису азоту перевищує навіть крайню межу допустимого забруднення природи.

Подібна ж картина спостерігається і на підприємствах міністерств кольорової металургії та нафто-хімічної промисловості.[18]

Таким чином, зміст нового закону інтерпретувався підприємствами зовсім протилежно. Поодинокі випадки свідчать, що природоохоронні відомства виявилися повністю неспроможними, щоб добитися реалізації чинності закону. Незначні суми грошових стягнень, які накладалися на підприємства, не виявили жодного залякуючого ефекту, навіть самі погрози закрити підприємства не принесли очікуваних результатів. Себто, вони виявилися зовсім неефективними.

Аварія на Чорнобильській АЕС та радянська екологічна політика

Атомна енергія в СРСР розглядається дотепер лише як спеціальний аспект у питанні щодо охорони навколишнього середовища, себто, основна увага була приділена зростанню значення атомних електростанцій. А це означає, що загальна кількість теплоелектростанцій має зменшитися, отже, і зменшиться рівень забруднення природи за рахунок згоряння органічних видів палива (вугілля, торф, мазут, горючі сланці).

На європейській конференції з питань екології, яка відбулася в липні 1985 року в Гельсінкі, Радянський Союз зобов'язався знизити в себе в країні рівень забруднення навколишнього середовища за рахунок змен-

---

18. «Природа и человек», 1986, № 4, стор. 31.

шення кількості викинутого в атмосферу двоокису сірки до 1993 року на 30 відсотків порівняно з 1980 роком. Саме тому СРСР має намір спорудити в своїй європейській частині цілу низку атомних електростанцій.

Ще до аварії в атомному реакторі в Чорнобилі можливість небезпеки АЕС для навколишнього середовища вважалась практично виключеною. До того ж в СРСР поширювалися наукові твердження, що атомна енергія є «чистою» формою для вироблення електричного струму. Заходи щодо техніки безспеки АЕС, на випадок виникнення неполадків в реакторі, вважалися в Радянському Союзі повністю розробленими. Такий підхід до цієї справи можна оцінити, не інакше, як звичайне нехтування небезпекою для людей. На підставі монографії, яка вийшла в Радянському Союзі в 1984 році, ймовірність плавлення паливних елементів дорівнює 1:17 000 років експлуатації реакторів, а можливість виникнення загрози для людського здоров'я дорівнює одній десятій цього відношення.[19]

Однак, незважаючи на те, що в СРСР з великим упевненням підкреслювали високу надійність і гарантію експлуатації радянських АЕС, останніми роками часто-густо вказувалося і на труднощі в атомній енергетиці. Так, наприклад, в одній із опублікованих 1981 року наукових праць на тему: «Атомна енергія і навколишнє середовище» без будь-яких конкретних даних мовилося, що на АЕС виникали досить часті складні проблеми щодо безпеки випромінювання радіації.[20]

Влітку 1983 року на заводі «Атоммаш», що випускає атомні реактори, виникли серйозні проблеми під час проведення експериментальних робіт щодо надійності та безпеки реакторів. Це й було причиною створення постійної комісії Держкомітету в справах контролю за якістю будівництва атомних реакторів.

У вересні 1984 року Політбюро ЦК КПРС вжило невідкладних заходів щодо поліпшення якості будівництва АЕС, а також зажадало підвищення надійності та безпеки встановленого устаткування. Водночас у пресі з'являлися часті скарги будівельників АЕС на погане

---

19. В. П. Кашеєв, В. А. Левадний: «Атомная энергия в прошлом современном и будущем» (Мінськ, 1984), стор. 151.

20. «Вопросы экологии и охраны природы», т. 1 (Ленінград, 1981), стор. 33.

постачання та низьку якість устаткування, яке вони одержували від підприємств країни.[21]

Важко оцінити, які наслідки залишить аварія на Чорнобильській АЕС на подальший розвиток екологічної політики СРСР. Ясно одне, що Радянський Союз має твердий намір зменшити кількість попадання в атмосферу двоокису сірки, який надходить від теплових електростанцій, а це означає — спорудження нових АЕС, незважаючи на те, що цій стратегії завдано тяжкого удару.

Виведення з ладу лише одного із чотирьох енергоблоків на Чорнобильській АЕС потужністю один мільйон мегават призвело до збільшення кількості попадання в атмосферу двоокису сірки (за рахунок теплових електростанцій) від 0,5 до 1,0 мільйона тонн.

Хоча така кількість цього шкідливого газу здається й не такою вже великою у порівнянні із загальним рівнем забруднення навколишнього середовища, проте його концентрація особливо велика в Україні.

Дуже болючими є питання, які пов'язані із зараженням навколишнього середовища у прилеглих до Чорнобильської АЕС районах. Його масштаби були від самого початку повністю недооцінені. Це стосується передусім, областей Білорусії. Через два тижні після катастрофи в Чорнобилі преса писала про нормальне, звичайне життя населення в районі міста Брагін, що на півдні від Гомеля, а також в сільських населених пунктах. А вже всередині червня власті були змушені визнати високу радіацію саме в цьому регіоні. Було також указано, що тривале перебування в цій місцевості не виключає можливості одержати радіоактивне зараження.[22]

Що стосується якихось змін у нинішній програмі розвитку атомної енергетики СРСР, що була затверджена в червні директивами нинішнього п'ятирічного плану, то їх, як таких, поки що не спостерігається. Дискусії з приводу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС перебувають лише в початковій стадії. Відомо, що з боку спеціалістів СРСР ставляться більші вимоги до якості будівництва АЕС, а також безпеки експлуатації

---

21. «Известия» від 15 вересня 1984 р.; «Социалистическая индустрия» від 15 вересня 1984 р.

22. «Советская Белоруссия» від 9 травня 1986 р.; «Известия» від 15 червня 1986 р.

реакторів і їх більшої пристосованості до потреб охорони навколишнього середовища.[23]

Радянське керівництво, здається, тепер більш зацікавлене в тіснішому міжнародному співробітництві в рамках Міжнародного Агенства Атомної Енергії (МАГАТЕ).

---

23. «Известия» від 4 червня 1986 р.

ЖЕРТВИ СТАЛІНСЬКОЇ АТОМНОЇ БОМБИ

Михайло Клочко

Михайло Клочко народився в Україні 1902 р. В 1925 р. закінчив Київський політехнічний інститут, де й займався дослідною роботою.
Протягом 1930—1934 рр. працював у Ленінграді, а пізніше (1935—1961 рр.) — в Москві по лінії Академії наук СРСР. За період 1934—1961 рр. М. А. Клочко займав посаду завідуючого лабораторією Інституту загальної і неорганічної хімії ім. Курнакова при АН СРСР.
В 1940 р. Михайло Клочко став кандидатом хімічних наук, а в 1946 — професором фізичної хімії.
В 1948 р. був удостоєний Сталінської премії за розробку важливого технологічного проекту.
В серпні 1961 р. уряд Канади представив йому політичний притулок, а через 5 років — він одержав канадське громадянство. Зараз М. А. Клочко працює в Канаді науковим консультантом.
Стаття М. Клочка «Жертви сталінської атомної бомби», яка оригінально з'явилася в лондонському журналі «New Scientist», а також у німецькомовному журналі «Kontinent», розглядає наслідки будування атомної бомби в СРСР. Вона має істотне значення для зрозуміння чорнобильської катастрофи і тому її друкуємо в українському перекладі. — *Ред.*

29 грудня 1962 р. чимало радянських учених, інженерів і робітників з цинізмом читали передову статтю газети «Правда» про кількість загиблого населення Гірошіми і Наґасакі, яке стало жертвою променевих захворювань. Ще й тоді вмирали японці незважаючи на те, що з часу скинення атомних бомб проминуло майже 20 років.

Ті, хто в 1940-их і 1950-их рр. працював над сталінським проектом виробництва атомної бомби, дуже добре знали про небезпеку опромінення, незважаючи на те, що ця проблема зберігалася в суворій таємниці. «Який сенс указувати пальцем з обуренням на Японію, — думав не один читач цієї статті, — коли в самому Радянському Союзі незліченна кількість людей страждає від цих захворювань, а смерть багатьох тисяч була безпосереднім наслідком опромінення».

Вся трудність щодо відображення радянського про-

екту виробництва атомної бомби виникає із самої природи послідовності в практиці радянського режиму та перекручень історичних фактів.

Починаючи від 1946 р., радянські засоби масової інформації, включаючи і науково-популярну літературу, даремно намагалися довести, нібито успіхи в галузі радянської ядерної науки були досягнуті в наслідок власних зусиль, і що цьому сприяв уряд ще до початку Другої світової війни.

Загальновідомо, що власті протягом 1930-их рр. вкрай недооцінювали роботу всіх тих учених, передусім, Ленінградського інституту оптики, які присвятили свою наукову діяльність дослідженню атомного спектра. Науковці були позбавлені навіть своїх продовольчих карток, оскільки їхня праця вважалася «непрактичною». Таке ставлення з боку радянських властей призвело в 1940 р. до передчасної смерті 65-річного директора інституту, члена АН СРСР Димитрия Рождественського.

Немає сумніву, щоб широка програма розвитку радянської ядерної науки і технології була лише в початковій стадії у той час, коли Сталін (в серпні 1945 р.) почув про скинення атомних бомб на Гірошіму і Наґасакі. Звісно, що після цієї події почалася інтенсивна робота над виготовленням радянської атомної бомби. Сотні науково-дослідних інститутів, університетів, політехнічних інститутів і промислових воєнних комплексів були включені в розробку технології її виробництва.

За вказівкою уряду почалося спорудження науково-дослідних інститутів спеціального призначення, а також ядерних полігонів для радянського так званого «Мангетенського проекту»[1].

Яскравим свідченням цієї гарячкової активності радянських властей було хоча б і те, що місячні ставки більш провідних учених дослідницького персоналу в квітні 1946 р. було підвищено втроє. Так, наприклад, мій місячний оклад, як доктора наук і завідуючого лабораторією одного з інститутів при АН СРСР, раптом зріс від 2000 крб. до 6000 крб. (старий курс).

З метою відвернути увагу радянської громадськості щодо причини підвищення цих окладів власті підвищи-

1. Мається на увазі затвердження в грудні 1941 р. президентом США Ф. Д. Рузвельтон дослідницьку програму щодо розвитку і виробництва першої атомної бомби. — *Ред.*

ли заразом місячні ставки і тим ученим, які не були
няті в сфері виробництва атомної бомби, але мали солідний професійний стаж. Однак учені-атомники, звичайно в суворій таємниці, користувалися особливими правами і привілеями. У їх розпорядженні були легкові автомобілі, вони мали дачі. Вчені з іронією порівнювали ці привілеї з «пряником» і «кнутом», з яким стояли енкаведисти Сталіна.

Протягом 1928—1945 рр. тисячі вчених були вивезені в концтабори, сотні з яких не вижили.

ІЗНХ — скорочення для Інституту загальної і неорганічної хімії ім. Курнакова АН СРСР. В ньому я працював протягом 1934—1961 рр. завідуючим лабораторією. Цей інститут, як і сотні інших наукових закладів країни, в 1945 р. був включений в програму ядерних досліджень. Нам приходилося досліджувати сполуки урану і його ізотопів, а також трансуранові сполуки. Коли наш інститут, як і багато інших закладів АН СРСР, було переведено в 1934 р. з Ленінграда до Москви, ІЗНХ розмістили в будинку одного з маленьких інститутів, який раніше був закритий. Згодом це приміщення було переповнене до такої міри, що каналізаційна система виявилася надто малою. До того ж і вентиляція була незадовільною. Коли почалася робота з ядерними матеріалами, ми не дотримувалися навіть елементарних норм безпеки: відходи радіоактивних речовин, що поступали в загальну каналізаційну систему, часто-густо виходили на поверхню, утворюючи на підлозі калюжі, які, як правило, висихали внаслідок випаровування. Обличчя і тіло співробітників піддавалися постійному опроміненню, їм приходилося дихати атомним пилом. Таке грубе зневажання елементарних правил безпеки тривало до тих пір, поки не появилися перші згубні наслідки. Так, наприклад, одна старша жінка, яка прибирала витяжне приміщення, в якому знаходилися відходи радіоактивних матеріалів, померла через кілька місяців від початку проведення ядерних досліджень в Інституті загальної і неорганічної хімії. Наступною жертвою став згодом один з електриків, який лагодив вентиляційну систему витяжного приміщення.

Тим часом персонал так званого 1-го відділення, себто КГБ інституту, почав поширювати фальшиві чутки про смерть обидвох жертв. Агенти твердили, що прибиральниця померла нібито на «жіночу хворобу»,

а електрик — на саркому. Однак у друзів і родичів померлих не було щонайменшого сумніву щодо справжньої причини їхньої смерті.

Наші співробітники страждали не лише від променевих захворювань, але й від присутності численного контингенту службовців із числа КГБ. Ці «охоронці» вели постійний контроль на всіх установках, на кожному з підприємств, які були зв'язані в тій чи іншій мірі з атомною галуззю, а також, стежили за всіма співробітниками і доносили на кожного, хто наважився висловити бодай думку щодо нестерпних умов праці або якунебудь іншу небажану тему.

Діяльність «сторожів», котрим допомагало І-ше відділення в справі доносів і стеження за ученими, була спрямована на те, щоб «ненадійних» співробітників ліквідувати. Так, зокрема, в Інституті загальної і неорганічної хімії було заарештовано двох співробітників, один з яких загинув у тюрмі, а інший зник безвісти.

Якщо в інституті стався який-небудь нещасливий випадок, скажімо, пожежа, то працівників пожежної або санітарної служб не пускали до місця пригоди, якщо у них не було відповідних пропусків. Подібний випадок стався в сусідньому закладі — Інституті фізичної хімії. Одна молода співробітниця зазнала тяжких опіків струмом високої напруги. Коли її колеги викликали швидку допомогу, «сторожі» не пустили лікаря до потерпілої. Поки колеги добилися по телефону дозволу від її керівника щодо надання дівчині першої медичної допомоги, вона померла.

Перші смертельні випадки в Інституті загальної і неорганічної хімії, директором якого був академік Ілля Черняєв, сталися серед учених-дослідників уранових сполук, оскільки ні сам він, ні його асистенти досі не мали справи з розщеплювальними матеріалами. Подібне становище спостерігалося в сотнях інших науково-дослідних інститутах, університетах та політехнічних інститутах країни, які протягом 1945—1946 рр. були мобілізовані для розробки проекту виробництва атомної бомби. Лише в 1947 р. в Інституті загальної і органічної хімії було устатковано так звану «контрольну станцію», на якій співробітники закладу мали змогу пройти медичне обстеження і встановити ступінь радіоактивного зараження їхнього тіла та приладів. І ось наслідок роботи цієї станції: її молодий завідуючий

Сергей Старостин раптом захворів і через два тижні помер.

Як і у випадку з електриком та прибиральницею, персонал І-го відділення інституту почав поширювати чутки, буцімто Сергей Старостин стік кров'ю під час операції. Але в цій фальшивці була певною мірою якась доля правди, бо Старостин дійсно помер на білокрів'я внаслідок радіації.

Більш відомі вчені-атомники нашого інституту були направлені в дослідницькі лабораторії на Урал з метою проведення там випробувань їхніх експериментів у більшому масштабі і застосування їх у добуванні ядерних матеріалів.

В 1955 р. до Москви повернувся доктор Абрагам Рубінштейн. Однак він поїхав не додому, а до однієї із московських лікарень, де через два тижні внаслідок профузної кровотечі помер. Він, як прийнято було у нас говорити, просто «згорів».

Різного роду фальшиві чутки, які поширювалися І-им відділенням після його смерті, втратили свій попередній ефект, оскільки ніхто вже у них не вірив. Сім'я і друзі ученого відвідували його в лікарні і, звичайно, добре знали справжню причину його страждань і смерті, що спіткала його на 46-му році життя.

Пізніше, через 8 років, помер наш 53-річний заступник директора Вячеслав Марков, який брав участь в ядерних дослідженнях ще до приходу в Інститут загальної і неорганічної хімії.

Слідом за ним передчасно відійшов із життя 44-річний доктор Георгій Еллерт, який раніше також вже працював у цій галузі.

Вчені-дослідники Інституту загальної і неорганічної хімії, зокрема, факультету металів, які працювали над сплавами розщеплювальних матеріалів, також не мали жодного захисту від променевих захворювань. Так, наприклад, завідуючий лабораторією 59-річний доктор Владимир Немилов помер в 1950 р., а його наслідник, 57-річний доктор Олександр Рудницький, помер у 1959 р. Не виключено, що головною причиною передчасної смерті обох учених була радіація. І ще. Одна молодша наукова співробітниця, яка працювала з розжареними до білого сплавами урану під керівництвом доктора І. І. Корнилова, втратила зір, безперечно, внаслідок дії радіації. Незважаючи на те, що вона була членом КПРС,

їй не було признано пенсії по інвалідності, оскільки її начальник (також член партії) зіпхнув усю вину на неї.

Таке ж саме сталося із старшою науковою співробітницею Ганною Гельман-Новиковою. Її зір різко погіршився після того, як вона почала працювати з трансурановими елементами.

Наша профспілкова організація, керівниками якої постійно назначалися члени КПРС, жодного разу не наважилася виступити з якою-небудь незначною резолюцією чи вимогою стосовно смертності в нашому інституті або масовості променевих захворювань, спричинених радіацією.

Лише в 1947 р., коли скандал у цій справі набрав широкого розголосу, в інституті було створено санітарну службу, на чолі якої була всього-на-всього одна медсестра. Лише два рази в тиждень нас відвідував лікар, який робив в основному аналіз крові всіх співробітників з метою встановлення яких-небудь слідів радіації.

Як виявилося, більше половини персоналу інституту, себто 250 чоловік, страждали на ті чи інші променеві захворювання. У більш, як 100 співробітників вони були серйозними. До речі, навіть кілька співробітників, які нічого спільного не мали з ядерними дослідженнями, також захворіли, тому що весь інститут був заражений радіацією.

Інститут радію, який був заснований в Ленінграді відомим ученим Володимиром Вернадським, почав займатися в 1920-их рр. добуванням, а також збагаченням радію із середньоазіатської уранової руди. На базі досліджень інституту було споруджено установку по виробництву радію, якою керував Іван Башилов, відомий спеціаліст в галузі технології добування рідкісних елементів. Ця людина, яку радянська преса після його смерті відзначила як «одного із основоположників радянської промисловості по виробництву радію», була свого часу «нагороджена» багаторічним ув'язненням в одному із концентраційних таборів поблизу м. Красноярська, де в 1946 р. з ним зустрілася група наших науковців. Саме це ув'язнення, а також можлива променева радіація призвели до його передчасної смерті на 61-му році життя. В його некролозі згадувалося, що він нібито помер на «серйозну сердечну слабість», про яку в Великій Радянській Енциклопедії взагалі не згадується.

Інститут радію був одним із трьох радянських нау-

кових закладів (два інші — Фізико-технічні інститути в Ленінграді та Харкові), які ще до початку Другої світової війни були вже оснащені циклотронами. Ще в початковій стадії розробки проекту виробництва атомної бомби, себто восени 1945 р., інститут значно посилив свою роботу в ядерній галузі.

Першим співробітником цього закладу, який помер на променеву хворобу, був А. Ю. Полесицький, некролог якого з'явився в 1945 р. Друзі Полесицького вважають, що він захворів ще до війни, коли працював з радіоактивним радієм. Кілька інших науковців-дослідників, імена яких з'являлися в фаховій літературі, в 1950-их рр. раптом зникли. Одним з них був 59-річний Філіп Філін, якого «вшанували» лише скромним некрологом.

Ні директорам інституту радію, ні багатьом його співробітникам не судилося довго жити. Віталій Хлопін, який в 1939 р. займав посаду директора інституту після Вернадського, помер на 60-му році життя. Його наслідник Борис Никитин помер в 1952 р. також передчасною смертю, коли йому сповнилося всього 46 років. А наступний керівник цього ж закладу, Йосиф Старин, дожив лише до 62 років.

Журнал «Успехи физических наук» протягом 1951—1981 рр. умістив некрологи більше 20 учених-атомників, більшість яких не досягла 60 років. А ті, хто трошки довше прожив, вмирали «після тривалої і тяжкої хвороби». Так, наприклад, член Академії наук СРСР Лев Артсимович помер у 64-річному віці «після тяжкої хвороби», а його колега Абрам Алиханов, в якого «тяжка хвороба» «затьмила його останні роки життя», помер в 66-річному віці. Дві інші провідні особи радянської ядерної науки — Владимир Векслер і Герш Будкер — померли, не досягнувши 60 років. Подібна ж картина склалася і у члена-кореспондента АН СРСР Ісака Померанчука: передчасна смерть спіткала його на 54-му році життя. А доктор Лев Рузинов, який працював від 1946 р. над атомною бомбою, помер в 1960 р., коли йому сповнилося всього 53 роки.

В 1955 р. передчасно обірвалося життя 60-річного академіка, відомого вченого-дослідника Інституту радію, Петра Лукірського. В некролозі були згадані імена більш, ніж десяти учених-атомників віком від 40 до 60 років, які померли також передчасною смертю. Більше

того, чимало науковців молодшого покоління, які за своє коротке життя ще не могли відзначитися своїми досягненнями, навіть посмертно не заслужили права на скромненький некролог.

До числа багатьох сотень науково-дослідних закладів, що були від серпня 1945 р. зв'язані тією чи іншою мірою з виробництвом атомної бомби, належали майже усі університети і політехнічні інститути, науково-дослідні центри і лабораторії Радянського Союзу. Крім того, за вказівкою уряду протягом 1946—1960 рр., в СРСР було споруджено чимало установок виключно для ядерних досліджень. Серед них особливо відзначилася так звана Дев'ятка (Інститут № 9), в якій проводилися дослідження хімічних сполук розщеплюваних матеріалів. Її очолював протягом 1946—1953 рр. Орест Свягинцев, один з наших наукових керівників. Чимало співробітників інститутів відійшло з життя в порівняно молодому віці. Деякі вчені, які, після закінчення Московського університету, почали працювати в Інституті загальної і неорганічної хімії, померли на променеві захворювання внаслідок великого ураження радіацією.

Число всіх поіменно згаданих тут осіб, а також не одна дюжина інших учених, жертв радіоактивного зараження, імена яких можна зустріти в фаховій літературі, є лише вершиною великого айсберга. Число потерпілих співробітників технічного персоналу є далеко більшим.

Після того, як учені розробили проект технології виробництва радянської атомної бомби, тисячі інженерів і технічних спеціалістів вимушені були реалізувати його на практиці. Шлях, що веде від уранових шахт до ядерних полігонів, простелений трупами.

Протягом першого десятиріччя (1946—1955 рр.), коли було вже розвинуто атомну бомбу, левину долю цих робіт виконували в'язні концтаборів, в яких нехтувалися навіть елементарні норми безпеки.

Променеві захворювання були для них додатковим тягарем нещастя, поруч численних випадків різного роду аварій в уранових шахтах, а також на збагачувальних комбінатах уранових руд.

Кожне чергове випробування атомної бомби було великою небезпекою не лише для самих інженерів, але й для населення прилеглої до ядерного полігону місцевості.

Александр Солженіцин у своїй книзі «Архипелаг Гулаг» називає чимало об'єктів, що були споруджені в'язнями таборів, і на яких вони працювали. До його списку слід додати також об'єкт поблизу Норільська, який також був споруджений руками в'язнів.

Коли ми з академіком І. Черняєвим 1946 р. відвідали це місто, в'язні в той час були зайняті видобутком і обробітком уранової руди. І. Черняєв цікавився в адміністрації методами збагачення уранової руди на так званій «фабриці макаронних виробів». (Це служило евфемізмом для установки по збагаченню уранової руди).

Вчені Заходу зафіксували велику кількість ядерних вибухів радянських бомб. Ними часто велися спостереження за радіоактивними опадами по той бік кордонів СРСР. В квітні 1956 р., наприклад, вони сягнули території Китаю. Кількість радянських людей, які стали жертвами радіоактивного зараження внаслідок цих опадів, досі залишається невідомою, оскільки радянські власті тримають ці дані в суворій таємниці.

Лише в 1976 р. доктор Жорес Медведєв викрив катастрофу, що сталася в 1958 р. внаслідок виникнення величезної пожежі чи вибуху в районі сховища відходів ядерного палива на півдні Уралу. Радіоактивні опади простягнулися над величезною територією, на якій десятки тисяч людей зазнали радіоактивного ураження, сотні з них померли.

В ході аналізу наявних аварій та небезпек, пов'язаних з виробництвом атомної бомби, а також в ядерній промисловості Радянського Союзу, виникли два важливі запитання: Чому загинуло так багато людей? Як вдалося радянським властям досі приховати таку величезну катастрофу аж до 1977 р., до появи статті Ж. Медведєва?

Слід зазначити, що на початку розробки проекту виробництва атомної бомби Сталін доручив радянським атомникам якнайшвидше та любою ціною приступити до її промислового виробництва. Для досягнення цієї мети власті не шкодували ані матеріальних, ані людських ресурсів.

Наш інститут (Інститут загальної і неорганічної хімії), в якому не дотримувалися найелементарніших норм безпеки, вже на початку ядерних досліджень не був єдиним закладом, зв'язаним з цією акцією. В інших інститутах, котрі в 1945—1946 рр. приступили до ядер-

них досліджень, спостерігалася така ж сама картина. Тому нема сумніву, щоб хтось наважився підняти голос проти вказівок Сталіна.

На думку Ж. Медведєва, вчені, які мали справу з радіоактивними ізотопами, ще в 1951 р., себто через два роки після першого ядерного вибуху в Радянському Союзі, нічого не знали про небезпеку цих радіоактивних матеріалів. Протягом перших десятьох років роботи над проектом атомної бомби навіть слово «променева хвороба» вважалося цілковитим табу.

В журналі «Гигиена и санитария» до 1955 р. не було надруковано жодної статті про небезпеку радіації. В листопаді того ж таки року (два роки після смерті Сталіна) з'явилася стаття про роботу конференції, що відбулася (в липні 1955 р.) в Москві з питань щодо проблем радіоактивної іонізації. Автор статті зазначив, що такого роду конференція в СРСР відбулася вперше. Проблема променевих захворювань та форми їх проявів згадувалася пізніше в доповідях на багатьох конференціях, на яких проводилися також дискусії щодо методів встановлення діагнозу та профілактики цих недуг. Їх учасники постійно підкреслювали необхідність продовжувати роботу над проблемою іонізації випромінювання радіоактивних матеріалів. Відтоді на цю тему з'явилося чимало статей не лише в згаданому журналі, але й у довідниках. Тоді ж один з радянських професорів виступив в американському фаховому журналі із статтею щодо радіологічних проблем, в якій він намагався спростувати твердження деяких західних спостерігачів, на думку яких Радянський Союз не виявляє жодного інтересу до вивчення променевих захворювань. До речі, характерним у цій статті було те, що в ній не наводилося жодного джерела. Численні захворювання і масові смертельні випадки, від яких страждало населення СРСР внаслідок радіаційного зараження, в 1960-их рр. стали таким масовим явищем, що навіть періодична преса вмістила на цю тему чимало статей.

Проф. А. Лебединський, член Академії медичних наук СРСР, відверто прийшов до висновку, що «променеві хвороби є наслідком аварій в діючих атомних реакторах.

Чимало подібних випадків, на превеликий жаль, спостерігалося й у фізичних лабораторіях» («Борьба с лучевыми заболеваниями», «Правда», 18 серпня 1964 р.).

Для того, щоб це речення цілком відповідало гіркій реальності, слід слово «ЧИМАЛО» замінити «ДЕСЯТКИ ТИСЯЧ».

Як же вдалося радянським властям приховати в таємниці такі масштаби тієї катастрофи? Відповідь може бути дуже проста: на підставі своєрідних методів роботи радянської цензури.

Таким чином, поки немає офіційних даних щодо кількості жертв радянських людей внаслідок радіоактивного зараження, ми можемо вдатися лише до наближених цифр про смерть людей серед кожної з трьох основних категорій населення, себто, серед науковців, інженерно-технічного персоналу, а також людей, які живуть у прилеглих до ядерних полігонів районах.

В 1950 р. в СРСР нараховувалося 162.500 учених, з яких 60%, себто 97.000, спеціалізувалися в галузі ядерної фізики, хімії та наукової технології. Не виключено, що половина з них, що становить 48.000 чоловік, займалася в тій чи іншій мірі ядерними дослідженнями і могла піддатися небезпеці радіації. Кількість людей, яких втрачав Інститут загальної і неорганічної хімії (серед 80 учених вузу вмирав кожний п'ятий, а серед інженерно-технічного персоналу — кожний другий) становила 5-10%. Якщо взяти до уваги середнє значення — 7,5% і застосувати його до згаданих 48.000 науковців, зайнятих в галузі ядерних досліджень, то виявиться, що в перші роки їх дослідницької роботи загинуло 3.600 вчених, а решта — 44.900 чоловік страждали від ураження радіації та променевих захворювань.

Учений-атомник І. Соловин якось писав, що «протягом 1945—1960 рр. над вирішенням атомної проблеми на підприємствах, в інститутах, а також на ядерних полігонах СРСР займалося багато тисяч людей», і що кількість учасників атомного проекту, котрі залишилися серед живих, постійно зменшується. Один з моїх близьких друзів, високопоставлений учений, ось що розповів мені після своєї поїздки на атомний реактор на півдні Уралу:

«Ти собі не уявляєш, яка там жахлива смертність серед учених та інженерно-технічного персоналу. Щоразу, коли відвідую цей реактор, ніколи не оминаю кладовища. Мені здається, що його площа подвоїлася».

Якщо припустити, що в загальному процесі виробництва атомної бомби, починаючи від видобутку уранової

руди і кінчаючи конструюванням самої бомби, брало участь не менше мільйона учених, інженерів і робітників, серед яких пересічно 5-10% гинули, то за нашими підрахунками виходить, що загинуло загалом від 50.000 до 100.000 чоловік. Таку кількість жертв можна порівняти із числом загиблих в японському місті Гірошімі.

Що стосується випробувань атомної бомби, то велика кількість жертв спостерігалася не лише серед тієї категорії людей, які їх організовували і аналізували їх результати, а й серед величезної кількості радянських громадян, котрі жили, на превеликий жаль, у тих районах, які піддавалися постійному зараженню радіоактивними опадами.

Згідно з повідомленням Ж. Медведєва, десятки тисяч людей зазнали значних радіоактивних пошкоджень внаслідок вибуху в одному із сховищ відходів атомного палива. Крім того, відомо, що кожний ядерний вибух завдавав тисячам радянських громадян багато лиха і страждань, а також спричиняв смерть.

Таким чином, на підставі згаданих цифр і фактів вважаю, що кількість радянських людей, які стали жертвами виробництва радянської атомної бомби в усіх стадіях її розвитку, перевищує число жертв Гірошіми і Наґасакі.

ПРО ЧОРНОБИЛЬ І ЧОРНОБИЛЬЦІВ

Владимир Малинкович

У Чорнобилі я був років двадцять тому — студентом Київського медичного інституту проходив практику в чорнобильській районній лікарні.

Невеличке, тисяч на тридцять жителів, місто розташоване на правому, крутому, березі Прип'яті, трохи вище від того місця, де ріка впадає в Київське «море», а точніше — заболочене водосховище. Ріка тут стрімка, все, що потрапляє у Прип'ять, дуже швидко опиняється у Київському морі.

Місто по-своєму гарне — дуже зелене, одноповерхове. Вулиць дуже небагато, за подвір'ями тягнуться безконечні городи, вони переходять один в одний без жодних огорож, і лише господарі знали, де кінчається їхній город і починається сусідський. Втім, конфліктів було небагато — люди, як правило, довіряли одне одному. Городи вздовж і впоперек були перетяті стежками — вранці, поспішаючи на роботу, жителі міста переходили з однієї вулиці на іншу не провулками, а городами.

На центральній вулиці кілька дво- або триповерхових будинків та кінотеатр. Вечорами біля входу в кінотеатр завжди пожвавлення. Немає значення, добрий чи поганий буде фільм, — люди все одно йдуть у кіно, адже іншої розваги немає. Був ще танцмайданчик у міському парку, але багато хто боявся туди ходити — у місті чимало хуліганів і колишніх в'язнів. Чорнобиль знаходиться поза межами стокілометрової зони довкола Києва, до якої часто не пускали кримінальників — киян, що відбули строк. А в Чорнобилі їм жити дозволялося.

Автор — лікар-радіолог, кандидат медичних наук, публіцист, член Української Гельсінкської Групи з 1978 р., редактор російськомовного журналу «Форум». — *Ред.*

Лікарню, де я працював, обступав яблуневий сад, від якого починався узвіз до Прип'яті. Вечори ми, лікарі й студенти, найчастіше проводили на річці. Лікарня велика, на триста, здається, ліжок. Лікарі там були добрі, й працювали вони самовіддано. Здебільшого це були нещодавні випускники медичних інститутів, у Чорнобилі вони випробовували свої сили. Можливості у них тут були не такі, як у великих містах, передусім — у хірургів. Пам'ятаю дуже здібних хлопців — Віктора Москаленка, який пізніше став завідувачем хірургічного відділення однієї з найкращих київських лікарень, і єврея з Харкова Мишка Бевза (йому так і не пощастило зробити кар'єру, і років через десять він помер у Чорнобилі зовсім ще молодим). Тоді ці хірурги на свій страх і риск робили у районній лікарні такі складні операції, що про них молодий лікар у Києві чи Харкові міг лише мріяти. І робили добре.

Працювали в Чорнобилі й кілька старих лікарів. Доктор Крижанівський, наприклад, викладав до війни у Київському інституті акушерство та гінекологію, але за те, що під час війни продовжував лікувати людей на окупованій німцями території, його вигнали до провінції. Дуже досвідчений був лікар, добра й весела людина. Основна праця у гінеколога — аборти, які, звичайно, робили без наркозу; новокаїну завжди бракувало. Жінки були змушені терпіти. З усього району з'їжджалися до лікарні «крутійки». Так називав доктор Крижанівський жінок, які, приховуючи від чоловіка чи батька свій гріх, намагалися перервати вагітність за допомогою квача, змащеного йодом. І коли не виходило, їхали, часто з кровотечею, до лікарні. Вони ладні були терпіти все, аби отримати заповітну довідку про те, що лікувалися в лікарні від грипу чи ангіни. Крижанівський такі довідки давав.

Деякі лікарі викладали в місцевому медучилищі. Але робили це не всі — ставок було мало, та й часу, в хірургів, наприклад, бракувало.

Чорнобиль стоїть на горбі, а внизу, біля ріки — Поділ, єврейське передмістя. Колись Чорнобиль вважався єврейським містечком, але німці, захопивши його, всіх євреїв, що там залишилися, розстріляли. По війні до міста повернулися ті, кому пощастило втекти, приїхали й євреї з інших місць. В середині 1960-их рр. у місті проживало кілька тисяч євреїв. Населення міста — пе-

реважно українське, на передмістях та в навколишніх селах — багато білорусів. Люди здебільшого малописьменні, але щиросерді й довірливі.

Пам'ятаю свій перший прийом у поліклініці. До кабінету увійшла жінка років 30-40 (точніше годі визначити), пройшла до середини кімнати й, ані словечка не кажучи, скинула з себе одяг — залишилася, в чому мати спородила. Я розгубився, не знаючи, що робити, але лікар-куратор допомогла, дуже спокійно запитала, на що відвідувачка скаржиться. Відповіддю було лише одне слово: «Млосно». І скільки ми не ставили потім навідних запитань, чули у відповідь те саме «млосно». «Млосно», та й годі. Мій куратор просила мене не дивуватися — на анамнез тут лікареві розраховувати не доводиться. «Працюйте, як педіатр, — порадила вона, — адже діти також не вміють розповісти про те, що в них болить». До цього довелося звикнути — і наступна, й відтак ще багато інших пацієнток на наші запитання відповідали тим самим «млосно». Зате наші пацієнти ніколи не вередували (що типово для Києва), довіряли лікареві абсолютно в усьому і завжди були вдячні за допомогу. Я маю на увазі щиру вдячність, а не грошові чи речові «подарунки», якими часто супроводжувалися візити до лікаря у Києві.

Місцевих селян я щонайліпше пізнав, коли побував на практиці у дільничній лікарні в Шепеличах. Лікарня на 50 ліжок, а головлікар цієї лікарні працює і за терапевта, і за хірурга, і за акушера-гінеколога. Саме з ним мені довелося побувати у багатьох селянських хатах. У тих місцях, де нині стоїть Чорнобильська атомна електростанція. Новошепеличі — селище на березі Прип'яті, кілометрів двадцять вище від Чорнобиля. Десь там проходить кордон між Україною й Білорусією. Точного кордону, звісно, ніхто не знав — він проходить через ліси й болота.

У цих краях уже більше, ніж під Чорнобилем, білорусів, та й українці живуть тут не в типових для східної України мазанках, а в темних дерев'яних хатах, де комора прилягає до хати й де в сінях тримають і теля, і кількох козенят. Стіни небілені, рушників на стінах мало, тільки біля ікони. Господарство у тутешніх селян мало не цілком натуральне. Домоткані сукні у жінок (чоловіки, щоправда, всі як один у маспромівських сірих піджаках і картузах), і їдять селяни все своє,

вирощене власними руками. Навіть хліб власної випічки.

Ось уже понад шість років живу в квітучій Західній Німеччині, а спитають мене, де найсмачніше пообідав, згадую не мюнхенські чи паризькі, нью-йоркські чи мадрідські ресторани, а хату в селі під Шепеличами. Приймали там нас, лікарів, як найдорожчих гостей — на Заході уявлення не мають про подібну гостинність. На столі огірки, помідори, цибуля — все просто з грядки, найсвіжіший і найніжніший сир, картопля, сирі яйця, свіжоспечений хліб і пляшка з самогоном. А тоді — борщ, густий, так, щоб ложка стояла, український борщ із сметаною. Все це здавалося неймовірно смачним. Може й тому, що поруч сиділи й вели неквапливу розмову наші господарі — прості, щирі, дуже добрі люди, яких нечасто доводилося й доводиться зустрічати у наш «цивілізований» час. Не знали вони тоді, що незабаром збудують у їхніх місцях, десь зовсім поруч, атомну станцію, й, думаю, погано уявляли, що це взагалі таке й навіщо воно потрібне. А потім, коли почали будувати, вони, люди дуже довірливі, напевне, вирішили: якщо будують, значить — треба. Комусь там, нагорі (де нагорі — у Москві, в Києві?) видніше. А тим, хто там, наплювати на їхні долі. Ніхто не брав їх до уваги, коли планували й проводили безвідповідальні, злочинні експерименти на Чорнобильській атомній станції. Експерименти, які принесли й ще принесуть жителям Чорнобильщини багато лиха.

Маленький додаток:

«СУЗІР'Я ЕНЕРГОБЛОКІВ»

«. . . Завершальний рік одинадцятої п'ятирічки був для Чорнобильської АЕС незвичайний — тут діяли на повну потужність одразу всі енергоблоки. Подібного ще не було за всю історію експлуатації атомного велетня. Раніше щороку, згідно з графіком, бодай один з енергоблоків зупиняли на плановий ремонт: він тривав, залежно від його складності, від 15 до 80 діб. Завдяки скороченню строків ремонтів графіки вдалося сумістити . . . »

(«Известия», 6 січня 1986 р., за 4 з половиною місяця до катастрофи).

ЧОРНОБИЛЬ — З АМЕРИКАНСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Левко Олександрів

Чорнобиль увійшов у лексикон американців зненацька. Одного дня це слово почали повторювати десятки тисяч разів по радіо й телебаченню, у барах, на тенісних кортах, в автобусах, в державних установах, у численних бюро подорожей... Чорнобиль і Україна. В Україні — десь там біля Києва, в Чорнобилі — вибухнула атомна електрична станція (АЕС).

Вибух стався 26 квітня 1986 р. Світ довідався про нього 28 квітня, коли радянські засоби масової інформації, під тиском скандінавців, які хотіли знати, звідки у них раптом стільки радіації, повідомили, що на Чорнобильській АЕС сталася непередбачена ядерна реакція. Увечері 29 квітня якийсь американець-англосакс зустрів свого колегу-українця словами: «Ти, мабуть, єдиний українець в Америці, який сьогодні не був на телебаченні».

Брак першоджерельної інформації нині не зупиняє редакторів західних засобів масової інформації, вони посилають репортерів і операторів до другорядних і третьорядних джерел, аби мати щось надзвичайного на своєму екрані, на своїй першій сторінці. А ці репортери, якщо не мають власних зв'язків — в цьому випадку з українцями — зазирають до телефонних довідників, знаходять гасло «Ukrainian» і мчать за поданими там адресами. В редакціях «Свободи» і «Ukrainian Weekly» в Джерзі Сити протягом кількох днів цього першого чорнобильського тижня оператори і репортери кількох телевізійних станцій буквально зашпортувалися за кабелі усієї апаратури, яку вони туди попритягали, коли розмовляли «на ходу» з редакторами українських газет, адже у них були якісь детальніші відомості, ніж ті, що надходили з офіційних радянських джерел. Навіть того факту, що українські редактори знали про когось, кому вдалось зв'язатись по телефону з Києвом і зв'язок був перерваний, вистачало,

щоб мати «ексклюсивну» новину і кілька метрів відеоплівки, яку можна показати на екрані.

Газета «New York Times», яка вже не раз писала про «українське село» — район у південно-східній частині Нью-Йорка, — вислала туди своїх репортерів, які принесли цитати від крамарів, покупців і священиків про трагедію в Чорнобилі, про сталінський терор і штучний голод, дарма, що більшість з них до того часу не чула про Чорнобильську АЕС (ті з них, хто читає «Літературну Україну» і «Вітчизну», знали набагато більше, але їхні пояснення і зауваження почали з'являтися у великій пресі щойно через кілька днів).

Уряд України також з'явився на кону внаслідок трагедії. Скільки людей на світі знало, що Головою Ради Міністрів УРСР є Олександр Ляшко? Без сумніву, менше, ніж знало, хто зараз є губернатором штату Канзас або президентом Буркіна Фасо. Аж тут, 9 травня, на першій сторінці «New York Times», над згином, у правому куті — ну, просто кажучи, на найвиднішому місці важливої газети, кореспондент Філіп Таубман цитує Олександра Ляшка, «українського прем'єра», який заявив кореспондентам, що прибули до Києва, про евакуацію 84.000 жителів з околиць Чорнобиля (це майже удвічі більше, ніж до того часу інформували власті в Москві), а на десятій сторінці, де продовжується репортаж Таубмана, є фото «прем'єра Ляшка» під час прес-конференції, що його розіслало по світі агенство «Associated Press».

Дещо пізніше, в липні місяці, після своєї поїздки до Москви і розмов з різними високими партійними апаратниками, кореспондент-радянолог Гаррісон Салзбурі писав у недільному випуску «New York Times», що Чорнобиль був слабким місцем генсека партії М. С. Горбачова. Виявляється, партія, яка знає все і дає вказівки щодо всього — від абетки киргизької мови до висоти заробітної плати шахтаря в Україні, — не знала, що робити з аварією на ЧАЕС. У такій ситуації всесоюзна партія поступилась урядові України: «Будь ласка, товаришу Ляшко, займіться кореспондентами, які пхаються до Києва, ви ж Голова Ради Міністрів . . . »

Згадаймо, що, коли союзник Сталіна Адольф Гітлер порушив угоду 1939 р. і напав на СРСР, «вождь народів» цілий тиждень ховав свою депресію і на світ не показувався. Горбачов, який, перш, ніж очолити СРСР,

їздив на Захід і демонстрував свій «модернізм», а ставши генсеком, почав проповідувати «гласність» і оточив себе знавцями американського мистецтва «public relations», після катастрофи в Чорнобилі сховався від світу майже на три тижні і щойно 14 травня виступив по телебаченню, вже тоді, коли техніки споруджували бетонний саркофаг над четвертим енергоблоком Чорнобильської АЕС.

28 квітня, далеко від Чорнобиля, в Лос-Анджелесі, лікар Роберт Ґейл збирався їхати на роботу до Медичного Центру Каліфорнійського університету, коли почув по радіо про аварію в Чорнобилі. Сорокрічний д-р Ґейл — як він розповідав про це пізніше — відразу побачив можливості розширення своєї дослідницької праці і водночас надання медичної допомоги жертвам ядерної аварії (радіація нищить кістковий мозок, який виробляє кров, а д-р Ґейл розробив методи пересадки здорового мозку в кістку хворого).

Хоч радянський уряд відмовився від запропонованої американським урядом допомоги, д-р Ґейл знав надійніший шлях до керівників СРСР: 29 квітня він подзвонив до Арманда Гаммера, американського капіталіста і приятеля усіх радянських керівників від Леніна до Горбачова. Гаммер, який саме тоді був у Вашінґтоні, написав особистого листа Горбачову і через радянське посольство передав його до Москви. 1 травня Ґейлу подзвонили з посольства: Олег Соколов хотів знати, як швидко Ґейл зможе бути у Москві. Ґейл та його колеги (серед них біофізик Яїр Рейснер з Ізраїлю) були готові. Такі подробиці як візи, що їх радянський уряд видає (або відмовляє) за строго бюрократичною і розтягненою процедурою, були полагоджені негайно. Так само без труднощів відбувся кількаразовий ввіз з Америки і Західної Європи устаткування й апаратури для перевірки і пересадки кісткового мозку. Від радянських властей, які воліють тримати все в таємниці, а, зокрема, відомості про наслідки аварій і поготів, доктор Ґейл домігся систематичного обстеження на протязі двадцяти років ста тисяч осіб, які жили в найбільш ураженому радіацією районі довкола ЧАЕС.

Про все це він розповів своєму шкільному товаришеві і письменникові Еріку Лаксові і навіть дав йому фотографії, зняті у московській лікарні, а Лакс опублікував про це докладний репортаж у недільному випуску «New York Times» від 13 липня.

Чорнобиль сколихнув українців в Америці, і вони хотіли якось допомогти своїм землякам в Україні. Зустрівшися з муром радянського «нет», вони писали листи, влаштовували демонстрації й Богослужіння. У багатьох, зокрема, у молоді, безпорадність перетворилася на віршоманію: трагедія, радіація, Москва, брехня, хмара несе смерть, жертви, Чорнобиль, — все це відносно легко лягло у віршовані рядки. На рівні стала з Філадельфії Марта Тарнавська. Поетка також була обурена фальшивим гаслом радянських властей «the show must go on», які постановили, що першотравневого параду в Києві скасувати не можна. Побачивши по американському телебаченню парад у Києві, де «заквітчані . . . дівчата гопака хороводять», Марта Тарнавська написала вірш-коментар на це божевілля. У її вірші рефреном були рядки:

Радіоактивна хмара над Києвом,
а на Хрещатику — парад.

Через кілька днів після перших вісток про аварію змогли показати себе дослідники радянської преси. Вони віднайшли у своїх папках і записках документацію, яка вказувала, що радянська атомна енергетика розбудовується без належної уваги до питань безпеки. У великій американській пресі з'явилися статті, зокрема, про те, що писала в «Літературній Україні» Любов Ковалевська. За місяць до катастрофи вона розповідала про деморалізацію і безпорадність робітників, які будують Чорнобильську АЕС, про постійні зриви у постачанні матеріалів і застерігала, що при спорудженні атомних електростанцій брак неприпустимий. Тоді ж, у березні, вийшов номер журналу «Вітчизна», в якому Сергій Кисельов розповідав про труднощі з будівництвом ЧАЕС — ще 13 років тому, коли він їздив туди як студент під час літніх канікул, і тепер, коли приїхав написати про «героїв нашого часу», будівників атомної станції та про хаос, в якому героям не хочеться бути героями. Отже — аварія не мала бути несподіванкою.

Чорнобиль не вдалося замовчати, як у 1933 р. було замовчано штучний голод в Ураїні. Ядерна хмара розвіялась по світі, і хоч фоторепортерів відразу не допускали до місця аварії, у 1986 р., на орбітах були су-

путники з фотоапаратурою. Знімки цих військових і розвідувальних супутників, звичайно, не були опубліковані, але порівняно старий супутник «Landsat», спостереження якого доступні кожному, хто замовить фото (переважно для дослідження природних багатств і кліматичних змін на землі), через кілька днів після аварії передав у прокат знімки ЧАЕС. Саме в той час почав діяти французький супутник «SPOT» (Satellite pour l'observation de la terre) — супутник для спостереження землі, знімки якого були детальніші від тих, що їх зробив «Landsat». І аж 13 травня московські «Известия» вмістили фото реактора, зняте зблизька. Навіть експортна газета «Вісті з України», яка керується принципом «все що у нас добре, а все що у вас погане», почала ще в травневих номерах досить широко звітувати про аварію, не забуваючи при тому повторювати підготовані центральним агітпропом дані про геть усі ядерні аварії, які сталися впродовж атомної доби на Заході, і замовчуючи попередні радянські.

«Гласність», яку оспівував Горбачов, має свої межі. Це підкреслив кореспондент «Washington Post» Гері Лі, який писав, що на одному із московських кладовищ з'явився ряд нових могил з однаковими надгробними каменями, з переважно українськими прізвищами, та що зацікавлених, зокрема, фотографів, від цих могил відганяють. Це — перші жертви Чорнобиля, яким ані д-р Ґейл, ані західна апаратура не допомогли. Не з'ясовано також, чому чорнобильців поховано далеко від України і взагалі, чому їх треба було лікувати аж у Москві, коли, згідно з д-ром Ґейлом, обстановка у московській лікарні № 6 порівняно така примітивна, що ледве чи в Києві є гірша.

Для читачів української преси в Америці перші докладніші вісті з післячорнобильської України подала Марійка Гельбіґ власниця бюро породожей «SCOPE», у якої є широкий досвід відвідин України. Вона повезла групу туристів в Україну вже 12 травня, забезпечившись запасом питної води, ліками, вітамінами, інструментом для вимірювання рівня радіації і спеціальними значками для кожного учасника подорожі — ці значки реєструють наявність радіації на тілі особи, яка його носить. Повернувшися з поїздки, Марійка Гельбіґ розповіла про все у репортажі «Зі страхом Божим» у газеті «Свобода» від 7 червня.

У серпні — через чотири місяці після катастрофи, після того як різні партійні керівники дістали догани і полетіли з посад, після офіційних обіцянок, що все буде з'ясоване, світ все ще не знав генезису аварії в Чорнобилі. Як писав член американської Ядерної Регулювальної Комісії Віктор Ґілінскі у «Washington Post» від 17 серпня, вогонь в реакторі спалахнув унаслідок експерименту, але невідомо, чому здійснювали цей експеримент. Чи не для того, щоб дізнатись про можливості збільшення вироблення плутонію для ядерної зброї?

У березні 1979 р. на АЕС на Тримильному острові біля Гаррісбурґа у штаті Пенсильванія сталася аварія. Того ж дня світ про це знав. Усі заходи, спрямовані на розв'язання кризи, були у світлі прожектора світової преси. Спеціалісти двічі на день інформували громадськість про те, що робиться. Через три дні після аварії туди поїхав президент Джімі Картер, він особисто консультувався з експертами на місці і виступив по телебаченню. Горбачов, чемпіон з «гласності», залишив клопоти з пресою урядові України, вислав на місце аварії голову уряду СРСР М. Рижкова і партійного ідеолога Є. Лігачова (значить, і для атомних станцій треба ідеології!) і щойно коли безпорадність потроху почала перетворюватися на дію, виступив по телебаченню — далеко від Чорнобиля, у Москві. Але Картер — за освітою інженер, спеціаліст у галузі ядерної енергії, а Горбачов — юрист. Згадаймо слова різника Діка із шекспірового «Генріха Шостого»:

— Насамперед уб'ємо усіх юристів.

ПОЛІТЕКОНОМІЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ

Володимир Бандера

Хоч Москва зображує ядерну катастрофу в Чорнобилі лише як технічну аварію, треба враховувати її економічні наслідки для Радянського Союзу взагалі, а для України зокрема.

Під час світової кризи 1970-их рр. у Москві прийняли стратегічне рішення — розширити постачання всіх типів енергії, надаючи особливого значення атомним електростанціям. Це рішення переслідувало кілька цілей.

— По-перше, хотіли збільшити надходження твердої валюти інтенсивним експортом нафти, природного газу, вугілля та електрики до східно- і західноевропейських країн. Прокладання нафто- і газопроводів та ліній електропередач як до соціалістичних, так і до капіталістичних країн мало на меті забезпечення прибуткової участі у міжнародному енергетичному ринкові.

— По-друге, Москва намагалася просувати «планову соціалістичну інтеграцію» сировин та енергопостачання у країнах, що належать до Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), під домінацією Москви. Це вимагало міжнародної спеціалізації, спертої на збільшену координацію господарських планів периферійних країн, таких як Польща, Болгарія й навіть Куба, з планами Радянського Союзу, що дедалі більше узалежнює менших партнерів від внутрішньоблокової торгівлі, а також від промислового імпорту і довготермінових кредитів із Радянського Союзу.

— Третя мета Москви — стати світовим лідером у ядерній техніці, здатним постачати ядерні реактори, дедалі і технологію країнам-клієнтам, таким як Чехословаччина, Індія і Куба. Звідси й побудова комплексу

Володимир Бандера — професор економіки і директор Інституту Міжнародних Господарських Взаємин Темпль університету у Філадельфії. Він є співредактором книжки «The Soviet Economy in Regional Perspective» та автором низки студій про економіку України. — *Ред.*

чотирьох — а, зрештою, навіть шістьох — реакторів у Чорнобилі, неподалік столиці України. Його уславили як найбільший у світі, і прихильники ядерної енергії у Сполучених Штатах та Європі вже почали заздрити.

Отож атомні електростанції було розміщено близько густонаселених районів, особливо в Україні, у Прибалтиці і в Ленінграді. Такий ощадний спосіб розміщення ядерних реакторів уможливлював експорт традиційних типів енергії.

Цікаво, що серед найбільших західних покупців енергії у Радянського Союзу були Західна Німеччина, Франція, Італія, Австрія і Швеція — країни із значною опозицією проти атомної енергії. Хоч сама Україна є великим промисловим комплексом з 51-мільйонним населенням, вона через інтегровану енергетичну мережу РЕВ щороку експортує близько двох мільярдів кіловатгодин електроенергії; аж 60% електроенергії, що виробляється реактором у Хмельницькому, призначається для Угорщини та Чехословаччини.

Хоч українська республіка є членом ООН, Держплан цієї радянської республіки мусить проводити в життя стратегію розвитку, накинену Москвою. Контроль над справами енергетики — в руках центральних партійно-урядових інстанцій, очолюваних Політбюро ЦК КПРС. Адже ж енергетичну політику — зокрема її ядерний компонент — цілковито включено в імперську економічну, політичну і оборонну мережу.

Лише за місяць до чорнобильської катастрофи газета «Літературна Україна» вмістила статтю під заголовком «Не приватна справа». Її авторка Любов Ковалевська виявила, б'ючи на сполох, що керівників у Чорнобилі змушують до якнайшвидшого виконання визначених завдань, так що в кожному з чергових шести реакторів повторено хибні методи будови і нехтування норм безпеки.

Вона закликала вважати це небезпечне становище не «приватною справою» начальників, а тим, що турбує загал, широкі кола суспільства.

Це нагадує дисидентський рух в Україні і в Прибалтиці 1970-их рр., який, турбуючись придушенням прав людини, інколи висловлював занепокоєння розміщенням ядерного устаткування в цих районах. Але незалежні громадські протести брутально придушено. Тепер Москва звалює провину за безпрецедентну катастрофу на місцеві власті і техніків.

У найближчі місяці й роки ми, очевидно, багато почуємо про економічні наслідки Чорнобиля для радянського експорту електроенергії, сільськогосподарської продукції, зараженої опромінюванням, та устаткування й технології для ядерних реакторів, довідаємося про далекосяжні наслідки для здатності СРСР панувати над членами РЕВ шляхом контролю над постачанням енергії і технології.

Але світ не повинен забувати, що головний економічний тягар і довготермінові демографічні наслідки нестиме сама Україна, а не великі простори Радянського Союзу взагалі. Ці наслідки напевно поглибляться неспроможністю республіки координувати свої власні зусилля, спрямовані на відбудову, і навіть приймати узвичаєні міжнародні пропозиції щодо допомоги безпосереднім жертвам катастрофи.

ЧОРНОБИЛЬ І РЕАКТОРНА ТЕХНІКА В КРАЇНАХ ЗАХОДУ

Люсієн Трюб

В ході дискусії щодо аварії на радянській атомній електростанції (АЕС) в Чорнобилі недостатньо звертається увага на принципову різницю між тамошнім графітовим реактором, охолоджуваним легкою водою під тиском, та західною технікою, яка працює також на принципі легкої води.

В радянській ядерній техніці досі відмовлялися від застосування істотних бар'єрів щодо забезпечення безпеки реакторів. До того ж атомні реактори типу чорнобильського містять величезну кількість графіту, який в реакції з водою виділяє займисті гази.

Чорнобильський графітовий реактор, охолоджуваний легкою водою під тиском (радянське позначення: реактор типу «РБМК»), який був пошкоджений 26 квітня 1986 р., є прототипом перших радянських ядерних установок. Його принцип дії точно відповідає принципові дії плутонійових заводів, які наприкінці 1940-их рр. були споруджені з метою виробництва важливої сировини для ядерної зброї.

Легко розщеплювані ізотопи «урану-235», які є основним ядерним паливом, збагачуються до 1,8 відсотка. Далі цей матеріал, як окис, спресовують у відливки циліндрованої форми і герметично закривають у труби із цирконійового сплаву.

Такі паливні стержні зв'язують в секції і встановлюють у 8-метрові вертикальні стальні труби, по яких насосом перекачується вода. Ці напірні труби, яких називають ще робочими каналами, опускаються, в свою чергу, в циліндричний графітовий блок діаметром 15 метрів.

В графітових реакторах, охолоджуваних легкою водою під тиском (реактори типу «РБМК») потужністю

Автор — швейцарський спеціаліст з атомної енергетики, керівник відділу «Досліди і техніка» в редакції часопису «Neue Zürcher Zeitung». — *Ред.*

1000 магават знаходяться загалом 1900 робочих каналів, які розміщені навколо тепловиділяючих елементів і контрольних стержнів для регулювання потоку нейтронів.

Графіт відіграє роль уповільнювача нейтронів, які утворюються в результаті розщеплення атомів урану з виділенням величезної кількості енергії. При багаторазовому зіткненні з атомами вуглецю (графіт) потік нейтронів сповільнюється до такої міри, що нейтрони ще здатні розщепити інші атоми урану.

Швидкі нейтрони поглинаються саме важкорозщеплюваним «ураном-238». За допомогою графічного уповільнювача здійснюється нескінчена ланцюгова реакція, яка в результаті атомного розщеплення служить для одержання енергії.

В чорнобильському графітовому реакторі термічною потужністю 3140 мегават заміна паливних елементів здійснюється без виключення самого реактора з допомогою розвантажуючої машини.

Таким чином, це уможливлює, крім вироблення електроенергії, також і виділення плутонію-239, який, як відомо, використовується для виробництва атомної зброї.

Уранове паливо повинно згоряти до тих пір, поки не утвориться 2 відсотки ізотопу плутонію-240, який не є придатним для виробництва атомної зброї. В процесі добування енергії з урану розщеплювальний матеріал згоряє до тієї межі, коли в ньому міститься 20-25 відсотків ізотопу плутонію-240. Такий процес згоряння триває пересічно 2-3 роки.

На Схемі 1 зображено принципи дії графітового реактора, охолоджуваного легкою водою під тиском (реактор типу РБМК): через робочі канали, в яких знаходяться паливні елементи, перекачується під постійним тиском вода, яка частково перетворюється в пару.

В секторі сепарації пари проходять дві фази: пара приводить в рух турбогенератор; відпрацьована пара конденсується у воду, яка насосом перекачується знову в реактор.

Західні реактори охолоджувані водою під тиском

Схема 2 зображує істотну різницю між радянським графітовим реактором, охолоджуваним легкою водою

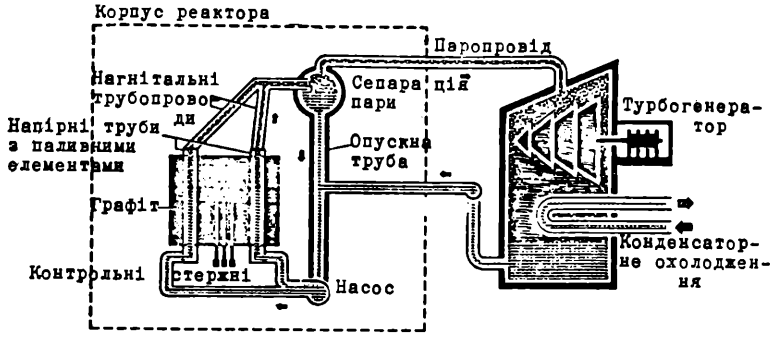

СХЕМА 1.

Конструкція радянського графітового реактора, охолоджуваного легкою водою під тиском, типу РБМК у Чорнобилі.

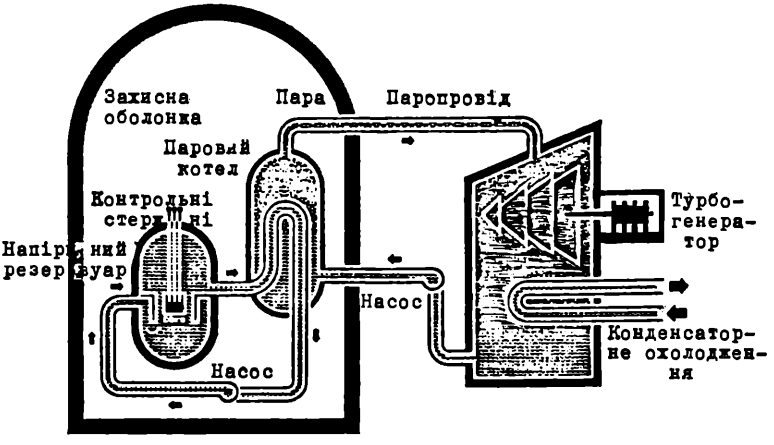

СХЕМА 2.

Атомний реактор, охолоджуваний водою під тиском, який широко використовується в країнах Заходу. Вода відіграє одночасно роль охолоджувача реактора і уповільнювача нейтронів. Особлива увага приділяється монолітній захисній оболонці довкола реактора і парового котла.

під тиском (реактор типу РБМК) і реактором західної конструкції (реактор типу ПВР), охолоджуваний також водою під тиском; киплячий реактор (реактор типу БВР) відрізняється від попереднього лише деякими деталями. Його принцип дії, як і реактора, охолоджуваного водою під тиском. Обидва вони працюють за таким самим принципом, як і приводний агрегат перших американських підводних човнів, у яких від самого початку найвищою вимогою були, передусім, безпека і надійний захист екіпажу від радіації. Крім пожежі, на борту тих човнів не було іншої небезпеки. Тому реактор, охолоджуваний водою під тиском (типу ПВР), не має нічого, що могло б спричинити пожежу, оскільки сповільнювачем дії використовувався з давніх-давен «елемент» військово-морського флоту: вода.

Як зображено далі на Схемі 2, паливні елементи знаходяться в стальному напірному резервуарі, товщина стінок якого дорівнює 15-20 сантиметрів. Вода, яка подається під тиском через паровий коровий котел, перетворюється в пару і направляється назовні — в турбогенератор, приводячи його в рух.

Реактор і паровий котел замкнуті герметично в товстому стальному блоці товщиною 20 мм, який, в свою чергу, обведений монолітною залізобетонною захисною оболонкою товщиною 1 метр, яка може бути у формі півкулі або циліндра.

Подвійна захисна оболонка захищає реактор від впливу зовнішніх факторів, скажімо, падіння літаків в результаті різного роду аварій, а також вона є надійною ізоляцією від навколишнього середовища у випадку виникнення можливих аварій. Ця так звана бар'єрна система повністю себе оправдала під час аварії на американському Трі Майл Айленд. Незважаючи на грубі помилки і недогляд обслуговуючого персоналу, коли прийшлося на ній виключити систему аварійного охолодження, що, звичайно, призвело до плавлення третини атомного палива, витік радіоактивних ізотопів назовні був незначним. Лише внутрішня стіна захисної оболонки зазнала значного зараження радіоактивними речовинами. Роботи по дезактивації її внутрішньої частини, на які витрачено вже понад один мільярд доларів, тривають ще й досі. Важливим тут є те, що нема людських жертв.

Яким чином могла статися катастрофа на Чорнобильській АЕС?

На підставі інформацій радянських властей, які подавалися дуже обмежено й окремими фрагментами, неможливо відтворити хід виникнення аварії в Чорнобилі. Відомо лише те, що коли реактор перебував у фазі при виключенні, себто, його потужність дорівнювала лише 7 відсотків нормальної потужності, стався хімічний вибух.

Найбільш імовірним тут є те, що в даному випадку йдеться про вибух займистих газів, що виникають у ході реакції розжареного графіту з водою. В результаті цієї так званої водо-газової реакції виділяється окис вуглецю та водень. Подібна реакція могла статися лише в тому випадку, коли в нижній частині охолоджувальної системи стався прорив і температура частини паливних елементів, перевищивши 800 градусів (за Цельсієм), призвела до тріщин в напірних трубах, в результаті чого відбулася хімічна реакція між розжареним графітом і водою.

Для того, щоб стався вибух займистих газів, які проникли в приміщення реактора, вистачає будь-якої маленької іскринки, скажімо, від електричного вмикача або запаленої сигарети.

В результаті вибуху було зруйновано не лише корпус станції, але й, очевидно, було спричинено пошкодженням самого реактора. Саме в другій фазі аварії, яка особливо небезпечна своїми наслідками, а саме, коли графіт почав ще більше розжарюватися через недостатнє охолодження паливних (тепловиділяючих) елементів. Таким чином, струмені води із системи охолодження постійно попадали на розжарений графіт; в результаті хімічної реакції нагромаджувалася величезна кількість виділеного водню і окису вуглецю.

30-метрове полум'я, яке спалахнуло з приміщення реактора, сприяло тривалій пожежі, яка не була великою небезпекою для графіту, оскільки цей матеріал без доступу води також горить при високій температурі, але дуже інертно.

Аварія на Чорнобильській АЕС свідчить, таким чином, про те, що в конструкції реактора цього типу є чимало слабких місць: по-перше, дві речовини, які надзвичайно активно вступають в хімічну реакцію (графіт

і вода), відокремлені лише стальною стінкою напірних труб; по-друге, на Чорнобильській АЕС відсутні також і напірний резервуар, і захисна оболонка, які могли б захистити навколишнє середовище від аварійного реактора.

Звичайна захисна оболонка на західних АЕС повинна витримати тиск 3-4 атмосфери; лише тиск 12 атмосфер може спричинити тріщини. Однак навіть пошкоджена захисна оболонка значно обмежила б витік радіоактивних речовин.

Без такої захисної оболонки навіть сама пожежа в Чорнобилі виглядала набагато страшнішою, адже в такому випадку доступ повітря, тобто кисню, в пошкоджений реактор був незрівняно більшим.

Таким чином, після вибуху в приміщенні АЕС на шляху між пошкодженими паливними стержнями і навколишнім середовищем не було практично жодних бар'єрів.

Яким висновком може бути Чорнобиль?

Було б, мабуть, дивним не згадати такого поширеного в СРСР поняття, як несусвітна халатність, що пронизила всі сфери радянської економіки, якби вона не була однією з причин аварії на Чорнобильській АЕС. Звісно, що розвиток атомної енергетики в СРСР далеко відстає від надто гарячкових планів. З боку керівників підприємств атомної промисловості вже давно висловлювалися постійні нарікання і скарги щодо незадовільного постачання, низької якості матеріалів та устаткування, а також низького рівня послуг підприємствами інших галузей країни. Нерегулярний такт в організації усіх будівельних і конструкторських робіт створив іманентну систему, в якій після довгих простоїв приходить час гарячкової гонитви за виконанням і перевиконанням плану та одержанням особливих премій. А це, в свою чергу, негативно відбивається, скажімо, при заливанні бетону чи зварювальних роботах, коли міцність і надійність зварювальних швів недостатні.

Той факт, що Радянський Союз коли-небудь дасть детальну інформацію про аварію в Чорнобилі, є мало реальним. Навіть якщо це станеться, то це не мати-

ме для Заходу якогось важливого значення, оскільки в нас жодний серійний реактор не має графіту, бо цей матеріал продемонстрував свою небезпеку ще в 1957 році під час пожежі на військовому графітному реакторі в Відскейлі.

В країнах вільного світу, як ніде в інших державах, ставляться найсуворіші вимоги щодо надійності та якості контролю за роботою АЕС. З метою регулювання, управління, стеження та контролю наших АЕС запроваджуються дедалі потужні комп'юторні системи, щоб у майбутньому могти виправити допущені помилки та прорахунки обслуговуючого персоналу.

Подібні заходи робляться також і у США від часу (щонайпізніше) аварії на Трі Майл Айленд, де проводиться підбір та підготовка операторів для АЕС за надзвичайно суворими критеріями.

Можна сподіватися, що й Радянський Союз, в свою чергу, зробить необхідні висновки з Чорнобиля. Звичайно, йому не під силу виключити свої 27 графітових реакторів. Однак у цьому відношенні є абсолютно необхідним ретельний контроль усіх радянських АЕС, включаючи також і всі набагато безпечніші реактори, охолоджувані водою під тиском, оскільки більшість з них не має необхідної захисної оболонки.

Можна припустити, що радянське керівництво непомітно для Заходу приступить до їх реконструкції та модернізації.

Прилеглі до Чорнобильської АЕС райони ще довго залишаться незаселеними. До того ж, тут треба врахувати ще й велику економічну шкоду, спричинену виключенням трьох інших енергоблоків Чорнобильської АЕС, з яких також випромінюється значною мірою радіація.

Залишається невідомим, яка кількість людей серед 100 тисяч евакуйованих хворітимуть на променеву хворобу, а також яких масштабів досягнуть захворювання та смертність потерпілих внаслідок сильної радіації, що може призвести через 10-20 років до захворювань на рак.

Однак це не змінить самої суті справи стосовно обов'язків радянських людей щодо беззастережного служіння своїй державі та їхнього самопожертвування в її ім'я у випадку такої необхідності.

Стара формула, згідно з якою в Радянському Союзі матеріал ціниться більше, ніж людина, залишилася нерозв'язаною і цього разу — у випадку Чорнобиля.

ЧОРНОБИЛЬ — ПОВОРОТ ІСТОРІЇ

Владимир Максимов

Численні представники радянських органів влади роблять у справі радіоактивного вибуху в Чорнобилі одну утішну заяву за другою, але самий факт цих заспокоювань насторожує. Тим більше, що в наборі штампів, присвячених чорнобильським подіям, слово «аварія» спочатку замінили горбачовським визначенням «біда», а пізніше більш відвертим словом «катастрофа». Число жертв поступово зростає, просто постраждалі вже не піддаються облікові й зона зараження розсунулася від тридцяти до ста п'ятдесяти кілометрів — спочатку в бік Білорусії, куди в перші години після вибуху посунулася за вітром радіоактивна хвиля.

Особливо насторожують монотонні заклинання офіційних представників про складність боротьби з «невидимим ворогом», як вони називають випромінювання. Вигдядає так, що роботи для знешкодження зруйнованого реактора ведуться навмання, всліпу, в надії на можливість щасливого збігу обставин.

Тому виникає природне запитання: яка доля очікує західну частину Радянського Союзу та її населення протягом найближчих десятиріч? Чи існує взагалі можливість запобігти подібним катастрофам в СРСР у майбутньому, враховуючи надзвичайно безвідповідальні заходи безпеки на радянських атомних електростанціях?! І який вплив матиме в майбутньому Чорнобильська трагедія на психологічний громадський клімат у країні та поза її межами?

Тепер, у розпалі спільного лиха, коли безліч радянських людей беруть безпосередню або посередню участь у ліквідації її наслідків, проявляючи при цьому справжній, а не пропагандистський героїзм і справжню самовідданість, передчасно судити про довготривалий вплив катастрофи в Чорнобилі на уми й душі, але остигне навал пристрастей, мине перший порив і, ми певні, прийде

Автор — головний редактор російського журналу «Континент» у Парижі, член редколегії журналу «Віднова». — *Ред.*

час болісного осмислювання того, що сталося. І цей час не за горами. Проблема тільки в тому, чи буде світ готовий до наслідків цього осмислювання.

Досить тішити себе надіями на якогось «доброго царя», який з'явиться перед нами в особі чергового Генерального секретаря ЦК КПРС і, викликаючи загальну радість, розв'яже всі проблеми сучасного світу. Події в Чорнобилі показали, що ілюзії західних миротворців з приводу можливостей п'ятдесяти п'ятирічного «вундеркінда» М. Горбачова виявилися черговою пустою мильною банькою. Він не тільки не спроможний перетворити ці події у могутній важіль для радикальної зміни співвідношення сил у радянському керівництві на свою користь, але скоріше навпаки, перелякавшися відповідальності, поплив зручним руслом пропагандистського конформізму в дусі найгірших сталінських традицій часів початку Другої світової війни. Його сентиментальні звернення до народу тільки продемонстрували, що він цілком втратив контроль над ситуацією.

Висновок звідси напрошується сам собою. Як ми вже зазначали вище, після першого шоку й пов'язаного з ним жертовного ентузіазму наступить різкий психологічний злам: людська свідомість, як би вона не була промита ідеологічною обробкою, не зможе помиритися з трагічним безглуздям того, що сталося, тим більше з його лякаючими наслідками. Реакція неминуча. І реакція, яку не можна передбачити.

Чи не час, замість того, щоб обмежуватися прекраснодушними протестами й гнівними деклараціями, створити могутній масовий рух, який об'єднав би в своїх лавах людей різних політичних поглядів, національностей і сповідувань, як на Заході, так і на Сході під девізом: «Перед радіацією всі рівні!»

Ми переконані, що такий рух раніше чи пізніше буде підхоплений в Радянському Союзі й Східній Європі, стаючи вирішальною силою демократичного оновлення радянського тоталітарного суспільства.

У комфортній безпеці демократії можна уникнути загрози Гулагу, тотального голоду, державної цензури, але вона, на жаль, всупереч усім її перевагам не захищає від радіоактивного опромінювання нікого й ніщо. Якщо сьогодні ми ще спроможні уберегти себе й своїх дітей від зараженого молока й м'яса, й навіть подати формальний позов на винуватців зараження, то завтра в

нас може не виявитися й цієї можливості, бо в один прекрасний день ми самі станемо об'єктами й суб'єктами зараження. Перефразовуючи старе марксистське гасло, ми можемо сказати сьогодні: «Примара бродить по Європі — примара радіації!»

Безперечно, Чорнобиль — це не поодинока трагедія однієї країни, а трагедія всього людства з необоротними наслідками, однак все ж не слід забувати, що це насамперед трагедія України, яка стала першою і найбільш потерпілою жертвою. В історію цієї багатостраждальної країни вона впишеться поруч із більшовицькою колонізацією, штучним голодом початку тридцятих років, насильницькою колективізацією та післявоєнною депортацією найактивнішого населення її західної частини. Тому, говорячи сьогодні про солідарність із жертвами Чорнобиля, ми повинні насамперед висловити солідарність з великим українським народом.

У резолюції одного із засідань радянського політбюро епічно сказано:

«Політбюро прийняло до відома звіт урядової комісії. Обстановка в районі аварії поступово нормалізується як у самому реакторі, так і в прилеглій місцевості».

Якщо розуміти тут під поняттям «реактор» усе радянське суспільство, а під прилеглою місцевістю всю решту світу, то, на мій погляд, справа виглядає навпаки: жодної нормалізації поширенню радіації! Ми вже не можемо дозволити собі розкоші сподіватися на завтра, в нас є тільки сьогодні, але й те, що ми можемо зробити сьогодні, ми повинні були зробити ще вчора.

ФРАНЦІЯ І ЧОРНОБИЛЬ

Патрік Моро

Політичні кола і преса у Франції поставилися до чорнобильської катастрофи, як до драматичної, але не першорядної події, наслідки якої не досягли французької території. Критичні голоси з-за кордону щодо заходів безпеки на французьких атомних електростанціях, а також чутки про радіоактивні опади були відкинуті — мовляв, ядерна енергія безпечна й корисна, а Чорнобиль — це лише виняток.

Такий погляд притаманний всім політичним групам — від комуністів до крайньо правих. Це спричинене давньою кризою французької постімперської політичної думки, війнами, програними в Африці та Азії, політикою деколонізації. Атом президента де Ґоля став символом нової військової потужності Франції, і громадська думка переконана, що виробництво плутонію нерозривно пов'язане з постачанням електроенергії з атомних електростанцій. Для французького керівництва ядерна технологія стала прапором технологічних можливостей країни, яка опинилась у критичній економічній ситуації, вона створила враження поступу й добробуту.

Французькі політичні кола перейшли на ірраціональну віру атомові, яка призвела не тільки до технічного прогресу, а й до вийняткової залежності від ядерної енергії.

25 років розбудови й дальше планування ядерної енергетики спрямовані вже у XXI сторіччя. І цей процес, либонь, необоротний. Отож, Чорнобиль не міг стати сигналом для зміни французької енергетичної стратегії. З погляду французів це була тільки аварія, з якою повинні справитися спеціалісти. Трагедія в Україні, швидка загибель чи повільне вмирання жителів, заражених радіацією районів, не були ні темою дискусій політиків, ні причиною для висловлення співчуття. Ба

Автор — французький політолог, член редколегії журналу «Віднова». — *Ред.*

більше, по французькому телебаченню показували «бадьорих переселенців з околиць Чорнобиля». У цьому випадку, коли радянську пропаганду підтримують усі політичні кола Франції, включно з антикомуністами, Москві не потрібні ніякі агенти, її найкращим союзником є дурнота.

Вересень 1986.

ДЖУМА В ЧОРНОБИЛІ

Андре Ґлюксман

Лікарі все ще сперечаються про точне визначення тої зарази, якій Тукід у свій час присвятив широкий опис і яка під назвою Афинської джуми (430 років до Христа) увійшла до історії. Багато авторів порівнює її з тими епідеміями джум, що їх описували Гомер, Софокл, Гіпократ, Лівіус, Вергілій і Лукрецій. Клінічний образ неясний: віспа? тиф? холера? малярія? запалення мозку?

Остання епідемія джуми, що спустошила Західну Європу, спалахнула у Марсилії (XVIII ст.) Її приборкано за допомою майже по-військовому проведених заходів, які мали запобігти загибелі цивілізації.

Радіація, що створила загрозу для життя малого українського містечка Чорнобиль, про існування якого донедавна знала тільки горстка людей, сколихнула наше уявлення про небезпеку. Чорнобиль викликав неспокій не тільки тому, що там сталася катастрофа, але й тому, що така катастрофа може повторитися, спричинити ще більше жертв і довести до ще страшніших наслідків. Нова джума бродить по Європі. Найменший нещасливий випадок спонукує прихильників і супротивників атомної енергії до завзятих суперечок.

На роздоріжжі

Не виключено, що західні держави одна за другою припинять будівництво зненавиджених реакторів. Однак не тому, що громадськість переконана в їхній шкідливості, а тому, що замовчування недоліків або спізнені інформації урядових чинників про аварії на західних атомних електростанціях та взагалі лицемірність урядів у цій справі викликають щораз більше опору. Тому відхід від ядерної енергії буде наслідком вад на-

---

Автор — колишній марксист, публіцист і письменник, представник французької групи «Нових філософів». — *Ред.*

шої демократичної системи. Джума поставила грецьку державу поміж природою і культурою, а також віч-на-віч перед небезпекою хаосу. Ядерна техніка наших днів ставить модерну державу віч-на-віч перед колосальними виробничими можливостями та нищівним потенціалом атому — передусім перед проблемою інтеграції техніки з демократією.

Західні європейці не дають себе вирвати зі стану спокою, не хочуть відступити від дотеперішніх позицій і виглядає так, що Чорнобиль проминув, не викликавши ні страху, ні роздумів. Кожна зацікавлена група виступила із заявами, які відповідали її упередженням.

На перший погляд реакції по цей і по той бік Рейну виглядають як абсолютні протиріччя. Уряд, спеціалісти й журналісти в Парижі говорили: ми маємо все під контролем. Виглядало так, що радіоактивна хмара сама затрималася на кордонах Франції. Не наслідком атмосферних змін, а завдяки якійсь невидимій лінії Мажіно, яка цю хмару затримала і знищила. На другому березі Рейну все було інакше. У Федеративній Республіці Німеччини заговорили про тридцять тисяч ракових захворювань, про падіння розпаленого українського реактора в землю, про те, що селяни заорали харчові продукти й про те, що демонстранти маршують до навколишніх атомних електростанцій, які, мовляв, можуть кожної хвилини немов пляшки з шампанським вибухнути й дати почин до апокаліпсису.

На обох берегах Рейну йшлося тим, що завідують засобами масової інформації, про маніпулювання своїх виборців. Одні відповідно до своєї постави не підсичували хвилювання, інші лили олію у вогонь сенсацій, а що діється з Україною і українцями, було їм байдуже. Але найбільше чудовище влаштувала Європейська Спільнота. Вона вирішила, що допустиму висоту радіації слід встановлювати відповідно до інтересів окремих держав — членів Спільноти, отже напрям вітрів піддано політично-юридичному контролеві... Як же інакше пояснити те, що на югославські продукти накладено заборону імпорту, а на шведські ні, що Німецька Демократична Республіка нібито залишилася не зараженою, а Польща була заражена?

Понад кордонами

Можливо, що українська катастрофа має величезне значення і не має собі рівних, а ми наслідки цього тільки в той спосіб витримаємо, що сховаємо голову в пісок своїх упереджень. Нещодавно європейська молодь поставила запит: Як подолати Ялту? Тепер маємо відповідь. Радіоактивну хмару, яку женуть вітри, державні кордони не затримують. Вона ігнорує святе право народів на самовизначення і не проявляє респекту супроти держав, які по-своєму це право інтерпретують і як хочуть так і вирішують долю підлеглих їм народів. Тепер Ялта вже втратила своє значення.

Чорнобиль матиме на довгий час для геополітичного балансу більше значення ніж Гірошіма. Принцип нуклеарного залякування — коли ти вистрілиш, я теж вистрілю, отже краще не стріляймо — сцементував поділ Європи, а згадки про Гірошіму зміцнили тривкість державних кордонів. Тим часом небезпека дальших вибухів реакторів вимагає створення системи інформації, контролю і протизаходів. Нові вимоги безпеки заперечують традиційному твердженню, мовляв, «граница на замке».

Європа націй і блоків раптом постаріла й посивіла. Принципи територіального суверенітету, що протягом сторіч панували у міждержавних стосунках, стали дискусійною справою. Від часів Вестфальського миру була утверджена засада, що кожний уряд, незалежно від того, чи він добрий чи поганий, мудрий чи дурний, мав опікуватися населенням, дбати про його здоров'я, а воно за це мало супроти уряду проявляти слухняність. Суверенним є той індивідуум, суверенною є та держава, які в кожній ситуації і на власну відповідальність, але й на власний риск можуть вирішити питання: бути чи не бути.

Після Чорнобиля це питання актуальніше, ніж будь-коли раніше, але традиційні актори видимо забули цю істину. Відповідь на запитання чи німці або французи проіснують, тепер залежить від безпорядків в українських атомних електростанціях і від напряму вітрів у атмосфері. А Бонн і Париж так само не мають впливу на радянські реактори, як і на стан погоди. Чи в бюрократичних апаратах на Сході панує логіка, чи її там немає

— це лежить поза сферою нашого пізнання. А все ж таки ми від цього залежні.

Хто тепер не усвідомив собі, що небезпека від ядерних реакторів загрожує також Західній Європі, той викреслив зі своєї свідомості східні реактори. Це тим більше, що через відсутність точних інформацій важко оцінити справжню небезпеку. Журналісти, науковці і супротивники ядерної енергії займаються висвітленням справ у себе. І правильно, бо ж атомна енергія це не іграшка, і кожний нещасливий випадок може потягнути за собою дальші. Але, якщо хтось очищує запущене поле у себе, він далекий від того, щоб вичистити стайню сусіда.

Хай ангели невинності думають, що хочуть, але Чорнобиль — це ядерна енергія плюс тоталітаризм або, іншими словами — риск модерної техніки, поєднаний з безгосподарністю, бюрократичним деспотизмом і поліцейською державою. Поневолена преса, засекречені центри наукових дослідів, безвідповідальність на верхах, підлабузництво на середніх щаблях, мовчанка і «моя хата з краю», внизу системи, доносительство скрізь, відсутність критики, заборона маніфестацій протесту — такий брак демократії не сприяє діловим дебатам, відвертій дискусії і діловим оцінкам користі та шкоди від того чи іншого типу реактора або тої чи іншої системи безпеки.

Скільки тисяч голосів протесту можна було б почути, якби стався американський, французький або німецький Чорнобиль? А число демонстрантів, які вийшли б на вулиці, досягнуло б, мабуть, багатьох сотень тисяч. А може смерть в Україні приходить ласкавіше? Чи ми маємо менше причин для хвилювання? А чи нема потреби, з огляду на загрозу для цілого континенту, застосовувати надійні протизаходи? Справа виглядає так, що або ми будемо організувати публічні маніфестації, або ми мусимо бути готові до чергових українських катастроф. Боротьба за права людини, за вільний обмін інформаціями і вільний рух людей — це не якась там побічна ідейка і не розкішна примха, а передумова для розгорнення поважного екологічного руху за рятування життя на землі.

Західні уряди, опозиційні партії та європейські інституції крутяться від страху й тупості в зачарованому колі. Коли виринув проект надіслати європейську до-

слідну комісію до СРСР, його зразу погребли. А тим часом такі катастрофи як у Чорнобилі, сповіщають нуклеарну смерть Європи, хоч ми так поводимо себе нібито нічого не сталося. І годі дивуватися, що страх серед населення шукає вентилів у банальних і другорядних темах, які зводяться до журби за салат і шпинат. Після того, як ми перестали займатися загрозою з боку радянської ядерної економіки як конкретною сучасною проблемою, ми тепер знову зіткнулися з цим викликом, але ніхто не може з'ясувати ситуацію. Тому ми поводимося, як мухи в закритій пляшці.

Біда не знає закону

Небезпека, що походить від атомної енергії, значно перевищує небезпеку від античної джуми. Це політична й технологічна небезпека. Якби йшлось тільки про суспільно-політичну загрозу, то тоді лицарі холодної війни могли б сказати: «Таке може статись тільки в Радянському Союзі» або «Це логіка капіталізму». Якби це була виключно медично-фізіологічна небезпека, тоді мали б рацію «зелені» твердячи, що «риск всюди однаково великий». Ніде нема гарантії, що небезпеку усунено, але відсутність демократії її значно збільшує. З обох боків Залізної Заслони передумовою проіснування є права людини.

Прихильники наївних надій вірять у те, що кремлівських вождів можна примусити скоро відмовитися від програми ядерної енергії. Але якими заходами можна їх до цього привести? Добрим прикладом з нашого боку? Небезпечна ілюзія! Просто силою? Удавана задиркуватість. Ми повинні усвідомити, що ця небезпека рівною мірою повисла над поневолювачами і поневоленими, і диктатури загрожені не менше, ніж демократії. Запропонуймо спільну систему протизаходів, взаємну допомогу і загальні правила безпеки, інформації і контролю як основу загальноєвропейського пакту проти новітньої джуми. Хоч тирани ставляться до Заходу вороже, вони особисто, в разі потреби, нерадо відмовляться від допомоги з боку «буржуазних» лікарів та спеціалістів. Біда не знає законів, і коли один малий укол демократії може продовжити життя людства в нуклеарній системі, його треба — хочеш чи не хочеш — прийняти.

Боротьба може тривати одну або й дві генерації, але її початок буде символом величі. Бо ж не можна тішити себе ілюзіями, коли треба рятувати цивілізацію.

БЛИСКАВКА НАД ДНІПРОМ

Ален Безансон

Час від часу, кора, яка покриває радянську дійсність, лопається і з тріщин ринуть такі несусвітні речі, що й повірити їм не можна. Згодом кора відновлюється і вже не видно нічого — до наступного «вибуху правди».

Інколи офіційний документ відкриває тріщину (доповідь Хрущова), інколи літературний твір (Солженіцина, Зінов'єва). Цього разу, просто кажучи, це була... атомна катастрофа. Крізь темне світло цієї події, яка, раптом, постала картина?

Насамперед — картина радянської промисловості. Відомо, що Радянський Союз практично не продає на світовому ринку промислових продуктів широкого вжитку. Зате Союз РСР експортує сировину, золото, зброю і деякі товари, що їх виробляють заводи, побудовані західними фахівцями. А справа в тім, що радянські продукти не відповідають загальновизнаним нормам. Ці продукти — спізнілі копії іноземних моделей, їхня якість — погана: цих продуктів ще немає на ринку, як вони вже застарілі. Далі. Технологічні нововведення — незначні. За винятком військової ділянки, де СРСР постійно відстоював своє, тяжко назвати чи лік, чи товар з пластмаси, а чи текстильне волокно радянського винаходу.

Цим архаїчним промисловим комплексом влада не може як слід управляти. Загалом добре відомі структурні недоліки, що їх продукують планування, постійний контроль партії, безвідповідальність керівників, кримінальна відповідальність виконавців. Але ледве чи Захід може уявити, як насправді виглядають ці недоліки за умов радянської дійсності! Чи ми спроможні збагнути, що в СРСР є лише п'ять мільйонів телефонних ліній зв'язку, а у Франції — 23 мільйони? Що у Франції продають щороку двічі більше копіювальних машин, ніж загалом їх має СРСР? Що ці ко-

---

Автор — професор політології у Школі вищих студій у Парижі, член редколегії журналу «Континент». — *Ред.*

піювальні машини замикають на ключ, і щоб дійти до них, потрібна низка контролів та підписів? Що брак транспортних засобів — просто неймовірний? Крадежі, забракованість, марнотратство, практична відмова працювати підточують скрізь продуктивний апарат. Про все це писала газета «Літературна Україна» 27 березня 1986 р. у зв'язку з будівництвом (5-го і 6-го) реакторів на Чорнобильській атомній електростанції (АЕС).

Унаслідок цього, в разі катастрофи, вся система провалюється. Немає ні гнучкості, ні потрібних резерв, здатних подолати її наслідки. А коли є потерпілі, то треба додати й слабкість санітарної системи. Протягом років нарікають на крайньо мізерне устаткування шпиталів, на брак медикаментів і на низький рівень кваліфікацій медичного персоналу. В СРСР часто стаються катастрофи, але порівняно до наших обставин, вони не впливають на перебіг подій.

По-перше, вартість людського життя не однакова тут і там. З огляду на те, що немає справжніх профспілок (під такою назвою існують своєрідні партійні установи, завдання яких стежити за тими, хто працює), то трудящі неспроможні домогтися надійних заходів безпеки. Кількість нещасливих випадків на праці, безперечно, утаємничено. Згідно зі свідченнями робітника Валерія Фефьолова тих, хто став інвалідом унаслідок нещасливого випадку, спрямовують до будинків, запущених і віддалених, звідки вони не можуть виходити. Радянські громадяни звикли до катастроф: 70-річна історія СРСР побудована на катастрофах. Щоправда, не всі трагедії відомі. Адже радянський підхід для вивчення катастроф — це приховувати їх від громадськості, згідно з принципом «державної таємниці». Засоби масової інформації повідомляють населення про те, що сталося, тільки після того, як відповідна партійна інстанція вирішила, що «політично доцільне» подавати до відома громадянам. Наприклад, сповіщають лише про ті повітряні катастрофи, де загинули іноземці, бо інакше поступати не можна. Якби вітри не занесли до Швеції та Фінляндії речовий доказ (у формі радіоактивних хмар) аварії на Чорнобильській АЕС, влада замовчала б її. Прагнення засекречувати все, що політично не вигідне, автоматично приховує подію, як тільки вона стається. Такий підхід водночас є поважною перешкодою для надання допомоги, бо допомога без інформації просто не-

мислима. Переважна більшість мешканців Києва довідалася про Чорнобильську трагедію щойно після того, як про цю подію згадали газети (на 3-ій сторінці) — через три дні. Таким чином кияни мали й час надихатися радіоактивного пилу...

Залишаючи громадянина у повному незнанні дійсності, партійний принцип засекречування невигідних справ перетворює цього громадянина на жертву пропаганди, ізолює його; отож у кінцевому підрахунку запобігає колективним емоціям. Громадянин живе в густому тумані; крізь нього пробиваються лише чутки та пропаганда, які заперечують одне одному, але які водночас залишають за собою сліди; а ці сліди набагато більш віддалені від правди, ніж від помилки.

І закордонний світ — рішень тих, хто в СРСР оперує технікою засекречення подій не знає. Ніхто за кордоном не повинен довідатися про те, що насправді діється там. Адже образ СРСР повинен бути чистим, а засекречення фактів або подій — це й сила, й зброя. Коли Горбачов апелює дотримувати гласності, це не що інше (а Чорнобиль, власне, є доказом цього), як пропагандистський трюк для зовнішнього світу і заклик до своїх доносити владі.

Що міг робити радянський уряд у справі Чорнобиля? Евакуювати населення, вживати таких запобіжних заходів, які відповідали б масштабам катастрофи? Справа в тому, що уряд не мав їх у своєму розпорядженні. Звернутися за допомогою до Заходу, який був ладен це зробити щомитті? Для цього треба було б показати іноземним інженерам справжній стан радянської ядерної технології; треба було б показати іноземним лікарям справжній стан у шпиталях, а світовій громадськості — справжній стан українських сіл навколо Чорнобиля та поінформувати про справжню кількість жертв. Про це не могло бути й мови.

КРИЗА ГОРБАЧОВА

Ернст Кукс

Катастрофа на Чорнобильській АЕС показала, що Горбачов, який вже близько двох років займає посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, не проявив жодних дійових заходів і стурбованості стосовно цієї трагедії, яка сталася в одному із енергоблоків станції. Навпаки, він зосередив всю свою увагу на зовнішньо-політичному курсі партії, проголошуючи цілу низку розмаїтих декларацій про мир та ініціатив з роззброєння. Сюди можна також зарахувати і його листування зі школярами різних країн, а також численні виступи та різного роду інтерв'ю.

Події в Чорнобилі, що потрясли увесь світ, залишилися поза увагою, вони просто замовчувалися. Яскравим прикладом цього були першотравневі демонстрації. Боячись виникнення можливої паніки серед населення, передусім, в зоні радіоактивного зараження, а також нехтуючи долею потерпілих внаслідок катастрофи, він, разом з іншими керівниками партійного і державного апарату, зовсім спокійно, буцімто, нічого й не сталося, спостерігав за ходом першотравневих демонстрацій.

Ясна річ, що Москва намагалася приховати чорнобильску катастрофу від світової громадськості, як це вона робила попередніми роками, коли в Радянському Союзі мали місце подібні катастрофи або, скажімо, як це сталося з інцидентом довкола південнокорейського пасажирського літака, якого за вказівкою радянських властей було збито у вересні 1983 року.

Така поведінка Москви, як вважають західні спеціалісти, пов'язана, передусім, з тим, що атомна установка в Чорнобилі служить не лише для вироблення електроенергії, а й для добування плутонію у військових цілях.

Про якийсь «поворот» у міжнародній політиці або «нове зближення» між Заходом і Сходом, про які так красномовно прокламує Горбачов від часу свого пере-

---

Автор — професор політології у Високій школі в Ст. Ґален (Швейцарія), спеціаліст з радянських справ у газеті «Neue Zürcher Zeitung». — *Ред.*

бування при владі, в даний час не може бути й мови. М. Горбачов навіть пообіцяв радянському народові більшої свободи преси, піддавши водночас гострій критиці існуючі дотепер в цій ділянці суспільного життя показуху і окозамилювання. Крім того, він намагався також надати радянській зовнішній політиці нового динамізму і спрямувати його на зміцнення так званої «глобальної взаємозалежності» і багатостороннього співробітництва в усіх сферах життя, в тому числі й у галузі атомної енергетики та охорони навколишнього середовища.

В перші дні після катастрофи на Чорнобильській АЕС населення Радянського Союзу не було достатньою мірою поінформоване про це лихо, не говорячи вже про якесь своєчасне попередження про наявність небезпеки радіоактивного зараження прилеглих місцевостей.

Пишномовні висловлювання М. Горбачова щодо так званої «глобальної взаємозалежності» та добросусідства в «нашому спільному домі — Європі», були ним же зігноровані й втратили всякий сенс.

Навіть «братні» соціалістичні країни не були поінформовані про чорнобильську катастрофу, а тим більше попереджені про навислу над ними радіоактивну небезпеку з України.

Тут напрошується порівняння з іншою національною катастрофою, пов'язаною з людськими жертвами. Це — вибух на американському космічному кораблі багаторазового використання типу «Челенджер». Весь світ мав змогу не лише спостерігати за перебігом подій, але й одержали про них докладну інформацію.

Президент США Рейган негайно вжив невідкладних заходів, щоб якоюсь мірою протидіяти цьому миттєвому шоку, що охопив, передусім, американський народ. Виступивши по американському телебаченню із зверненням до рідних і близьких погиблих, він висловив їм своє глибоке співчуття і висловив водночас думку щодо твердого курсу політики США в освоєнні космічного простору.

Порівняння цих двох екстремістських ситуацій підкреслює контрастність різниці між двома політичними системами.

Катастрофа в Чорнобилі є, безумовно, тяжкою поразкою як у внутрішній, так і в зовнішній політиці М. Гор-

бачова. Поруч з прямими наслідками як для населення, так і для економіки України, вона, очевидно, призведе до ще більшого загострення нинішнього критичного становища в галузі енергетики і сільського господарства країни і буде значною перешкодою на шляху до здійснення проголошених XXVII з'їздом КПРС економічних реформ та комплексної програми прискорення розвитку народного господарства.

У зв'язку з обмеженими запасами природної нафти і кам'яного вугілля, а також з постійно зростаючими труднощами їх видобутку, Радянський Союз протягом останніх років надає більшого пріоритету розвиткові саме атомної енергетики, ніж будь-яка промислово розвинута країна Заходу. В СРСР налічується зараз 51 діюча АЕС (з них 28 — типу Чорнобильської АЕС, які працюють на легкій воді).

Нова програма КПРС вимагає значного прискорення розвитку атомної енергетики на довготривалий період.

Прийнятий у березні 1986 року XXVII з'їздом КПРС п'ятирічний план економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 рр. передбачає подвоєння виробництва атомної енергії. Згідно з цим планом Чорнобильська АЕС має бути найпотужнішою в країні. Спорудження інших потужних АЕС планується здійснити в європейській частині Росії і на Уралі. До речі, Радянський Союз планує також збільшити експорт своїх атомних реакторів за межі комуністичних країн. З цього приводу зовсім нещодавно розгорілася гаряча дискусія між радянськими і західними спеціалістами, внаслідок якої Москва обрушилася з нападками на країни Заходу, на думку яких технічний рівень і система безпеки радянських атомних реакторів не відповідає міжнародним стандартам.

Розповсюджуваний у США радянський офіційний журнал «Soviet Life» («Життя в СРСР») в лютому 1986 року, зокрема, відзначив, що Чорнобильська АЕС вважається взірцевою щодо безпеки експлуатації та збереження навколишнього середовища. Однак в липні 1983 року, коли на Заході стало відомо про значні недоліки в ряді радянських атомних реакторів, колишній Генеральний секретар ЦК КПРС Андропов змушений був визнати гірку правду про ще одну аварію, що сталася з невідомих причин на новоспорудженому за-

воді по випуску атомних реакторів «Атоммаш» у м. Волгодонську (у південній частині РРФСР) і звільнити тодішнього міністра атомної енергетики і електрифікації СРСР.

Беручи до уваги практику партійного керівництва СРСР в попередні роки, можна вважати, що й цього разу, внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, воно поступить подібним чином, тобто притягне до відповідальності відповідних осіб і на цьому справа вважатиметься вирішеною. Не виключено також, що радянське керівництво буде змушене ретельно перевірити технічне оснащення нині діючих АЕС, а також переглянути саму довготривалу програму розвитку енергетики країни. А це, в свою чергу, призведе до дальшого застою цієї важливої галузі з відповідними наслідками і перекреслить саму програму, яку висунув М. Горбачов.

Масштаби катастрофи в Чорнобилі поки що не визначені. Спричинена шкода внаслідок радіоактивного зараження території цього важливого аграрного району України (навіть, якщо воно буде й тимчасовим) загострить, без сумніву, й без цього складну ситуацію в забезпеченні населення країни товарами народного вжитку та продуктами харчування.

Нічого дивного не було б, якби зростаючі протести серед населення проти нищення в СРСР навколишнього середовища, що відбулися зовсім недавно, мали більш вагомий вплив і набрали ширшого розмаху, радянським властям прийшлося б тоді мати справу з конфронтацією спонтанного руху «зелених» у власній країні.

Московське керівництво, з вини якого сталася катастрофа в Чорнобилі, яке замовчувало цю трагедію, аж ніяк не справило у населення соціалістичних країн почуття дружби й «братерства» до Радянського Союзу. Взагалі авторитет СРСР на міжнародній арені значною мірою послабився після того, коли стало відомо, що на Чорнобильській АЕС (після катастрофи) були виявлені серйозні технічні недоліки, також грубі промахи і упущення у плануванні, повна відсутність контролю за технікою безпеки роботи станції, до того ж незрозуміла й безглузда поведінка радянського керівництва під час кризи, що нависла також і над іншими країнами.

Тут напрошується справедливе запитання: Як могло радянське керівництво, будучи добре обізнаним із си-

туацією в світі, здатним приймати рішення і проявити при цьому внутрішню одностайність, так поступити в тяжкий момент кризи і ухилитися від виконання найелементарніших міжнародних зобов'язань, не проявивши жодного людського співчуття, і сховатися за кремлівськими мурами?

Численні факти говорять самі за себе: «часи безладдя і хаосу», які почалися в Радянському Союзі за часів Брежнєва і набрали ще більшої гостроти за часів Андропова і Черненка, ще не минули.

УДАР ПО ГОРБАЧОВУ

Кристіян Шмідт-Гоєр

Чорнобиль означає гірке зілля (artemisia absinthium). Гіркий трунок спочатку позбавив Горбачова мови. Тому на Заході заговорили голосніше всі ті, хто складає провину за катастрофу тільки на радянську систему: мовляв, ця катастрофа ще більше посилює недовіру до СРСР.

І дійсно, з вибухом реактора почав занепадати престиж Горбачова. Кремль опинився без «запобіжної оболонки». Після радіоактивних опадів замість бити на сполох, в Україні влаштували першотравневі демонстрації. Горбачову, який ще недавно закликав до гласності, заціпило вуста, які так невтомно обіцяли державним мужам та шкільним класам на Заході радісне сусідство у вільному від атомної зброї світі.

Політика відкритої інформації, напевне, не зменшила б трагедії, але могла б здобути довір'я до СРСР. Горбачовський «спільний європейський дім» був політично забруднений. Соціалістичні країни-сусіди, залишилися під радіоактивним дощем без братньої допомоги.

Найбільш забруднена радіацією зона — Україна, Білорусія, Польща й Прибалтика — це осередок національних рухів. Радіоактивні опади в Польщі нагадали гіркі слова Юзефа Коженьовського (Джозефа Конрада) про російську автократію: «Вона — мов лихо, мов прокляття неба, яке в темряві століття впало на безкраї далі лісу і степу, і глухо лежить на кордоні двох континентів; вона справжня пустеля».

Угорці, всупереч Москві, виявили європейську солідарність, спільно з австрійцями вимірюючи рівень радіації, і постійно інформували про результати західнонімецьке міністерство закордонних справ.

Спроба Горбачова підмінити брежнєвську доктрину обмеженого суверенітету соціалістичних країн (себто залякування Східної Європи тантами) радянською енер-

---

Автор — один з редакторів у німецькому ліберальному тижневику «Die Zeit», колишній кореспондент у Москві, біограф М. Горбачова. — *Ред.*

гетичною монополією, зазнала поразки. Атомні електростанції як радянський експортний товар почали, мов данайський дарунок, наводити страх на «братні» країни.

Радянське керівництво обіцяє своєму народові «гласність». Але в Києві, «матері міст руських», про небезпеку радіоактивного випромінювання довідалися менше, ніж у Кіншасі чи Куала Лумпур. І хоч кількість людських жертв в Україні значно менша, ніж повідомляли деякі західні газети, здоров'я й життя багатьох людей загрожені на десятиліття.

Аварія на Чорнобильській АЕС значно зменшила радянську енергетичну спроможність. А це може сповільнити горбачовську всесоюзну «перебудову». Видатки, для дальшого вдосконалення заходів безпеки на радянських АЕС, відчутно позначаться на загальносоюзному бюджеті. Радянський Союз не зрікається дальшої побудови атомних електростанцій, оскільки технологічна відсталість країни змушує його експортувати природний газ (а рівень видобування нафти в СРСР значно знизився). Ще відчутніше позначиться чорнобильська катастрофа на радянському сільському господарстві. Як відомо, Україна — житниця СРСР, на неї припадає близько четверті виробітку збіжжя та м'ясо-молочних продуктів. Якщо землі, які впродовж років чи навіть поколінь не можна буде обрабляти, виробництво сільськогосподарської продукції знизиться щонайменше на 10 відсотків. Горбачов знов-таки буде змушений звертатися до Заходу за збіжжям та іншими сільськогосподарськими продуктами.

Катастрофа на Чорнобильській АЕС завдала відчутного удару не тільки по народному господарству СРСР, а й також по престижу Горбачова. Намагання будь-що досягти, себто економічних, а відтак і політичних цілей в найкоротшому часі, обернулося в поразку.

Горбачов дістав добрий удар, і чи не завдяки чорнобильській трагедії, він, власне, почув і відгукнувся на заклики скасувати план «перекидання північних рік»? Але як би там не було — безоглядна й легковажна, базована на наївній вірі у техніку, радянська політика в атомній енергетиці 1960—1986 рр. не вибачна. Але попри все це, попри те, що радянське керівництво намагалося приховати від світу перші відомості про ядерну катастрофу в Чорнобилі, ми не маємо підстав не сприймати серйозно горбачовських пропозицій щодо роззбро-

єння з інспекціями на місцях. І, либонь, така перевірка актуальна саме тепер. Водночас Захід повинен вимагати якнайповнішої інформації щодо трагедії в Чорнобилі. Для Горбачова це буде іспитом: чи зможе він зробити радянську імперію членом співдружності держав, готових до вільного обміну життєважливою інформацією.

ЧОМУ ГОРБАЧОВ НЕ ПОЇХАВ В УКРАЇНУ?

Карл Ґустав Штрем

На віденській конференції Міжнародного Агенства Атомної Енергії (МАГАТЕ) про наслідки Чорнобиля делегації більшості західних держав — включно з Федеративною Республікою Німеччини — проявили дуже дивну поведінку. Вони вихвалювали «відвертість» Радянського Союзу в цій справі, дякували своїм радянським колегам за «об'єктивні» інформації і висловлювали СРСР признання за швидке та акуратне проведення евакуації населення з загроженої катастрофою 30-кілометрової зони. Це останнє не є великим досягненням у системі, в якій поліція і військо мають значно більший вплив, ніж у будь-якому іншому суспільстві. Але в даному випадку треба всю справу поставити зовсім інакше. Що сталося б, якби не така могутня імперія, як СРСР, а будь-який приватний аматор почав робити експерименти з небезпечними апаратами і хімічними субстанціями у густо населених районах і спричинив вибух, від якого потерпіли б навколишні люди, звірі й рослинність. Чи західні держави так само щиро дякували б аматорові, який спричинив лихо, за те, що він, по певному часі й після усяких крутійств, поінформував їх про те, що він вчинив?

Але в політиці таке буває. Захід не хотів під час готувань до зустрічі на верхах дратувати СРСР. Мабуть, тому він схвалює щось самозрозуміле як благодать. І жодна держава ні Заходу, ні Сходу не відважилася зробити те, що зробила голова австрійського об'єднання жінок самочинно: вона внесла скаргу до віденського окружного суду проти відповідальної за Чорнобиль влади, вимагаючи виплати відшкодування.

Але як стоять справи Горбачова: добре чи погано? Загибель радянської атомної підводної лодки в Атлантичному океані була другою після Чорнобиля ядерною

Автор — спеціаліст із східноєвропейських справ у німецькому щоденнику «Die Welt», член редколегії журналу «Континент» у Парижі. — *Ред.*

катастрофою. Звичайно, жодна техніка не дає стопроцентного захисту від аварій. Також американці втратили підводні атомні човни й мусили пережити катастрофу «Челенджера». Але у випадку радянської техніки росте підозріння, що там аварії нерозривно зв'язані з системою, бо радянська система так сконструйована, що не може опанувати сучасної технології.

Це стосується не тільки атому. Знищення навколишнього середовища як наслідок брутальної експлуатації природи й сировини, досягнуло в багатьох районах Радянського Союзу неймовірних розмірів. Озеро Байкал у Сибіру цілком отруєно відходом індустрії. Горбачов сам нарікав нещодавно на те, що газова індустрія марнує щороку 13 мільярдів кубометрів підземного газу. І це діється в той час, коли в країні нестача енергії. Від радянського партійного вождя також знаємо: в Радянському Союзі щорічно при транспортуванні пропадають 30 відсотків зібраного збіжжя. Це відповідає майже тій кількості зерна, яку Москва мусить щорічно купувати за кордоном.

Примітивність і слабкість радянської інфраструктури раніше вважали силою Радянського Союзу. Кількість була важливіша, ніж якість і точність. Так було при розбудові важкої промисловості і в Другій світовій війні. Здається, тепер також перед Горбачовим виникло запитання: чи може централізована система, в якій наказ, ідеологія і бюрократизм убили ініціативу і відповідальність, задовольнити вимоги теперішнього часу?

Не виключено, що бажання Горбачова досягнути роззброєння пов'язане не тільки з економічними вимогами. Може це також страх, що його атомні спеціалісти одного дня взагалі не впораються з тою стихією. У зв'язку з цим виникає запитання: чому Горбачов, який після катастрофи в Чорнобилі їздив до багатьох районів СРСР, досі не поїхав до найбільш потерпілих республік: України й Білорусії? Мабуть, він боїться зустрічі зі страшною дійсністю.

ЛЕГЕНДА ПРО ЧОРНОБИЛЬ

Петер Крейса

Коли боги посилають грізні бурі, виявляється слабкість людська. Стихійні лиха треба зустрічати гідно. У прадавні часи цьому служили церемонії самоочищення. У нас цьому служать міжнародні конференції, які влаштовує Міжнародне Агенство Атомної Енергії, МАГАТЕ. Його Генеральний директор Ганс Блікс, либонь, сподівається уникнути сумнозвісних інтриг Організації Об'єднаних Націй та американських погроз про скорочення фінансових внесків.

Тут, однак, треба поставити крапки над *і*. Жодна резолюція МАГАТЕ про застосування заходів безпеки в атомних спорудах ніколи не може стати законом. Найгостріше сформульована постанова, яку я знаю з моєї довголітньої діяльності у відповідних відомствах цієї організації, така: «безпека мусить бути забезпечена». Але контроль за виконанням такої постанови завжди залежить від влади керівництва конкретної держави. На Заході, завдяки демократичній системі, це функціонує, звичайно, добре. Але ніхто, ні МАГАТЕ, ні Папа Римський, ні президент Австрії не спроможні примусити Радянський Союз обладнати радянські реактори запобіжною оболонкою та застосовувати інші заходи безпеки.

Отож, радянська хитрість у тому, щоб з інших учасників нинішньої конференції та пізніших нарад МАГАТЕ, а також з його робочих груп зробити спільників майбутніх злочинів. Катастрофа в Чорнобилі була спричинена недостатнім професіоналізмом, а також поганою конструкцією споруди. Злочин наповнив страхом десятки тисяч людей. А головні дійові особи злочину та їхні поплентачі хочуть мати з цього страху якнайбільше зиску.

Петер Крейса — виконавчий директор Австрійського Товариства Ядерної Техніки у Відні. Його слово в дискусії про Чорнобиль ми передруковуємо з деякими скороченнями з віденської газети «Die Presse» від 1 вересня 1986 р. — *Ред.*

Симпатії австрійських політиків до конференцій, яким вони надсилають невеселі енергетичні звіти, зрозумілі, бо таким способом можна відпекатися від проблеми Цвентендорфа (там перешкоди щодо спорудження ядерного реактора — *Ред.),* а до кожної дискусії вони ставляться пасивно. У перервах між засіданнями можна продемонструвати стадо породистих коней або віденський хор хлопчиків. Ми — на найкращій дорозі, ми базікаємо, а в цей час Радянський Союз успішно приховує виробництво плутонію, необхідного для атомної зброї, і намагається переконати світ, що подібні реактори існують деінде, бо США, мовляв, продовжують підземні ядерні випробування...

У зв'язку з цим напрошується висновок: більшість західних політиків постаріли в пошуках компромісів. Їм уже байдуже, чого такі компроміси стоюються, бо ж вони не аналізують подій. А крім того, легше голосно осуджувати Південну Африку, ніж Радянський Союз. Ще раз повторюю: катастрофа не була стихійною, бо Чорнобиль — це військовий реактор, призначений насамперед для виробництва атомних бомб, щоб одного дня скинути їх на наші голови. Користь такого типу реакторів для Радянського Союзу полягає в тому, що за короткий час радіоактивні елементи спалювання з плутонієм-239, потрібні для виробництва атомної зброї, можна витягати, не виводячи реактора з дії, й далі виробляючи електроенергію.

Якби те саме хотіли робити з типами реакторів, що існують на Заході, довелося б підняти накривку реактора і з великими труднощами виймати елементи спалювання. А це, разом із запобіжними заходами та необхідними перевірками тривало б кілька тижнів.

ЧОРНОБИЛЬ НЕ СЛУЖИВ ТІЛЬКИ МИРНИМ ЦІЛЯМ

Після віденської конференції (другої фази, наприкінці вересня 1986 р.) про безпеку реакторів, західнонімецький міністр охорони навколишнього середовища Вальтер Вальман сказав в інтерв'ю 28 вересня 1986 р.:

Радянський Союз дав у серпні з подиву гідною відвертістю звіт про причини й перебіг катастрофи в Чорнобилі. Все ж нам не було все сказано. Існують підстави для прийняття тези, що споруда в Чорнобилі не служила тільки мирному використанню ядерної енергії. Неправда, що у Відні не порушували питання вини за катастрофу. Але немає сенсу осуджувати Радянський Союз, якщо світ хоче досягти кращих міжнародних заходів щодо безпеки. Бонн поставив далекосяжні вимоги, за які треба буде тепер боротися. Передусім ідеться про введення принципу відповідальності за наслідки катастрофи. Держава, в якій сталася аварія, повинна відповісти за шкоду, що її вона заподіяла іншим країнам. Радянський Союз вважає, що немає правної підстави для відшкодування за втрати, спричинені подією в Чорнобилі. Але тільки дотеперішні втрати у Федеративній Республіці Німеччини досягнули 500 мільйонів марок.

ДОПОМОГА УКРАЇНІ

З промови, виголошеної Аннеґрет Генес, депутаткою від Партії Зелених, у німецькому Федеральному Парламенті у Бонні 16 червня 1986 р.

Найголовнішим завданням тепер є негайно вжити належних заходів. До цього належить допомогова акція на підтримку людей в Україні, що потерпіли від ядерної катастрофи. Необхідно було б їм допомогти харчами з переповнених магазинів країн Європейської Співдружності.

КРИТИКА ПОЗИЦІЇ ЗАХОДУ

У своїй статті про трагедію в Чорнобилі, яка з'явилася в 3-му номері (1986 р.) німецькомовного журналу «Kontinent», Корнелія Ґерстенмаєр, головний редактор цього ж журналу, зокрема, зауважила:

Членів неофіційної пацифістської групи було двічі заарештовано у Москві, 20 і 30 травня. Вони намагалися збирати підписи для зміни радянської ядерної програми. Робили вони це під враженням катастрофи у Чорнобилі, яка призвела до численних демонстрацій у Федеративній Республіці Німеччини. Іншими мотивами керувалися громадяни у Кракові, де дійшло до демонстрацій протесту проти радянської політики в експлуатації атомних електростанцій. Учасники демонстрацій у Польщі згадували жертви Чорнобиля і висловлювали солідарність з потерпілими людьми — чого не було у нашій країні.

Відчулася також... відсутність готовості держав Європейської Співдружності до безкоштовного постачання лишків продукції: овочів, м'яса й молочних продуктів потерпілому населенню України.

Не дійшло теж до подібної пропозиції Сполучених Штатів Америки відносно дарунків у формі збіжжя. З радянських повідомлень можна довідатися, що влада не гарантує населенню постачання не отруєних харчів. Це повністю відповідає зневажливому ставленню радянської системи до людей. І це, зокрема, яскраво виявилося у ставленні до ядерної катастрофи у Чорнобилі, щонайменше другої великої ядерної катастрофи в СРСР від 1958 року.

АНГЛІЙСЬКА ПРЕСА ПРО КАТАСТРОФУ В ЧОРНОБИЛІ

Для багатьох людей ядерна енергія є досі повністю ще вивченим фактором, який, природно, викликає у них страх, подібно, як і Радянський Союз. Поєднання цих двох факторів в один — синдром найбільшої дотепер у світі ядерної катастрофи, яка вийшла далеко поза межі Чорнобильського району, а також України.

У Радянського Союзу було чимало проблем і до Чорнобиля щодо поліпшення свого міжнародного становища. Нове покоління радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим проголосило чимало постанов щодо поліпшення взаємостосунків між людьми, розширення гласності, приділило більше уваги поліпшенню умов та безпеки праці людей.

Обстановка довкола атомної електростанції (АЕС) показала, яке мале здвигнення зроблено в цьому напрямі. Але є речі, які більше занепокоюють: поведінка радянського керівництва під час катастрофи в Чорнобилі. Можна було б припускати, що воно замовчало б цю трагедію, якби хмари радіоактивного пилу, що нависли над скандінавськими країнами, не викликали хвилю обурень серед їхніх народів. «Людський фактор», яким дуже хизується М. Горбачов, був цілком знехтуваний.

Якщо повідомлення такого спеціаліста, як Жореса Медведєва відповідає реальності, то виходить, що більшість радянських атомних електростанцій не має належної системи безпеки, яка на Заході, до речі, вважається обов'язковою. До того ж, спорудження АЕС в СРСР проходить поблизу великих міст, що є явним нехтуванням безпекою населення прилеглої місцевості.

Брак інформації про будь-які події, що відбуваються всередині країни, можна вважати, звичайно, виключно внутрішньою справою радянських органів, однак нещодавні події показали, що вони є також справою міжнародною.

Той факт, що ані союзники із східного блоку, ані країни Скандінавії не були поінформовані, свідчить про легковаж-

---

Серед західної преси, англійська коментувала чорнобильську трагедію із значним зрозумінням української проблематики. Подаємо український переклад стосовних уривків з британських газет. — *Ред.*

не ставлення радянського керівництва до інтересів інших країн та народів. Таке ставлення СРСР, який претендує на роль ядерної наддержави, не вміщується в рамки жодної критики. Такий статус базується не тільки на силі, але й на відсутності відповідальності перед світом.

Реакція Москви на катастрофу в Чорнобилі була виявом браку почуття відповідальності не лише за безпеку власного, але й сусідніх народів.

Якщо Радянському Союзові, який є відповідальним у цій справі, не можна довіряти, то чи є будь-яка перспектива, що він виявить більше відповідальності в міжнародних стосунках на світовій арені?

Катастрофа в Чорнобилі залишить вагомі наслідки в економіці країни ще багато років. В західній частині Радянського Союзу, включно з Україною, зосереджена майже основна частина важкої індустрії. В радянській промисловості досі спостерігаються дуже великі перевитрати електроенергії, хоч вона вважається найбільшим носієм природних джерел енергії. З цією метою тут планується спорудити до 2000 року ще кілька АЕС.

І якщо сьогодні хоч одна з них вийде з ладу, то це може відповідно вплинути на розвиток радянської промисловості.

Якщо катастрофа в Чорнобилі змусить М. Горбачова перевірити всю програму щодо розвитку ядерної енергетики, а це справа неминуча, тоді «величні» плани М. Горбачова можуть провалитися.

(«Times», 30 квітня 1986 р.)

Україна, де сталася ядерна катастрофа, — це густонаселена промислово-аграрна країна, на долю якої припадає близько однієї чверті загальносоюзного виробництва молока, яке, без сумніву, є сильно заражене радіоактивними речовинами.

Місто Київ, столиця України, з населенням понад 2 мільйони, що знаходиться за 130 км на північний захід від Чорнобиля, можливо й не зазнав великого зараження радіацією, оскільки вітер поніс хмари радіоактивного пилу в бік Скандінавії. Принагідно слід зазначити, що радіації поширилися також і на південні райони України, оскільки

більшість рік, в тому числі й Дніпро, несуть свої заражені води в Азовське і Чорне моря.

В Україні нині проживає 51 мільйон чоловік, що становить 18 відсотків усього населення Радянського Союзу. Густота населення республіки становить пересічно 210 чоловік на 1 кв. км. Вона є другою після Російської Федерації важливою економічною республікою, виробляє близько 40 відсотків загальносоюзної сталі, а також високий відсоток продукції хімічної промисловості, машин та текстильних виробів. (Сюди належать, зокрема, Завод військової і цивільної авіації ім. Антонова у Києві, Тракторний завод у Харкові, Автомобільний завод у Львові). Крім того, Україна виробляє близько однієї чверті загальносоюзного зерна. Харчова промисловість належить до найбільш розвинутих галузей республіки.

Київ завжди приваблює підприємців та туристів із країн Заходу. Він є центром високої технології. Інститут електрозварювання ім. Патона АН УРСР продає свої ліцензії на устаткування для металургії, а також технологію електрозварювання численним фірмам Заходу.

(«Financial Times», 30 квітня 1986 р.)

Багато тисяч українців ще й досі не знають про страшне лихо, що спіткало їхню Батьківщину. Вони не були попереджені про небезпеку споживання місцевого молока та харчів, які вирощені на полях, що прилягають до зони АЕС. Не було належної організації евакуації вагітних жінок і малих дітей. Якщо повірити повідомленням радянського телебачення, то виходить, що життя людей в зоні станції іде нібито нормально.

Населення Києва, Мінська та інших заражених міст України та сусідньої Білорусії, з відомих причин, продовжує виявляти радянській владі своє довір'я, незважаючи на те, що з вини властей значна частина потерпілих загине в муках передчасною смертю.

На Заході зустрічається, до речі, чимало людей, які твердять, буцімто, Радянський Союз є такою державою, якій можна довір'яти. На їх думку, Захід повинен проявити, так би мовити, добру волю, щоб досягти з Москвою міцної угоди.

Нехай вони тепер подивляться, як Кремль трактує катастрофу в Чорнобилі! Чи, може, вони збираються й надалі

виявляти довір'я цій морально розкладеній системі, яка готова радше пожертвувати своїм народом, аніж сказати правду.

(«Sunday Express», 4 травня 1986 р.)

М. Горбачов провів у складі керівництва партійної організації цілу низку персональних змін, яких в СРСР не було від сталінських часів. Це дає підстави твердити, що він, тим самим, зміцнив свою владу. Однак поки що не видно жодних ознак щодо будь-яких істотних змін в самій природі радянського режиму від часу приходу М. Горбачова до влади. Радше, навпаки, курс політики нового уряду залишається таким, яким він був за його попередників, хоч західні дипломати висловлюють іноді досить дивні припущення, вважаючи, що М. Горбачов внесе в радянську систему якісь елементи модерного лібералізму. Однак усі директиви його уряду свідчать про те, що це — незмінна олігархія гангстерів, які ставляться з презирством в однаковій мірі, як до законів країни, так і до життя свого народу, тобто вони здатні задля утримання своєї влади і привілеїв нехтувати жертвами населення.

Важлива різниця нового керівництва від попереднього полягає лише в тому, що новий шеф радянської мафії більш активний і більш нетерплячий.

Чорнобильська катастрофа — це перша велика криза від часу перебування М. Горбачова при владі. Методи й способи трактування цієї трагедії демострують гнітючу твердість радянського режиму. Його першою реакцією було — оточення зони АЕС за допомогою військ КГБ та запровадження режиму абсолютної мовчанки. Ні власне населення, ні населення сусідніх країн не були попереджені про небезпеку радіації. Засоби масової інформації поширювали брехливу версію з метою применшити масштаби катастрофи, зробити її просто неважливою. Одним словом, М. Горбачов керується тими ж засобами і методами, що й його попередники: дезінформація, придушення правди, насильство...

Катастрофа в Чорнобилі ще багато років буде предметом досліджень для західних спеціалістів з метою глибшого вивчення питання безпеки атомних електростанцій. Але гадаю, що вона буде ще більш повчальною з огляду на наявність недоліків у радянській системі в цілому, а також на

те, який риск можуть принести «поправні» методи М. Горбачова. І це не є таємницею. Як відомо, радянський режим базується на нерозумінні природи людини і він підкріплений брутальною ідеологією колективізму й насильства. Саме це породжує штучно створені катастрофи.

В минулому це були катастрофи в сільському господарстві, коли Ленін, а пізніше Сталін, сприяли виникненню штучного голоду, внаслідок якого загинули мільйони людей.

Плани Хрущова щодо освоєння цілинних та перелогових земель призвели до загибелі цілини. Зараз географія катастроф поширилася й на промисловість, не виключено, що в майбутньому можуть з'явитися все нові й нові Чорнобилі, оскільки сила й небезпека складної сучасної технології постійно зростає.

(Пауль Джонсон у «The Daily Telegraph», 10 травня 1986)

Після катастрофи на Чорнобильській АЕС минув місяць. Хмари радіоактивного пилу вже вдруге пронеслися над Європою. Трагедія в Чорнобилі викликала великий сумнів, а також недовір'я до атомної енергії з боку спеціалістів і вчених світу.

У політичних стосунках між Заходом і Сходом виникла нова атмосфера. Повсюдно в Європі дедалі більше почали сумніватися у безпеці атомної енергії, навіть ті країни, в яких ця проблема вважалася розв'язаною. В країнах Європи котиться хвиля демонстрацій проти АЕС. Навіть у соціалістичних країнах, зокрема в Польщі та Угорщині (за не підтвердженими даними також у Москві) відбулися протиатомні демонстрації.

Після катастрофи в Чорнобилі, в Західній Європі спостерігається деяка зміна у ставленні політиків до супротивників атомної енергії, так званих «зелених», яких раніше вважали екстремістами або ірраціональними ворогами наукового прогресу. Також і в Східній Європі їх не можна ігнорувати, незважаючи на заперечення їхнього існування з боку офіційної пропаганди.

Однак це не означає, що можна говорити про якийсь кінець ері атома. Завдання вчених світу полягає в тому, щоб розробити таку технологію, яка була б здатною забезпечити повну безпеку в атомній енергетиці...

...Звісно, що країни Східної Європи найбільш потерпіли в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС, яка підкреслила — хоч і не вперше — східноєвропейським соціалістичним країнам характер і масштаби їхньої залежності від Москви. Уряди цих режимів змушені були вживати невідкладних заходів по дезактивації, а також щодо суворого дотримання гігієни і приймання відповідних медикаментів населенням їхніх країн, не маючи від Москви докладних інформацій про масштаби катастрофи в Чорнобилі і рівень радіоактивного зараження прилеглої до АЕС території. Потік фальшивих інформацій відіграв не останню роль.

Москва виявила свою неспроможність, а також неготовність щодо проведення своєчасних консультацій, а також вжиття спільних заходів для ліквідації наслідків катастрофи, яка стосувалася їх не в меншій мірі.

Незважаючи на те, М. Горбачов урочисто зобов'язався радитися зі своїми союзниками в усіх питаннях, що стосуються взаємних інтересів. Особливо велика насторога щодо Москви спостерігається в Польщі, яка набрала тепер форми презирства, що дедалі зростає.

Навіть у самому Радянському Союзі, передусім, в Україні, катастрофа на Чорнобильській АЕС завдала тяжкого удару по політиці Москви. Народ України, хоч і більше був поінформований про лихо, в міру обставин, втратив найбільше людських жертв і зазнав найбільшої економічної шкоди, ніж будь-яка інша республіка СРСР.

Український народ тепер усвідомлює спільність своїх інтересів з інтересами народів Польщі та республік Прибалтики, з якими в нього були тісні історичні зв'язки. До того ж він свідомий також того, що почуває себе відокремленим від Радянського Союзу, і що став жертвою Москви.

Такі почуття розпалював у минулому саме український націоналістичний рух в Україні під час громадянської війни, яка почалася після революції 1917 р. Вони відродились під час насильницької колективізації сільського господарства наприкінці 1920-их рр. і під час штучного голоду в Україні на початку 1930-их рр. Ці почуття знову ожили в народі і в роки Другої світової війни після нападу Німеччини на Радянський Союз 1941 р.

В 1988 р., себто, через два роки столиця України Київ перебуватиме в центрі уваги ювілейного свята — відзначення 1000-ліття запровадження християнства на Русі.

Українці в усьому світі вважають цей ювілей своїм національним святом.

Московські власті вже тепер вдаються до різних заходів щодо придушення національного та релігійного відродження в Україні. Але українського народу не злякати! Не злякати його й катастрофою в Чорнобилі!

(«Times», 27 травня 1986 р.)

ВИТРИВАЛІСТЬ ЩЕРБИЦЬКОГО?

Ярослав Білінський

Чималою несподіванкою для деяких західних журналістів-радянологів було те, що Володимир Щербицький у 1986 р. знову став Першим секретарем ЦК КП України й членом Політбюро ЦК КПРС. 17 лютого 1986 р. — між з'їздом КПУ в Києві й з'їздом КПРС у Москві — Щербицькому виповнилося 68 років. Виявив він неабияку політичну витривалість. Щоправда, в ніч на 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС сталася ядерна *катастрофа* (радянські просторікування про «аварію» — це невдале применшування і підсолоджування гіркої правди). Історія покаже, чи переживе Щербицький політичні наслідки цієї катастрофи. Але поки що, принаймні, в серпні 1986 р., становище Щербицького виглядає недоторканим.

Вже восени 1985 р., приблизно через шість місяців після того, як до влади в Кремлі прийшов М. С. Горбачов, у компартіях Середньої Азії розпочали чистку кадрів, яка сягнула своєї кульмінації у перші тижні зими 1985-86 рр., саме перед республіканськими партійними з'їздами в січні-лютому 1986 р. і з'їздом КПРС в лютому-березні 1986 р. Замінено не тільки перших секретарів киргизької, таджицької й туркменської компартій (Шараф Рашидов, Перший секретар ЦК КП Узбекистану помер ще за Андропова, 31 жовтня 1983 р., — деякі експерти в Нью-Йорку твердять про самогубство), але зроблено чималі заміни всередині всіх цих республіканських компартій. Можна констатувати, що від початку 1986 р. компартії Узбекистану й Туркменистану, як такі, перестали існувати й що їх, як це роблять на Заході зі збанкрутілими фірмами, передали під контроль «судових виконавців» із ЦК КПРС. Наприклад, у січні 1986 р. звільнено другого секретаря КП Узбекистану (по кадрах) після того, як у вересні 1985

р. усунули узбека, першого секретаря Ташкентського міськкому (на його місце прийшов росіянин). На початку 1986 р. серед секретарів ЦК КП Узбекистану було лише троє узбеків і аж троє «слов'ян» (двоє росіян і, очевидно, один українець). А в Бюро ЦК туркменської компартії «слов'ян» виявилося аж вісім, азіятів — п'ять. Непоганий собі обмін політичними кадрами!

З огляду на те, що Щербицький був знаний на Заході як ставленик Брежнєва, почали ширитися чутки, що приходить черга Щербицького. Коли 25 січня 1986 р. Віталія В. Федорчука усунули з поста міністра внутрішніх справ СРСР «у зв'язку з його переходом на іншу [неназвану] посаду», хтось у Москві навіть пустив чутку, що незабаром на з'їзді КПУ Федорчук замінить Щербицького, а потім займе місце Щербицького в Москві. Підхопили цю чутку знане англійське інформаційне агенство «Рейтер» і Вільям Ітон з «Los Angeles Times». Утрималася від будь-яких коментарів про «кінець» Щербицького досвідчена московська кореспондентка «Washington Post» Селестін Болен — до речі, дочка колишнього американського посла в Москві. Качка про заміну старого партійця й адміністратора Щербицького професійним кагебістом і емведистом Федорчуком лишилася качкою. Але як до неї могло дійти взагалі? Щоб відповісти на це запитання, пропоную коротко оглянути кар'єру Щербицького за Горбачова, від березня 1985 до середини 1986 року.

Ще за життя Черненка, 3 березня 1985 р. Щербицький прилетів до Вашінґтона на чолі делегації з 30 депутатів Верховної Ради СРСР, яка відвідала США у відповідь на візит делегації американського Конгресу до Радянського Союзу. Ймовірно, головна мета візиту Щербицького була дипломатична: переконатися, яка позиція Президента Рональда Рейґана, держсекретаря Джорджа Шульца і різних кіл в американському Конгресі щодо продовження женевських переговорів про ядерну зброю, які мали знову відкритися 12 березня. Щербицький мав вилетіти з Нью-Йорка до СРСР в середу, 13 березня.

Американська преса писала про Щербицького серйозно й прихильно. Підкреслювали, що, за винятком міністра закордонних справ СРСР Громика, після смерті Брежнєва Щербицький був єдиний член всесоюзного політбюро, який відвідав США. 6 березня Щербицький

і його делегація мали приємну, але безплідну зустріч з делегацією Конгресу США. Наступного дня президент Рейґан прийняв Щербицького у Білому Домі. Розмова була ділова й подекуди гостра: Щербицький і Рейґан негайно перейшли від люб'язних фраз до завзятої дискусії про американську програму стратегічної оборонної ініціативи та інші пекучі проблеми. Рейґан до нападів Щербицького був готовий і перейшов у контратаку. Попала комуністична коса на американський камінь!

Під час іншої зустрічі у Вашінґтоні Щербицький обмовився, що його роль у московському Політбюро була порівняно мала. Він не знав, як саме ухвалюють рішення в Політбюро ЦК КПРС: мовляв, вони виникають якось самі собою, майже автоматично. Це підтверджує дотеперішні здогади західних радянологів, що Щербицький не є присутній на всіх засіданнях московського Політбюро.

Після розважальної поїздки в Даллас Щербицького і його супутників американським військовим літаком доставили у Сан-Франціско. Прилетіли вони туди в неділю, 10 березня. Щербицький зайшов до радянського консульства й дуже довго звідти не виходив. Вийшовши з консульства, він, не називаючи причин, заявив своїм американським господарям, що мусить вилетіти до Москви на два дні раніше, ніж заплановано. (Саме тієї неділі помер Черненко). Чи з вини американців, чи з інших, суто технічних причин, Щербицький вилетів з Нью-Йорка аж близько третьої години пополудні наступного дня, в понеділок, 11 березня (хоч радянський літак, яким мав летіти Щербицький, прибув у нью-йоркський аеропорт о 11 годині ночі в неділю). Таким чином, Щербицький не брав участі в надзвичайному пленумі ЦК КПРС, що відбувся 11 березня і на якому Горбачова обрано Генеральним Секретарем. (Інший член Політбюро Воротников прилетів з Югославії до Москви в понеділок о 3 год. ранку). Горбачов, видно, не хотів чекати на прибуття Щербицького з Америки у вівторок. Не виключено, проте, що Щербицький подав свій голос в неділю із радянського консульства в Сан-Франціско. Але дійсно активної ролі в обранні Горбачова Щербицький не відіграв.

Але це не таке вже важливе, як декому може здаватися. На нашу думку, неправильно вбачати в Щер-

бицькому до кінця відданого прихильника Брежнєва й Черненка, який би автоматично противився кандидатурі Горбачова. З Брежнєвим і його прибічником Черненком Щербицький посварився ще в 1978 р., — в 1982 р., відразу після смерті Брежнєва, Щербицький головував на засіданні Політбюро й негласно підтримував кандидатуру Андропова. Горбачов — протеже Андропова, тому дуже можливо, що ще до приходу до влади Горбачова, 11 березня 1985 р., Щербицький переключив свої симпатії на учня Андропова.

Якщо в березні 1985 р. у Вашінґтоні «обмовився» Щербицький, то в червні того ж року в Києві «обмовився» його свіжоспечений шеф, генсек Горбачов. Зробив він це аж двічі, так що можна припустити, що він це зробив навмисне. Наприкінці червня 1985 р. Горбачов приїхав в Україну — відвідати металургійний завод у Дніпропетровську й ближче познайомитися з українським парткерівництвом. Атмосфера зустрічей була непогана. Принаймні, до того моменту, поки Горбачов, розмовляючи на вулиці з киянами, в присутності Щербицького ототожнив сьогоднішній СРСР з Росією. Говорячи про великі знищення і руїни під час Другої світової війни, Горбачов сказав: «Віщували [на Заході] що Росія [sic] ніколи вже не встане більше після війни. Але ми звелися на ноги». І потім: «Для всіх людей, які хочуть добра, Росія — я маю на думці Радянський Союз, бо це так у нас називається тепер і це є так в дійсності — є для них підпорою». Передаючи розмову Горбачова з киянами, московське телебачення не вирізало подвійного посилання на вічну Росію, яке Горбачов зробив у столиці України. Обережний Щербицький також мовчав.

6-8 лютого 1986 р. у Києві відбувся XXVII з'їзд КПУ, на якому переобрали всіх головних партфункціонерів із Щербицьким на чолі. Неприємно вражала промова Щербицького. Він з гордістю зазначив:

> Позитивно було оцінено [Центральним Комітетом КПРС] здійснювану в Україні роботу по прискоренню науково-технічного прогресу, ресурсозбереженню і зниженню матеріаломісткості виробництва.

(До речі, за це його похвалив сам Горбачов з трибуни всесоюзного з'їзду 25 лютого 1986 р.).

Однак були також певні недоліки. За принципом «максимум критики, нуль самокритики», Щербицький почав громити всіх і вся. Критикував пойменно багатьох міністрів УРСР. «Влетіло» і кільком високим партійним товаришам: першому заступникові Голови Ради Міністрів УРСР Ю. П. Коломійцеві (він же кандидат в члени Політбюро ЦК КПУ), І. О. Мозговому (член Політбюро і секретар ЦК КПУ), В. А. Масолу (Голова Держплану УРСР, кандидат у члени Політбюро ЦК КПУ), першому заступникові Голови Ради Міністрів УРСР і члену Політбюро Є. В. Качаловському, кандидату в члени Політбюро і секретарю ЦК КПУ Я. П. Погребняку. Але при кінці з'їзду всіх їх переобрали на свої старі становища — з великої хмари впало мало дощу. Єдиним високопоставленим партійцем, якого усунули з посади, був перший секретар Тернопільського обкому партії І. М. Ярковий. Весь суперкритичний звіт Щербицького скидається на спритний політикобюрократичний маневр: щоб випередити санкції з Москви, Щербицький сам люто накинувся на своїх підлеглих. Своєю критикою він також зарекомендував себе як відданий Горбачову генерал-губернатор Малоросії.

У своєму виступі на з'їзді КПРС у Москві 26 лютого 1986 р. Щербицький справив краще враження на делегатів чи радше — на президію з'їзду, ніж його попередник у дискусії В. А. Воротников, Голова Ради Міністрів РРФСР (Щербицький виступав другим у дискусії). Воротников дістав у «Правді» тільки «аплодисменты», а Щербицький — і звичайні «аплодисменты» і аж тричі «продолжительные аплодисменты». Щербицький хвалив і закордонну, і внутрішню політику Горбачова; гудив союзні органи (Держплан і Раду Міністрів СРСР) за те, що свого часу не виділили досить коштів для чорної металургії, вугільної промисловості, легкої промисловості й промисловості будівельних матеріалів в Україні; хвалив українських науковців і плановиків. Цього разу його промова була звичайна, але пристойна: не було в ній надміру низьких поклонів на адресу Москви й Горбачова особисто. Щербицького переобрали у члени Політбюро ЦК КПРС. З боку Горбачова, може, було просто недоцільно в січні 1986 р. заміняти лояльного Щербицького на лояльного, але занадто скомпрометованого Федорчука.

Кінець-кінцем, несподівано пікантно звучав виступ

Щербицького 5 червня 1986 р., на відкритті IX З'їзду письменників України. Письменники мають писати правду, але правду не негативну, а правду цілеспрямовану, «невід'ємну від створення повнокровного образу нашого сучасника — людини соціально активної, людини високих ідейних переконань і моральних принципів». Це старий, сталінський рецепт соцреалізму. Говорив він дещо про недоліки в книговидавничій справі, про низький художній рівень українських фільмів, про недостатню популяризацію українських художніх творів української літератури на республіканському телебаченні.

Далі Щербицький сказав: «Те, що трапилося [на Чорнобильській АЕС], звичайно, велика біда». Але суто по-бюрократичному він одразу ж почав закликати письменників їхати на місце «подій» і збирати матеріал про радянських героїв. За прикладом Горбачова, він накинувся на «галасливу антирадянську кампанію буржуазної пропаганди», передусім у США. «Мільйони й мільйони людей ще гостріше відчули необхідність посилення боротьби за мир, активно підтримали радянські ініціативи по ядерному роззброєнню». Досить спритна контрпропаганда з боку режиму, який поставив під смертельну загрозу щонайменше 100 000 своїх громадян і тисячі людей у сусідніх країнах!

Промова Щербицького пікантна тим, що він ухиляється від прямого виклику сказати щось про майбутнє української мови. На з'їзді письменників у 1966 р. подібний виклик прийняв тодішній Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, за що — і за низку інших провин — його вигнали з України в 1972 р. Виступаючи перед Щербицьким, у своєму вступному слові Олесь Гончар заторкнув болюче питання, яке так хвилювало учасників з'їзду письменників двадцять літ тому назад:

> Мова — душа кожної національної культури, наснажливе і нічим незамінне джерело її розвитку, і кому вже як не нам, письменникам, *та й хіба тільки нам* (підкреслення моє — Я. Б.) — вболівати за це?
> Відомо, чим є для нас мова великої російської культури, мова, що єднала нас на фронтах і яка нас братає сьогодні. Та чи означає це, що глибоко шануючи мову Пушкіна і Толстого, душею сприймаючи її, можемо дозволити собі зневажливо ставитися до своєї мови материнської, яка здобула собі після Жовтня право на життя, досягла в

умовах соціалізму найвищого рівня розвитку, постала в усьому блиску своєї лінгвістичної культури.

У своїй промові Щербицький згадав про виступ Гончара, але прямої відповіді на його виклик не дав. Щербицький тільки хвалився, що «плідно працюють у республіці письменники, що пишуть російською, іншими мовами народів нашої країни». Маємо запитання й ми: якою ж мовою промовляв Перший секретар ЦК Комуністичної Партії України до українських письменників? Звичайно, Щербицький у Києві промови виголошує по-російськи.

Summa summarum, в 1985-86 рр. Щербицький продовжував робити свою солідну особисту політичну кар'єру в Москві. В цьому немає жодного сумніву. Але яка з того користь для України й для українців?

Серпень 1986.

IX З'ЇЗД ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ: ЗМІНИ ЧИ ЗАМІНИ?

Мойсей Фішбейн

Не розумію, невже не надокучило досі так званій українській інтелігенції толочити старе тирло між мазепинським патріотизмом і кочубеївським інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філософію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтелігенції, не досить того, що вже маємо? Коли у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого брата? Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь доброму? Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати... Власне безсилля перед кривдою — образливе.

Василь СТУС, з «Табірного зошита»

Перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький про сучасну українську літературу: від з'їзду — до з'їзду (1981-1986)

За тиждень до початку IX з'їзду письменників України в «Литературной газете» з'явилася стаття Сави Голованівського, що його перший спілчанський квиток був підписаний ще Максимом Горьким. «Сидячи в залі засідань передостаннього з'їзду письменників України, — писав С. Голованівський, — я звернув увагу на те, що з лексикону доповідачів і тих, хто виступав у дебатах, чомусь повипадали деякі слова й поняття, без яких, як мені здавалося, неможливо вести розмову про творчість, себто про те, заради чого лише й варто було збирати з'їзд. Я почав занотовувати слова й вирази, що їх не вживали у численних промовах, і в результаті вийшов вельми цікавий і досить довгий список. Так, наприклад, ніхто не вжив слів „новела", „рима", „ямб". Нікому також не знадобилися такі поняття, як „композиція", „сюжет", „поетика" чи „стилістика". ... Що ж сталося? Як трапилося, що ми... втратили на своїх зборах навіть професійну термінологію?»

Далі у своїй статті «Хоч мене й не питають . . . », Сава Голованівський дає партійно-літературним можновладцям непрохану пораду: «раз і назавжди відмовитися від звичних стереотипів і догм».

Як же відгукнувся на ці слова одного з найстарших членів Спілки письменників В. Щербицький, який симпатизує красному письменству і палко закоханий у київське «Динамо»? Порівняймо його виступи на останньому та передостанньому з'їздах письменників України. Подеколи Перший секретар ЦК КПУ вдається мало не до самоцитування:

1986	1981
Ми розуміємо, праця письменників, як і будь-яка творча праця, — це нелегка . . . справа . . .	Відомо, що творчий процес — справа нелегка . . .
За минулу п'ятирічку . . . 53 літератори за творчі успіхи нагороджено орденами, більше ста — Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР.	. . . за роки десятої п'ятирічки майже 150 літераторів республіки нагороджено орденами та медалями СРСР, Почесними Грамотами та Грамотами Президії Верховної Ради Української РСР.
Зрозуміло, у цій справі неприпустимий будь-який «полегшений підхід».	. . . шкоди завдає і дещо полегшений . . . підхід окремих авторів.
Наступний рік — це рік . . . 65-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.	Наступного року радянський народ відзначатиме 60-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Так, не може, либонь, Перший секретар ЦК КПУ Щербицький «раз і назавжди відмовитися від звичних стереотипів і догм». І вже вкотре радить він письменникам визначити «місце поета в робочому строю». І радить завжди бути з людьми і любити їх, — ніби в залі зібралися людиноненависники, які воліють жити не з людьми, а з мешканцями зоопарку. І ще раз нагадує, що «соціалізм надав художнику велике право брати безпосередню участь у будівництві нового життя» . . . Слухаєш усе це й перестаєш розуміти, «яке нині тисячоліття» чи, принаймні, яка п'ятирічка надворі. А щоб

усім було зрозуміло, що надворі горбачовський 1986-й рік, референтам було дано вказівку розвести доповідь відповідною моментові дозою «ритуальної самокритики». І якщо 1981-го року В. Щербицький, анітрохи не вагаючись, сповіщав, що багато творів українських письменників здобули всесоюзне визнання і що «високої нагороди удостоєний кожний п'ятий український письменник», оптимістично твердячи, що є всі підстави чекати: «кількість скоро перейде в якість», — то через п'ять років, 1986-го, він признався, що небагато книг українських письменників «стали дійсно помітним явищем у культурному житті країни», що «в останні роки стало менше творів . . ., які здобули б всенародне визнання». І тут постають три животрепетні запитання, поставлені двома класиками російської та української літератури і одним класиком марксизму: «Кто виноват?», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і «Что делать?» Відповідаючи на перше запитання — хто винен? — Щербицький дає вичерпний перелік козлів відпущення: секретаріат СПУ і особисто т. Загребельний (ставленик і протеже Щербицького, про якого йтиметься далі), Держкомвидав УРСР і особисто т. Пащенко, Міністерство культури УРСР і особисто т. Олененко, Держкіно республіки і особисто т. Стадниченко, Республіканське телебачення, Міністерство освіти УРСР, Рада Міністрів УРСР і особисто т. Орлик, відділ культури ЦК Компартії України і особисто т. Іваненко.

Але для того, щоб бодай якось винагородити своїх номенклатурних «партайгеноссен», отже — й самого себе, Щербицький публічно «обрушив» свій гнів на видавничих редакторів, найдрібніших козлів, а радше, козенят відпущення: «Є серед них і такі, що свою професійну немічність, громадянське боягузтво прикривають посиланнями на так звані „інстанції". Це просто нечиста гра. Ніхто не повинен мати сумніву, що талановита книга, якою б „гострою" вона не була, обов'язково знайде розуміння і підтримку, побачить світ. Але тільки за однієї умови: автор повинен займати чітку громадянську позицію, яка дійсно відображує потреби народу, прогресивного поступу».

Ось так. Хоч того самого, аби в іншу миску: не «інстанції», себто ті установи, згадуючи які, радянські громадяни частенько мовчки й багатозначно показують вказівним пальцем угору, а редактори, котрі добре за-

тямили, що береженого Бог береже, редактори, які добре пам'ятають, скільки їхніх колег наклали головами, редактори, які постійно відчувають, що над їхніми власними головами висить цекістсько-цензурний дамоклів меч, — саме вони, за словами Першого секретаря ЦК Компартії України, ведуть «нечесну гру», намагаючись виключити з республіканського літературного меню гострі страви. Ну, як тут не згадати старе українське прислів'я: «Всі люди брешуть, тільки ми з вами правди не кажемо».

Від ритуальної самокритики — до ритуальної жертви: П. А. Загребельний

Своєю спілчанською та номенклатурною кар'єрою Павло Загребельний багато в чому завдячує В. Щербицькому. 1951-го року Загребельний закінчив Дніпропетровський університет, після чого працював у дніпропетровській обласній газеті. В ті самі роки на Дніпропетровщині починав своє сходження по партійно-номенклатурній драбині В. Щербицький. З 1961-го по 1963-й рік Щербицький був Головою Ради Міністрів УРСР. У ті ж самі роки П. Загребельний був головним редактором газети «Літературна Україна». 1963-го року за незгоду з хрущовським рішенням про поділ обкомів на міські та сільські, Щербицький був «висланий» Хрущовим до Дніпропетровська, на посаду першого секретаря обкому партії (яку Щербицький вже обіймав з 1955-го по 1957-й рік). За деякими даними, Щербицького, якого спіткала кремлівська неласка, не прийшли проводжати в «заслання» ані міністри, що вийшли з-під його підпорядкування, ані нижча номенклатура. Але якісь одиниці все ж таки прийшли. І серед них був П. Загребельний. Повернувшися 1965-го року, після повалення Хрущова, до Києва, на свою попередню посаду Голови Ради Міністрів УРСР, Щербицький не забув «шляхетного жесту» свого клеврета. П. Загребельний був «узятий під крильце» високого покровителя. Чи не щороку почали виходити його грубезні романи, він відвідав безліч зарубіжних країн. Коли 1972-го року, після усунення Петра Шелеста, В. Щербицький став Першим секретарем ЦК Компартії України, кар'єра Павла Загребельного стала ще стрімкішою. На XXV з'їзді Компартії Укра-

їни він став кандидатом у члени Центрального Комітету, а на XXVI з'їзді — членом Центрального Комітету Компартії України. 1979-го року Павло Загребельний очолив Спілку письменників України. Цьому не перешкодила навіть скандальна історія, пов'язана зі звинуваченням Загребельного у плагіаті. Варто розповісти про це детальніше.

З 1971-го по 1978-й рік єдиним серйозним і по-справжньому цікавим журналом на Україні був «Всесвіт», редагований і, можна сказати, заново створений Дмитром Павличком. Павличко перетворив «Всесвіт» на єдиний на Україні «читабельний» журнал. Він намагався друкувати в цьому часописі найкраще з того, що з'являлося у світовій літературі. Критичні статті журналу відрізнялися сміливістю й неординарністю. Мова журналу (в якому друкувалися переклади) була здебільшого ліпша за мову тих журналів, у яких друкувалися твори українських авторів. Переконаний, що якби український поет і перекладач Д. В. Павличко не написав жодного поетичного рядочка, він усе одно залишився б в історії української літератури як людина, яка відродила до життя «Всесвіт», зробила його найцікавішим українським журналом. Природно, літературні наглядачі не могли змиритися з такою ситуацією: київський російськомовний журнал «Радуга» припадає порохами в газетних кіосках, — для того, щоб розпродати бодай якусь частину його тиражу, «Радугу» змушують передплачувати військові частини. Журнал «Дніпро», «Вітчизна», «Прапор» також особливою популярністю не користуються. А «Всесвіт», який друкує Германа Гессе, Пауля Целана, середньовічну китайську й сучасну французьку поезію купити в кіоску досить непросто: дефіцит. Розгром журналу «Всесвіт» був неминучий, його доля була вирішена. На одному з чергових «обговорень» журналу в ЦК КПУ Павло Загребельний (один із численних титулів якого — член редакційної колегії «Всесвіту») накинувся на одну з публікацій журналу: статтю Вадима Скуратовського про Андре Мальро, — статтю, що над нею В. Скуратовський, один із найблискучіших українських літературних критиків і на той час співробітник відділу критики «Всесвіту», працював вельми довго й серйозно. В «обвинувальній промові» Загребельного звучали такі слова, як «шко-

лярство», «незрозумілі викрутаси», «це недозволенно» тощо.

На той час (1976-78 рр.) «нагорі» було прийнято рішення: поповнити лави Академії Наук УРСР письменницькими кадрами. Кандидатурою номер один, природно, був протеже В. Щербицького Павло Загребельний. Але для того, щоб стати академіком, самих романів замало, треба, бодай для годиться, написати щось «академічне». І вирішив Павло Загребельний написати вступну статтю до п'ятитомника Анатоля Франса, що видавався в українських перекладах у видавництві «Дніпро». Написав таку статтю Загребельний і загріб гонорар, природно, за своєю лауреатською ставкою. І ось тут був спійманий, як то кажуть, на гарячому. Вадим Скуратовський, ще недавно звинувачений ним у всіх смертних гріхах, публічно заявив: стаття Загребельного про Анатоля Франса — чистісінький плагіат: вона повністю переписана з праці московського літературознавця Я. Фріда, перекладена українською мовою й опоряджена відповідними «врізками». Павло Загребельний не знайшов нічого ліпшого, як заявити на своє виправдання, що, мовляв, так, він пригадує — читав колись працю Я. Фріда, але має фотографічну пам'ять, і коли писав статтю для видавництва «Дніпро», йому здавалося, що все це — його власне і т. д., і т. п. Так, академіком Павло Загребельний не став. Але чим же все-таки закінчилася вся ця історія? Вигнанням з редакції «Всесвіту» блискучого літературного критика В. Скуратовського, усуненням головного редактора цього журналу Дмитра Павличка, розгромом кращого українського журналу і, нарешті . . . призначення Павла Загребельного на посаду першого секретаря правління Спілки письменників України.

Здавалося б, член ЦК, депутат Верховної Ради, лауреат загальносоюзної та республіканської державних премій і таке інше, і т. ін., — Павло Загребельний був незранимий. І ось — його усунуто з номенклатурної посади першого секретаря правління Спілки письменників України. І ось — його високий покровитель, Перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький байдуже позирає на падіння свого клеврета. Що це: ритуальна жертва, «помри ти сьогодні, а я завтра», чи — «пропадать, так разом»?

Виступи делегатів: оформлення патріотизму в бюрократичному параграфі

«Ми рівні лише перед землетрусами», — заявив на з'їзді, позбуваючися своєї спілчанської посади, Павло Загребельний, який, либонь, усвідомив тлінність не лише людського, а й номенклатурного існування. Зробивши таку заяву, він не втримався і «вкусив» свого щасливого суперника, прозаїка Юрія Мушкетика, що став (чи — в ті дні — ставав) першим секретарем правління Спілки письменників України: «Чи варто говорити, що абетка — річ далека від демократизму, бо в ній А завжди стоїть першим, а Я останнім. І те, чого не помітив Ю. Мушкетик, вже давно зрозуміли критики, які наввипередки пишуть про нього та його товаришів з іменами та посадами, а не про тих, хто на Щ та Я».

Так, гірко П. Загребельному переходити з початку номенклатурної абетки до середини, ближче до звичайних смертних, до отих Щ та Я, що теліпаються десь у номенклатурному хвості. Може, тому, а може, й тому, що дано було кільком доповідачам і, зокрема, йому, вказівку виголосити «сміливі», в дусі горбачовської вербальної напівсвободи, фрази, і втнув він дещо . . . Ось, наприклад, Віталій Коротич завдяки своїм антиамериканським романам, написаним у доброму старому дусі агітпропівської бойовитості, пробився в самий початок вже не української абетки, а російської, всесоюзної, став головним редактором журналу «Огонек». І чудово обійшовся він без напівсміливих, чи пак «сміливих» фраз, продовжував у своєму виступі бити у випробувані пропагандистські барабани, бо прекрасно знає своє амплуа, бо прекрасно знає, яка роль належить йому в цій пропагандистській виставі: залізний боєць ідеологічного фронту. Ідеологічні багнети навпереваги, і: «наші противники . . . папа Іван Павло II. . . . Рейґан . . . лінія фронту вже прокреслилася по світу . . . » Ну, що ж, в театрі не без резонера . . . Але повернімося до «сміливих» фраз, виголошених на з'їзді.

Олесь Гончар:

> Відомо, чим є для нас у житті мова великої російської культури . . ., та чи означає це, що . . . можемо дозволити собі зневажливо ставитись до своєї мови, материнської?. . . ніяких нема підстав цієї мови соромитись.

Павло Загребельний:

> ... ми не можемо лишатися байдужими до того, як ведеться ділове листування, якою мовою видається технічна, наукова, суспільно-політична література, яка мова в дошкільних дитячих закладах, у школах, у вузах...

Дмитро Павличко:

> ... тривога за долю української мови, а значить, і літератури, переймає нас.

Сидів на письменницькому з'їзді, серед почесних гостей, чоловік, на прізвище Муха, який очолює республіканську АРЕШТОКРАТІЮ, а простіше кажучи — республіканський КГБ. І чи ж йому було не знати, що у вересні 1985-го року в Пермському таборі особливого режиму загинув видатний український поет Василь Стус. І чи ж йому було не знати, що під час слідства у «справі» Стуса були використані інспіровані КГБ свідки. І чи ж йому було не знати, що один із цих підставних свідків на очній ставці заявив: «Я сразу понял, что Стус — националист, потому что он все время говорил по-украински». Ах, всемогутній республіканський кагебіст Муха... Коли Павло Загребельний в пориві чиновницького патріотизму вигукнув, що українська мова «рясно пролилася на людство золотим дощем поетичного слова Шевченкового», чи не пригадав він, Муха, та й інші присутні у залі з'їзду, що років ще десять тому в Києві, на затишній Ірининській вулиці можна було побачити старий одноповерховий будиночок. Меморіальна дошка на ньому сповіщала, що 1859-го року тут бував Тарас Григорович Шевченко. Сьогодні цього будиночка номер 10/11 немає. Його зруйновано. На його місці збудовано нові корпуси республіканського КГБ. Так до кого ж були звернені «сміливі» фрази спілчанських доповідачів? «Я називаю речі, які від нас не завжди залежать», — сказав на з'їзді П. Загребельний. Маленька неточність: НІКОЛИ НЕ ЗАЛЕЖАТЬ. Дмитро Павличко, який любить красиво сказати, заявив з трибуни: «Дехто... носить свої біленькі крила у футлярі, щоб вони не посмалилися, не вкрилися сажею в полум'ї і димах сучасності, — наївний, не знає, що людство завжди більше любило ангелів з чорними крильми». Залишимо на сумлінні Павличковому цю заяву про

любов людства. Згадаймо слова української поетеси Ліни Костенко: «Ще не було епохи для поетів, зате були поети для епох». І згадаймо тих, хто, обстоюючи право української мови, української культури на життя, не лише посмалив крила, а й сам згорів у радянському ГУЛазі — в роки перед останнім з'їздом письменників України. Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус. Згадаймо Миколу Горбаля, українського поета, приреченого на довгі роки в тому-таки Пермському таборі особливого режиму, таборі знищення. Згадаймо його рядки: «Невже ви, потвори, думаєте, що з обрубаними крильми зникає потреба летіти?» Що ж до учасників IX з'їзду письменників України, то вони повинні були б, стоячи мовчки, вислухати слова з передсмертного «Табірного зошита» Василя Стуса:

> Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягла. Український інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот. Отож, він патріотизм свій хоче оформити в бюрократичному параграфі, його патріотизм і не глибокий, і ні до чого не зобов'язує. Бо на Україні досі не створено патріотичної гравітації. Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не набув індивідуального обличчя.
>
> ... набір холуїв від літератури, обозних маркітанток естетики, які на національній трагедії шиють собі розмальовані шаравари блазнів-танцюристів, що на трупі України витанцьовують хвацького гопака.

Липень 1986.

УКРАЇНЦІ В ПОЛЬЩІ: ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ

ДО 30-ЛІТТЯ УСКТ (1956—1986)

Мирослав Трухан

За перше післявоєнне чвертьстоліття в Польщі виросло нове покоління українців, яке не зазнало страхіть насильного переселення акції «Вісла» та значною мірою позбулося заляканості, а один із представників молоді Українського Суспільно-Культурного Товариства (УСКТ) з нагоди 20-ліття цього товариства самовпевнено писав на сторінках «Нашого слова» у статті «Нове 20-ліття — нові завдання»:

> Ми, молоді, вже позбулися комплексів наших батьків. У нове 20-ліття хочемо увійти з новими надіями.[1]

Цей оптимістичний тон виправданий тільки частково — слід пам'ятати про швидко прогресуючий процес відчуження величезної більшості молоді від українства. Завдяки цьому, автор процитованих слів може промовляти лише від імені її невеликої частини. З іншого боку, життя свідчить, що навіть національно свідома частина молоді донині повністю не позбулася комплексів старшого покоління.

Той, хто в нове 20-ліття УСКТ вирішив «увійти з новими надіями», має свої аргументи, узасаднюючи свій оптимізм, перш за все, процесом омолодження членських кадрів, який почався в 1970-их рр. й став політичним явищем у житті Товариства. Переломним виявився 1972 рік, саме тоді почала свій переможний похід

Надрукована стаття — це уривок з більшої праці автора про долю української меншості в Польщі після Другої світової війни. — *Ред.*

1. «Наше слово» (далі «НС»), № 8, 22 лютого 1976.

Польщею «Червона рута» Володимира Івасюка. В тому році Я. Полянський організував чоловічий хор «Журавлі», Е. Могила створив фольклорний ансамбль «Ослав'яни», з приходом до білобірської школи нового вчителя Б. Фіцака виникли там три різні ансамблі, а в Кошаліні відбувся перший «малий фестиваль» — огляд дитячих художніх гуртків, який відтоді щороку є великим святом української дітвори. В 1970-их рр. почалося поступове зростання числа членів Товариства.

На Воєводській конференції в Ґданську 1 лютого 1976 р. Павло Кремінський зауважив: «Помітно посилилася праця молоді в гуртках УСКТ. Останнім часом вона диктує темп роботи». Через два тижні це саме констатували учасники Воєводської конференції в Кошаліні, на якій було сказано:

> Протягом останньої звітно-виборної кампанії в ряди Товариства прийнято 111 нових членів. Яскравим прикладом є гурток в Кошаліні, який із «старого» перетворився на майже молодіжний.[2]

Явище омолодження Товариства й процес влиття в його лави молодого покоління спостерігалося протягом останніх десяти років, більшою чи меншою мірою, в усіх гуртках від Щеціна по Перемишль ГП УСКТ не могло залишатися позаду й скликало в 1978 і 1980 рр. наради молодіжного активу. На першій із них секретар ГП УСКТ Олександр Гнатюк зауважив, що 60% загального числа членів Товариства — це особи, вік яких не перевищує 25 років. У керівництві міських гуртків з'явилися молоді діячі. Це мало істотне значення, бо вони швидше знаходили спільну мову з членами.

Серйозне омолодження, яке означало прискорення ритму уескатівської діяльності, — безперечно, найбільше досягнення Товариства за перше 20-ліття його існування. Факт гідний подиву, бо адже від молодих людей, які в ці роки з'явилися в лавах УСКТ, годі було очікувати національної свідомості покоління, вихованого до війни читальнями «Просвіти» на «Літописі Червоної Калини», «Мазепі» Лепкого і «Волині» Самчука.

Дозріваючи в складних повоєнних умовах, молоді

---

2. «НС», № 10, 7 березня 1976.

люди не знаходили авторитетів, гідних наслідування прикладів, таких потрібних в їхньому віці. Своїх батьків, матеріально та психічно розтрощених акцією «Вісла», більшість із них знала як людей заляканих і до національної справи збайдужілих. Не могли для них бути авторитетом родичі, котрі при появі в хаті першого-ліпшого поляка переходили з рідної мови на польську, при чому немилосердно її калічили, стаючи посміховиськом для поляків. Так у дозріваючих юнаків і дівчат, разом із прихильністю до поляків і браком пошани до батьків, виникали різні комплекси.

Щоденна конфронтація молодих українців з багатою польською культурою, яка навіть у нелегких умовах комуністичної дійсності могла похвалитися чималими досягненнями, й водночас прикра свідомість животіння української культури як у Польщі, так і в УРСР серйозно зменшували їхній опір асиміляції. Виховану в польському оточенні і позбавлену контактів з рідною культурою молоду людину, яка з почуттям розгубленості шукала свого «я» і по кілька разів бігала на фільм «Білий птах з чорною ознакою», щоб побачити, як виглядали вояки УПА, про яких добре відгукувалися батьки й дуже погано вчителі у школі, нерідко роз'їдав комплекс неповноцінності, а водночас з'являлася невіра в себе й свій народ, невіра в успіх української справи. Тому серед української молоді, яка з особливою настороженістю ставиться до всього, що про українців говорять чужинці, великою популярністю користувалися зустрічі-дискусії з польськими істориками й літераторами, які систематично відбувалися у великих осередках УСКТ. Молодь жадібно прислухувалася до слів цих авторитетних осіб, а почуті похвальні епітети на адресу своєї нації зміцнювали в ній почуття національної гордості. В УСКТ протягом багатьох місяців відбувалися дискусії про доповіді науковців, а книжка про Хотинську битву, написана спільно польським та українським істориками, чи фото Єжи Єнджеєвича на могилі Драгоманова в Софії переходили з рук до рук.

Твердження, що в 1621 р. без допомоги козаків Сагайдачного польська армія не могла б стримати турків, а Хотин став би другою Цецорою (Вуйцік), що Запорізька Січ була автономною державою, якої не сягала влада польського короля, і яка мала найдемократичніший лад у тодішній Європі (Подгородецький),

а загони, що становили ядро гайдамацької армії, не були безладними селянськими ватагами й мали чітку військову організацію на козацький лад, ба навіть власну артилерію (Серчик), були цілющим бальзамом для багатьох молодих хворобливих душ.

Водночас зустрічі з авторитетними науковцями уможливили конфронтацію результатів серйозних наукових досліджень з тим, що писалося в різних польських псевдонаукових виданнях, а також із фальсифікаціями радянської історіографії. Отже, була мова про переговори Хмельницького зі Швецією, метою яких було зірвати Переяславську угоду (Вуйцік), про велику боєздатність УГА (Деруга), про переговори командування польського підпілля з УПА в справі спільної боротьби проти комуністичної влади (Тожецький). Пройшовши під час цих дискусій добру школу національного виховання, молоді люди нерідко ставали не тільки членами УСКТ, а також активними учасниками польсько-українського діалогу.

Характерно, що ініціатива в багатьох організаційних починаннях виходила з низів УСКТ, точніше — від молоді, а нерідко саме її ініціативність змушувала керівників Товариства діяти. Яскравим прикладом цього є праця з дітьми — щойно після бурхливого розвитку дитячих секцій і першого «малого фестивалю» в Кошаліні, відтоді щороку організовуваного місцевим УСКТ спільно з шкільною кураторією; в січні 1973 р. ГП прийняло постанову «Завдання Товариства у вихованні уескатівської молоді».

Творення дитячих гуртків було зумовлене цікавим психологічним феноменом — за останні роки змінилося ставлення багатьох молодих подружжів до способу виховання дітей, у зв'язку з чим, аналізуючи напередодні VIII з'їзду УСКТ працю ґданського гуртка, Олег Гнатюк писав:

> **В Ґданську тепер багато молодих сімей, які вдома навчають своїх дітей української мови — відтоді, як дитина починає говорити. Вони не бояться, що дитина матиме труднощі в дитячому садку або школі. Першою мовою є в них рідна мова.[3]**

---

3. «НС», № 12, 18 березня 1984.

Цей злам у способі мислення і поведінці молодих батьків був помітний також в інших гуртках Товариства.

Надання першорядного значення роботі з молоддю та дітьми в багатьох українських осередках з часом почало приносити плоди, і чимало учасників першого кошалінського огляду є сьогодні діяльними членами УСКТ. Карта «огляди дитячих художніх гуртків у Кошаліні» є одним із основних показників ефективності праці окремих уескатівських осередків у цій ділянці.

Доброю школою для молодих людей, які на кошалінській сцені починали своє національне виховання, стали літні походи по Лемківщині (останнім часом також по Підляшшю), під час яких, мандруючи великими групами «шляхами забутих предків», вони шукали своїх коренів.

Уескатівське risorgimento в 1970-их рр. було прикрою несподіванкою для польської влади, воно заскочило навіть керівництво УСКТ, адже в ряди Товариства влилося багато народженої і вихованої вже в польському оточенні на Заході молоді, яка здебільшого користувалася польською мовою. На жаль, це безперечне досягнення могло тільки незначною мірою поліпшити загальний пасивний баланс українства в Польщі, в якому до дебету слід віднести масову денаціоналізацію молоді, яка не мала жодних контактів з УСКТ.

Краківський науковець В. Мокрий, пишучи в одній із своїх статей, що «попередня політика, метою якої є прискорення різними способами й тиском асиміляції українців у Польщі, якоюсь мірою збіднює польську культуру», ствердив, що в селі Остре Бардо (Ольштин), в якому колись українці становили 90% населення, сьогодні діти розмовляють між собою тільки по-польському.[4]

Мішані польсько-українські подружжя стали частим явищем навіть серед відомих колись з етнічної ендогамії лемків. За даними соціолога Квілецького, в 1970-их рр. серед лемківських подружжів 30% становили мішані подружжя.

Водночас вплив польського шовіністичного оточення призвів до того, що не тільки населення Люблінщини перестало називати себе українцями. Коли пере-

---

4. «Tygodnik Powszechny», № 47, 22 листопада 1981.

мишльський драмгурток під керівництвом В. Пайташа в 1967 р. відвідав околиці Перемишльщини, в громадській раді села Ліщава Долішня йому пояснили, що «тут українців нема взагалі, є кілька родин мішаних, трохи репатріантів, а найбільше місцевих». І це відповідало правді, бо, за словами Пайташа, якщо запитати таку людину, хто вона, то відповідає — я місцевий.[5]

Можновладці у Варшаві, котрі, розпорошивши під час акції «Вісла» українців на території Західних і Північних земель, прирекли їх на асиміляцію, можуть бути задоволені результатами своєї політики, хоч дехто не без підстави вважає, що польська держава виграла б, маючи в своїх кордонах 200 тисяч національно свідомих, прихильних їй українців, замість такого самого числа квазіполяків, сповнених внутрішньої розгубленості та комплексів, а в глибині душі нерідко почуття кривди та ненависті.

Центральна влада обстоювала інший погляд, зосереджуючи свої зусилля на молоді. За її переконанням, інтеграція молодих українців у польські середовища здавалася справою нескладною і неминучою з огляду на культурну вищість поляків, щоправда, діючи згідно з правилами доброго тону, вона уникала слова *вищість* і говорила про атрактивність польської культури. Про людське око, широко проповідуючи гасла про демократію та рівноправність національних меншостей, партійні асимілятори, співпрацюючи рука в руку з безпартійною громадськістю, повели атаку на шкільництво — центральну нервову систему українства в Польщі. Ця послідовна акція, ведена закулісними методами, мала успіх і довела до ліквідації більшості українських шкіл і пунктів навчання української мови — це була найвідчутніша поразка польських українців у повоєнні роки.

На методи, застосовувані щодо українського шкільництва, вказує справа ремонту школи в Білому Борі та будови інтернату для учнів цієї школи. Викликана органами влади будівельна комісія офіційно ствердила, що шкільний будинок не надається до ремонту, у зв'язку з чим треба його розібрати. Діячі кошалінського УСКТ, протести яких дійшли навіть до найвищих пар-

---

5. «НС», № 48, 26 листопада 1967.

тійно-урядових інстанцій у Варшаві, не погодилися з цим рішенням, а незабаром друга, викликана ними комісія фахівців-українців довела, що шкоду можна ремонтувати. Так було врятовано від ліквідації єдину українську початкову школу в Польщі.

До того ж центральній владі, яка щороку будує десятки шкіл та інтернатів для польської молоді, забракло грошей на побудову інтернату для української школи, й видатки на цю будову вона перекинула на плечі української громадськості. Зібрати потрібні на інтернат 60 мільйонів злотих силами самих українців — річ неможлива. Перші 15 місяців збірки ледве дали 10% цієї суми, з чого виходить, що на зібрання всієї суми потрібно буде щонайменше 10 років, а тоді, можливо, інтернат вже не буде потрібний. А в той самий час почалася інспірована владою збірка грошей на потреби уескатівських художніх ансамблів, що вкрай дезорієнтувало жертводавців, заздалегідь вирішивши неуспіх збірки на інтернат.

Іншим прикладом закулісної діяльності цього роду є скандальна історія з підручниками для української мови, що її викрив редактор С. Міґус, проводячи в серпні 1980 р. інтерв'ю з працівником Шкільного педагогічного видавництва у Варшаві. Як писало «Наше слово» — «на книжковому складі в Бялистоку ще лежить помітна кількість українських підручників, хоч у школах їх бракує». Виявилося, що в Бялистоку було близько 5 тисяч читанок для різних класів, виданих у 1967—75 рр., і 3 тисячі шкільних пісенників, які лежали на складах вже 10 років.

Ведучи цілеспрямовану інтеграційну акцію, головним об'єктом якої була українська молодь, партійно-урядове керівництво вжило таких заходів:

— протидіяло ідеї створення українських дитячих садків;

— не дозволяло організувати літні табори для молоді (єдиний виняток — 1983 р.);

— під приводом інфільтрації українських націоналістів із Заходу, запобігло фінансовій допомозі заокеанської еміграції для шкільної молоді;

— своєю політикою добору вчительських кадрів унеможливлювало створення пунктів навчання української мови;

— ліквідувало штати візитаторів українського шкільництва;

— на керівні посади в українському шкільництві (філологія Варшавського університету, ліцеї в Бартошицях і Ліґніці) призначило поляків, себто людей необізнаних з українською культурою або не зацікавлених у її розвитку;

— не погодилося на введення до програми навчання Ліґніцького ліцею історії України;

— протягом 30 років у Варшавській україністиці застосовувало екзаменаційну систему (іспит з російської мови), яка практично унеможливлювала вступ туди випускникам українських середніх шкіл.

У своїх заходах, спрямованих на прищеплення польського патріотизму непольській молоді, влада отримала цінного союзника — телебачення, яке передавало десятки патріотичних фільмів, що уславлюють подвиги поляків у роки останньої війни, — можна згадати багатосерійні фільми «Ставка більша, ніж життя» (18 частин), «Чотири танкісти і пес», «Колумби» і «Польські шляхи». Усвідомлюючи вплив блакитного екрана на молодь, влада ніколи не шкодувала грошей на придбання телевізорів для УСКТ.

У зв'язку з усім цим постає запитання: чи існують перспективи дальшого існування УСКТ і збереження решток українства в Польщі? Аналіз умов, у яких нині проживають польські українці та напрям, у якому, не зважаючи на деякі локальні успіхи, котиться уескатівська колісниця, приводить до скептицизму.

Кілька років тому один із торонтських журналів вмістив лист польського українця, який заховався під псевдонімом Василь Полтавець. Навівши численні приклади дискримінації українців у Польщі, автор листа просив заокеанську еміграцію врятувати їх від неминучої денаціоналізації та допомогти переселитися до США і Канади.[6] Зайнята своїми проблемами, еміграція не звернула великої уваги на цю пропозицію. А втім, серед української громадськості як у Польщі, так і в діаспорі, існує розбіжність поглядів щодо доцільності еміграції на Захід, і, посилаючись на добро української нації, пропонують два діаметрально протилежні способи розв'язання українського питання в ПНР.

Прихильники першого погляду, які дали зразок своїх можливостей, створивши навесні 1984 р. гурток УС

6. «Journal of Ukrainian Studies», № 9, Торонто 1980.

КТ в Устриках Долішніх, а в грудні цього ж року подібні гуртки в Ярославі та Криниці, на території відомої антиукраїнськими настроями Ряшівщини, твердять, що польські українці в жодному випадку не повинні виїздити, бо це прискорить ліквідацію українства в Польщі. Ба більше, необхідно поступово збирати найкращий людський елемент на старих землях, та, оголосивши святу війну асиміляторам, за активної допомоги українців у вільному світі відвойовувати втрачені позиції. Прихильники цього розв'язання в еміграції, на думку яких кожний з великих уескатівських осередків повинен мати свого опікуна (місто або якусь велику установу) за океаном, уже в 1980-их роках показали, як реалізувати цю концепцію на практиці, організувавши матеріальну допомогу польським українцям, багато в цьому напрямі зробила Українська Католицька Церква (УКЦ) і, взявши приклад з польського духівництва, стала ініціатором збірки грошей і висилки посилок до Польщі.

Виникла навіть концепція (авторів якої одні хвалять за далекоглядність, а інші ганять за наївність): що з огляду на поступову деградацію УСКТ, повністю залежного від Міністерства внутрішніх справ і через те позбавленого можливості керувати українським життям, це завдання повинна з часом перейняти УКЦ. Тим більше, що вже тепер греко-католицькі богослужіння збирають у кілька разів більше українців, ніж їх зареєстровано в списках членів УСКТ. Будучи в повному розумінні цього слова *національною* Церквою, до якої, зауважмо, належать тільки українці. УКЦ мала б шанси відігравати цю роль, однак тільки за умови, що зможе здобути довір'я і симпатію польського католицького середовища і отримає власного єпископа, який зуміє відтворити її організаційну структуру, а пов'язана з навчанням рідної мови катехизація дітей опиниться в центрі уваги української громадськості.

Здається малоймовірним, щоб перед лицем русофільських впливів у Митрополії Польської Автокефальної Православної Церкви у Варшаві у цих зусиллях УКЦ могла розраховувати на велику підтримку українських православних церковних кіл, хоча в особі єпископа Адама, який очолює перемишльсько-новосанчівську єпархію, опинилася людина, спроможна стати цінним партнером.

Противники виїзду з Польщі твердять, що для них

має значення не тільки матеріальна, а насамперед, моральна допомога, яка була б свідченням духовної єдності всіх українців, не зважаючи на існуючі кордони. Вони прихильно висловлюються про такі починання, як протест делегації Світової Федерації Лемків, поданий польському посольству у Вашінґтоні в 30-ту річницю акції «Вісла», демонстрація перед польським консульством у Торонто в жовтні 1982 р., учасники якої несли транспарент з написами: «Let Lemkos go home»; «Freedom for Ukrainians in Poland», або те, що в грудні 1983 р. Папі Івану Павлу II було передано резолюцію четвертого Конгресу СКВУ (Світовий Конгрес Вільних Українців) з проханням призначити українцям-католикам у Польщі єпископа.

Не секрет, що попередні спроби українців вільного світу допомогти землякам у Польщі, які в буремні післявоєнні роки склали іспит національної зрілості, позначені анемічністю і нерішучістю. Прикладом цього може бути опублікована в еміграційній пресі «Заява Українського Конгресового Комітету (УККА) про переслідування українців у Польщі» від 4 серпня 1984 р., автори якої, замість зробити польській владі конкретні, чітко сформульовані закиди й постулати, обмежилися банальними фразами і усім відомими загальниками.[7] Годі обмежувати протести засудженням генерала Ярузельського, мовляв, він «почав активне переслідування місцевих українців», — антиукраїнський курс не є винаходом генерала, він ведеться з різною силою безперервно від 1944 р., від утворення ПНР, причому українське шкільництво та 300 церков знищено за попередників Ярузельського.

Як Варшава, так і Москва зацікавлені в тому, щоб ізолювати українців у Польщі від Заходу, водночас до мінімуму обмеживши неофіційні контакти з громадськістю УРСР. Широкі зв'язки громадян Польщі з країнами Заходу загальновідомі; на жаль, українці вільного світу досі недостатньою мірою використовували цю можливість для пожвавлення контактів із земляками в ПНР. На потребу таких контактів указує, зокрема, нещодавня хвиля українських утікачів з Польщі, які мали труднощі з адаптацією в еміграційних середовищах, а між новими та старими емігрантами помічався психіч-

7. «Шлях перемоги», № 37, 9 вересня 1984.

ний бар'єр і певна відчуженість, симптоми, зумовлені іншими умовами життя та виховання.

Слід зазначити ще один аспект цієї справи: перед лицем серйозних ускладнень у безпосередніх контактах між еміграцією та УРСР, Польща, точніше — польські українці можуть стати мостом, який сполучатиме українську діаспору з материком. Тим більше, що внаслідок акції переселення до УРСР в 1944—46 рр. майже кожна українська родина в Польщі має на Сході ближчу або дальшу рідню.

Прихильники протилежної концепції, себто виїзду українського населення з ПНР, переконані в неминучості зникнення українства в Польщі протягом 20—30 найближчих років і, діючи згідно з засадою, що найцінніший капітал — це люди, підтримують акцію переселення якнайбільшого числа молодих людей на Захід, рятуючи їх цим шляхом від полонізації.

За останні роки це переселення почало самочинно здійснюватися і сотні молодих українців, з одного боку, шукачів кращих матеріальних умов, з другого — змучених безперспективністю боротьби за збереження свого національного обличчя, виїхали з Польщі і влаштувалися на Заході. Більшість із них через Німеччину і Австрію, завдяки допомозі заокеанських організацій (зокрема Пласту), які забезпечили їм «спонсорів», переселилися до Канади. Влітку 1984 р., використовуючи паломництво до Рима, в Австрії залишилося 120 молодих українців. Ця подія викликала зацікавлення преси в західному світі, бо причиною виїзду вони назвали національні та релігійні переслідування українського населення в ПНР.[8] І ця група втікачів отримала дозвіл на в'їзд до Канади.

На відміну від своїх попередників, генерал Ярузельський не чинив перешкод виїздові українців на Захід, свідомо чи несвідомо наслідуючи санаційний уряд, котрий вустами свого чільного політика Зиндрама-Косцялковського свого часу заявив: «Форсуватимемо постійну еміграцію українців, щоб зменшити їхню кількість у Польщі».[9] Як видно, сприяння «експортові небажаного елемента», до речі, застосовуване також у відношенні до всіх інших неблагонадійних громадян, комуністична Варшава вважає одним з аспектів розв'язання українського питання. На пануючу в урядових

8. «Die Welt», 31 липня 1984.
9. «Nurt», № 5, Познань 1984.

колах тенденцію вказує заява міністра Єжи Урбана — 4 вересня 1984 р. він повідомив закордонних журналістів про опрацьовання проекту поправки до кримінального кодексу з метою запровадити кару баніції (вигнання).

Аналізуючи трагічне становище українців у Польщі, дехто потішає себе тим, що інші національні меншості в ПНР знаходяться в такій самій ситуації. Росіяни і німці вже навіть не мають своїх організацій, при чому серед німців, яких по сьогоднішній день точить комплекс вини за злочини гітлерівців, заляканість більша, ніж серед українців. Коли влітку 1984 р. західнонімецькі політики домагалися від польського уряду прав для німецької меншості в Польщі, варшавський режим, а йому підтакувала польська Церква та деякі польські еміграційні осередки, з обуренням відкинув ці домагання, мовляв, це реваншизм, бо жодних німців у Польщі нема. Цю тезу Варшаві неважко було обстояти після того, як вона ліквідувала німецьке шкільництво, єдину німецьку газету й німецьке культурне Товариство. За всіма ознаками, у 2000 р. нікого не здивує, коли варшавська преса накинеться на українську еміграцію на Заході, мовляв, вона вигадала в Польщі якихось українців.

Пишучи про польських українців на сторінках діаспорної преси, на істотну справу вказав Михайло Дзвінка:

> Трагедія й гірка іронія в тому, що хоча ми маємо багато прав у польській конституції, ці права заперечуються неписаним правом. Розвиваючи нашу культуру й формуючи наше майбутнє, ми не боїмося писаного права та прокурора. Одначе ми в ласці неписаного права, керованого лицемірними, цинічними та одіозними людьми. Колись історики скажуть, що українці мали легальні можливості для культурного розвитку, проте не скористалися з них.[10]

У цих словах людини, яка, працюючи довгі роки в редакції «Нашого слова», знала чимало закулісних справ, віддзеркалюється вся нужденність української дійсності в Польщі, фарс рівноправності українського населення, хоч теоретично ця рівноправність, «незалежно від національності, раси й вірування», забезпечена в Конституції ПНР.

---

10. «The Ukrainian Quarterly», т. 36, Нью-Йорк 1980, стор. 373.

Важко не погодитися з М. Дзвінкою, що історія може хибно інтерпретувати — українську дійсність у Польщі після Другої світової війни, тим більше, що вже тепер численні автори не тільки статей у пресі, а й наукових праць, діючи згідно з випробуваною в комуністичній системі методою лакування дійсності, твердять, що українці в ПНР користуються всіма правами. Якщо вірити статті Ришарда Турського «Суспільні процеси толерантності», вміщеної на сторінках тижневика «Argumenty», то українці в ПНР мали ідеальні умови культурного розвитку. В 1968 р., саме в той час, коли з Польщі панічно виїздили євреї, хоч офіційно переслідували не євреїв, а сіоністів, Турський писав:

> Не загорілися в нашій країні вогні національної нетолерантності. Навпаки, у взаєминах груп і одиниць, приналежних до різних етнічних груп, сталися позитивні та суттєві — особливо, порівнюючи з міжвоєнним періодом — зміни... Всі національні меншості в нашій країні мають можливість реалізувати свої культурні і суспільні прагнення. Національне походження не перешкоджає займати, згідно із здобутими кваліфікаціями, становища громадські.[11]

В унісон з Турським згаданий уже дослідник шкільництва національних меншостей у ПНР К. Васяк в опублікованій в 1972 р. розвідці написав: «Як серед національних груп, так і серед польського населення не видно нетолерантності і недовір'я».[12]

Згадуваний уже не раз соціолог Є. Вежбіцький, який, мабуть, сам став жертвою містифікації та невірних інформацій, отриманих від «компетентних осіб», писав у 1970-их рр. на тему українського шкільництва (яке в той час скоротилося до карикатурних розмірів, а на сторінках «Нашого слова» постійно критикувалася діяльність шкільної адміністрації):

> Співпраця Міністерства освіти з УСКТ складається дуже добре... Протягом останніх кількох років не було в міністерстві жодної скарги з боку населення на поведінку влади в шкільних справах.[13]

---

11. «НС», № 33, 18 серпня 1968.
12. «Przegląd Zachodniopomorski», 4, Щецін 1972, стор. 39.
13. Z. T. Wierzbicki, — Awans społeczno-kulturalny ludności ukraińskiej w PRL po 1956 r., «Lud», т. 58, Вроцлав-Познань 1974, стор. 16.

Польські засоби масової інформації нерідко підкреслювали, що більшість переселенців з акції «Вісла» стабілізувалася на Заході і не виявляла бажання повернутися на свої землі. Метою цих незгідних з правдою, спрепарованих і пущених партією в обіг інформацій було викликати враження, що переселеним українцям не завдано жодної кривди, а держава створила їм на Заході набагато кращі матеріальні умови й вони почувають себе краще, ніж на старих землях. Таку позицію обстоював партійний «опікун» національних меншостей А. Слав, цю тезу підтримав своїм авторитетом член Польської Академії Наук соціолог В. Маркевич, і вона готова поширитися у вільному світі. На польсько-українській Конференції у Гамільтоні один із її учасників, паризький науковець Єжи Монд, зацитував навіть речення з праці Маркевича: «Коли лемкам дали можливість повернутися в гори, тільки дві тисячі скористалися нею».

Той, хто через сто років прочитає вищенаведені статті польських авторів, безперечно, дивуватиметься, чому польські українці, маючи ідеальні умови для культурно-освітньої праці, їх не використали. Українцеві XXI ст. важко буде зрозуміти, чому його предки зреклися своєї мови, віри, національності, чому не хотіли належати до українського Товариства, не посилали своїх дітей до українських шкіл. Бачучи невеликі результати їхньої діяльності, він не підозрюватиме, скільки в цій діяльності поту й зусиль, успішно нівельованих контр-акцією адміністративних органів і польської громадськості, через що, вживаючи технічної мови, коефіцієнт корисної дії, себто відношення кількості корисної роботи (конкретні ефекти) до витраченої енергії (зусиль), був смішно малий.

У кривому дзеркалі вищенаведених окозамилювальних матеріалів виробиться загальний погляд, що лише лінивство, разюча безініціативність, національний нігілізм українського населення і водночас незвичайна атрактивність польської культури стали причиною того, що українство в Польщі перестало існувати. Мета цієї статті — заздалегідь заперечити такий фальшивий і кривдний погляд.

ЮВІЛЕЙ ПОЛЬСЬКОГО ЖУНАЛУ «KULTURA» В ПАРИЖІ

ДРУЖНІ ЗАМІТКИ І СПОГАДИ

11 грудня 1986 року в історичній Польській Бібліотеці в Парижі відбулося, за участю представників французької політичної і духовної еліти, урочисте святкування з нагоди 40-ліття польського журналу «Kultura» та його невід'ємної і вельми важливої частини — видавництва «Instytut Literacki». З цієї нагоди шлемо до «мезон польонез», як називають місцеві жителі-французи широкий, присадкуватий особняк на вулиці Пуассі, наш дружній, сердечний привіт. «Многая літа» для Єжи Ґедройца, для його асистентки-співробітниці Зосі Герц, для Юзя Чапського і для Ґустава Герлінґа-Ґрудзінського, співредактора у цьому невеликому, але незвичайному гуртку. «Віднова» у порівнянні з журналом «Kultura» — підліток, але дехто з редакторів нашого журналу зв'язаний із старою кузиною, якщо не бабкою, вже добрих тридцять років. До того гуртка українських приятелів та авторів належали або далі належать Іван Кошелівець, Борис Левицький, Іван Лисяк-Рудницький, Юрій Шевельов, Ярослав Пеленський. Нас об'єднують спільні ідеї та спільна мета. Це ще не федерація, але союз.

«Kultura» — це дитина Ґедройца. Редактора такого типу й формату, мабуть, ніде немає. Походячи із старовинного княжого литовсько-польського роду, він поєднує литовську твердість характеру з польською чарівністю. Сам статей не пише. Але пише листи до співробітників, політиків, письменників. Листи бувають різні, переважно з ідеями і концепціями. Адресати мають дати їм очікувану редактором конкретну публіцистичну форму. Бувають також листи гострі, грізні, іронічні, але ніколи не лайливі.

Ґедройц подорожує нерадо. Виїзди за кордон — це для нього мука. Навіть поїздка до близького Парижа — це, згідно з його філософією, зайва витрата часу. Він радше приймає друзів і гостей у себе. Не надовго, бо він не тільки майстер як редактор, а також майстер в економії часу.

Спочатку було їх четверо: Єжи Ґедройц, Юзеф Чапський, — споріднений з цілою Європою знаменитий художник-живописець та письменник, — і подружжя Герц. Вона — чорнява, енергійна, зосереджена; він — Зиґмунд — дотепний оповідач анекдотів, незвичайний спостерігач подій. Якби мав подекуди більше письменницького таланту й послідовності, міг би бути знаменитим журналістом. Людина великого дипломатичного хисту і знання економічних справ. У журналі «Kultura» був водночас міністром зв'язків і керівником відділу фінансів. Коли він передчасно помер, у редакції журналу виникла прогалина.

Ще були довкола журналу інші особи. Найголовнішою серед них, після Єжи Ґедройца, довгі роки був Юліуш Мерошевський, головний автор політичної тематики, можна сказати, ідеолог журналу «Kultura» (хоч, правду кажучи, цю ідеологію опрацьовував завжди головний редактор). Це його перу належали всі переломні для радикальної зміни в польсько-українських взаєминах статті. Ґедройц як творець концепцій і шеф видавництва, а Мерошевський як журналістично-публіцистична виконавча сила, талановитий політичний письменник і відданий публіцист виступили за визнання приналежності Львова до України і Вільна до Литви. Це був такий відважний крок, що прямо важко було повірити у його реальність і наявність. Здавалося, що польські шовіністи Ґедройца і Мерошевського зацькують. Однак, вони їх не зацькували, а скрегочучи зубами, погодилися з цією лінією. Але найбільшою заслугою Ґедройца і Мерошевського став злам, якого вони досягли в польських душах і умах над Віслою, Бугом і Одрою. Зокрема серед молодого покоління.

Дальшою важливою фігурою польського журналу «Kultura» був видатний есеїст, знавець культури і цивілізації майже всієї Європи Єжи Стемповський, знаний також під псевдонімом Павел Гостовець. Він народився в Україні, а його батько був членом одного з урядів Української Народної Республіки. Єжи Стемповський був представником лівого ліберального напрямку й супротивником тоталітаризмів, шовінізмів і націоналізмів. Стемповський належав до тієї освіченої верстви польської інтелігенції, яка знала корені й фундаменти європейської культури. Місцем свого проживання в еміграції він обрав швейцарську столицю Берн. Звідти виїжджав у подорожі. Його репортажі — це пер-

лини таланту й знання. Частина тих есеїв вміщена у виданому посмертно збірнику під заголовком, що віддзеркалює діапазон тем Стемповського-Гостовця: «Від Бердичева до Рима».

І ще одного з велетнів журналу «Kultura» треба згадати: Юзефа Лободовського, поета й письменника з передвоєнних лівих кіл у Любліні. Вже тоді він починав друкувати переклади української поезії, якщо добре пригадую, то в часописі «Kamena». Після війни на сторінках журналу «Kultura» він познайомив польського читача з досі йому майже повністю невідомим поетичним світом Рильського, Тичини, Бажана та інших. Писав і далі — хоч вже не так часто — есеї та довідки про українське політичне й духовне життя. З-під його пера вийшло декілька книжок з українською тематикою, передусім, збірка поезій «Золота грамота».

Заслуги Ґедройца й журналу «Kultura» в царині закопування старих ровів між поляками й українцями — незчисленні. А почалось це досить давно, ще у 1930-их рр., коли Ґедройц, молодий прихильник політики Пілсудського видавав журнали «Bunt młodych», а потім «Polityka». Одним із основних і фундаментальних поштовхів до розгорнення редакторської та видавничої діяльності, як це мені теперішній ювіляр неодноразово під час розмов у «мезон польонез» розповідав, було його невдоволення, спричинене східною політикою Польщі, зокрема, щодо України. Він притягнув до співпраці чимало провідних авторів: Адольфа Бохенського, Владислава Бончковського, Станіслава Лося, Стефана Кіселевського та багатьох інших. Вже тоді співпрацювали з Ґедройцом українські публіцисти Іван Кедрин-Рудницький і Геннадій Которович, який був парламентарним кореспондентом Ґедройцевих журналів, підписуючи свої хроніки-репортажі трьома літерами КТҐ.

Створивши у 1946 році, після боротьби на різних фронтах проти фашистів, спершу в Римі, а потім у Парижі, журнал «Kultura», «Instytut Literacki» і пізніше надзвичайно важливі «Zeszyty historyczne», Ґедройц негайно став на старий шлях співпраці з українцями. Він видав українською мовою антологію вибраних творів українських письменників за редакцією Юрія Лавріненка-Дивнича «Розстріляне відродження», праці українських авторів Кошелівця і Левицького. Роками друкував мою українську хроніку. А коли постав наш жур-

нал «Віднова», не відмовився вступити до редколегії. Але, мабуть, найбільшим досягненням наших спільних зусиль, у першу чергу його послідовної та упертої лінії, було те, що ідея польсько-українського зближення увійшла до програми польської опозиції 1980-их рр. на батьківщині.

Цим можна було б закінчити ці ювілейні рядки. Але це був тільки уривок із діяльності Ґедройца та цілої групи журналу «Kultura», хоч для нас найважливіший. Значно ширшим і для самого редактора, і для його співробітників був інший сектор: боротьба проти «совєтизації» Польщі, активне втручання до внутрішніх проблем повоєнної Польщі, творчі пошуки нових розв'язань, концепцій тощо. Це у журналі «Kultura» розвинулись два велетні сучасної польської літератури: Вітольд Ґомбрович і Чеслав Мілош — згідно зі старою традицією виникнення найвидатніших творів польської літератури в еміграції. Але з Мілошем, який утік із дипломатичного польського представництва на Заході, справа спочатку не була проста. Тодішня еміграція у своєму примітивному засліпленні стояла як мур проти «колаборації» з утікачами, які належали до державних органів комуністичної влади в Польщі. Той мур «Kultura» проламала і разом із ним багато інших. «Kultura» стала головним джерелом політичних дискусій у Польщі. Без неї не було б «Солідарності» і взагалі того, чим Польща сильна: широкої опозиції і європейського духу в усьому. І це найбільший успіх тої мурашиної праці Єжи Ґедройца і його співробітниці Зосі Герц, які досі видали близько 500 випусків місячника «Kultura», приблизно стільки ж книжок, у тому числі перлин, які увійшли до всесвітньої скарбниці культури, і понад 70 збірників про найновішу історію — «Zeszyty historyczne». Саме тому наш ювілейний салют. Тому наше «Многая літа» і «Сто лят» для Вас, Пане Єжи і Дроґа Зосю.

Ваш,
Богдан Осадчук

від імені
редакції «Віднова»

ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНУ

ІНТЕРВ'Ю ЖУРНАЛУ «КОНТАКТ» З ЯРОСЛАВОМ ПЕЛЕНСЬКИМ

Ярослав Пеленський, народжений 12 квітня 1929 р. у Варшаві, професор Університету Айова, дослідник історії Росії, України й Польщі XV і XVI ст. та найновішого часу. Він був співорганізатором трьох конференцій польських і американських істориків: у Неборові (Польща) в 1974 р., в Айова Сити в 1976 р. і в Познані в 1979 р.

КОНТАКТ (далі К.): Як це сталося, що ви народилися у Варшаві?

ЯРОСЛАВ ПЕЛЕНСЬКИЙ (далі Я. П.): Мій батько був позбавлений права на працю на етнічних українських землях і вимушений переїхати на етнічні польські землі. Він був офіцером Української Галицької Армії (УГА). Після відступу УГА за ріку Збруч у 1919 р., за наказом її Головного Командування, він, разом з кількома відділами офіцерів і рядових, залишився у підпіллі, щоб виконати певні військові завдання на випадок повернення української армії. Приблизно через рік його заарештувала польська влада, однак не віддала під військовий суд за умови, що він постійно не проживатиме і не працюватиме на етнічних українських землях. Жили ми, отже, у Варшаві й Любліні, де я ходив до польської школи. Незадовго до Варшавського повстання (1944 р.) ми виїхали на Захід, тому що батьки не бажали опинитися в обширі впливів радянської влади.

Інтерв'ю з Ярославом Пеленським, головним редактором «Віднови», провів Юзеф Дарський, представник польського журналу «Kontakt» у Парижі. Воно вперше з'явилося в тому ж журналі в листопаді 1984 р., № 11 (стор. 63-69). Завдяки його популярності, воно було передруковане у підпільному журналі «Nowa koalicja» (I, 1985, стор. 10-22), який видає група «Wolność, Sprawiedliwość, Niepodległość» в Польщі і який присвячує чимало уваги взаєминам Польщі з її сусідами, та в українському щоденнику «Свобода» (№ 239-243, 16-20 грудня 1986 р.). — *Ред.*

К.: Чим Ви займаєтеся крім вашої праці в Університеті Айова?

Я. П.: Тепер я головний редактор нового журналу «Віднова», перший номер якого з'явився 27 вересня 1984 р. Однак я хотів би підкреслити, що говорю тільки від свого імені, висловлюю свою власну думку. Щоправда, редакція має спільний погляд на демократію, парламентарну систему, політичний плюралізм, внутрішньо-українські стосунки і ставлення до сусідів, але водночас у кожного члена редколегії свої, окремі точки зору. «Віднова» згуртовує представників різних політичних течій, від консервативної правиці до демократичної лівиці.

К.: Чому, на Вашу думку, не вдалося у 1917-21 рр. створити самостійної української держави?

Я. П.: Існує кілька однопричинних теорій. Перша з них — теорія еліти — говорить, що політична еліта періоду революції й будівництва української держави не була на відповідному суспільно-політичному рівні й не зуміла створити сильного апарату влади, армії і поліції, а це унеможливило закріплення української державності. Першим з такою теорією виступив Вячеслав Липинський, головний ідеолог українського консерватизму; потім її прихильниками стали також націоналісти авторитарної і тоталітарної політичної орієнтації, зокрема, Дмитро Донцов, ідеолог українського інтегрального націоналізму, котрий, однак, часто використовував ту теорію у двозначний і демагогічний спосіб. Друга — народницька теорія — покладає провину на народ. Згідно з нею, головною причиною невдачі боротьби за самостійну державу був спізнений розвиток української політичної думки й української політики взагалі. Унаслідок того, різні верстви народу у вирішальні моменти революції не давали належної підтримки урядові, зокрема армії Української Народної Республіки (УНР) під командуванням Головного Отамана Симона Петлюри. Прихильники цієї теорії відкидали першу, оскільки, як вони вважали, кожний народ має таку еліту, якої заслуговує. Народницька теорія здобула прибічників серед демократів і соціалістів. Її обгрунтовував у своїх працях Ісаак Мазепа, один з прем'єрів уряду УНР, захищав її також Олександр Шульгин, визначний політичний діяч того періоду.

К.: Чи в нього було щось спільного з російським монархістом і націоналістом Шульгиним?

Я. П.: Це один з парадоксів нашої історії. Вони були далекими двоюрідними братами. Але один — визначним політиком українським, а другий — російським.

К.: Вернімося, однак, до справи української державності.

Я. П.: Третя теорія, яка достатньо в літературі не розвинена, користується чи не найбільшою популярністю в українському суспільстві. Вона вбачає причину українських невдач в інтервенціях: більшовицькій та польській. Війна на два фронти і перевага польсько-більшовицької комбінації стала вирішальним чинником. Треба ще додати упередження західних держав до українського прямування до самостійної держави.

Сьогодні, однак, наука віддає перевагу багатопричинним теоріям. Я б бажав, у зв'язку з тим, додати кілька чинників, які дотепер не підкреслювалися. Може, вони не найважливіші, але все ж таки відіграли істотну роль. В українській революції ніколи не дійшло до об'єднання усіх українських політичних сил, як, наприклад, у деякі періоди в Польщі. (Маю на думці, зокрема, компроміс між польською націонал-демократією (ендецією) і Пілсудським та його прибічниками). Об'єднання народу для нас було істотне тому, що український рух у русифікованих містах був слабкий. Наприклад, політики Центральної Ради, себто уряду УНР, не бажали залучити до державної праці консервативні елементи, оскільки боялися колишніх царських офіцерів і службовців. Це було зрозуміле з ідеологічної точки зору, тому що йшлося про людей ancien regime-у. Однак, без офіцерів, без людей з апарату влади й адміністрації нелегко збудувати державу. Вважаю це зламним моментом у нашій історії. Пізніше консервативний уряд гетьмана Павла Скоропадського повторив цю помилку, не включивши до свого уряду лівих елементів. Отже, ніколи не дійшло до консолідації усіх національних сил у справі побудови самостійної держави.

Я б ще додав також фактор індивідуалістичного, ба навіть анархістського способу мислення певного сільського елементу, себто людей, які не бажали визнавати жодної влади: ані української національної, ані більшовицької, — і об'єднувалися з анархістським рухом, таким як махновці.

Крім того, серед наших політиків до певної міри панував антиурядовий, антибюрократичний спосіб мислення. Це не стосувалося галицьких політиків, які мали порівняно нормальне ставлення до тих справ, бо виховувалися в австрійській парламентарній системі.

Підсумовуючи, я сказав би, що невдачі були спричинені кількома основними факторами: проблема еліти, брак політичної консолідації, антидержавний спосіб мислення. Зрештою, не можна недооцінювати проблеми інтервенції Радянської Росії. Коли б не вона, — українська влада була б якось утрималася. Щодо цього, існує навіть певність.

К.: Але ж Радянська Росія визнала існування Української Народної Республіки.

Я. П.: Так. Потім, однак, порушила договір. Більшовицьке повстання повалило уряд Керенського, та то була внутрішньоросійська справа. Коли більшовики організували повстання проти Української Центральної Ради, воно було придушене військом українського уряду. Отже, на власній території Центральна Рада опанувала ситуацію. Поки була віч-на-віч з російськими й українськими комуністами в Україні — трималася. Сильнішим виявився від УНР лише військовий союз більшовицької Росії і місцевих комуністів.

К.: Отже, на Вашу думку, був шанс закріпити українську державність?

Я. П.: Так. Це не була заздалегідь програна справа; я думаю, що ми мали 50% шансів на успіх.

К.: Чи серед українців були елементи, які підтримували комунізм, а якщо так, то чому вони пішли за більшовиками, а не за Петлюрою?

Я. П.: Так, це були ліві відламки українських соціалістичних партій — лівиця соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Вони стали на радянську платформу з власної волі. Найголовнішою причиною того була тактика більшовиків — за підтримку вони кожному обіцяли те, що він хотів. Наприклад, гасло «грабуй награбоване» знайшло благодатний грунт в українському селі, а також серед певної частини української інтелігенції. Другою причиною була популярність у той період соціалізму та інтернаціоналізму. По-третє, українським анархістським елементам здавалося, що кращою розв'язкою справи буде перемога більшовиків,

бо, як вони собі уявляли, в комуністичній системі знайдеться й для них місце. Зрозуміло, що це була ілюзія, тому що більшовики, взявши владу у свої руки, розправилися з анархістами. Але такі були сподівання. Сподівалися також світової революції й хотіли бути її співавторами.

К.: Які були причини, що у 1920-их рр. більшовики почали українізацію апарату влади УРСР і культури, а потім припинили її й у 1930-их рр. нищили українську інтелігенцію?

Я. П.: Більшовики, як непогані тактики, зробили висновок з можливості здобуття українцями власної державності. Вони зрозуміли ціну національного фактора й встановили, що треба знайти спосіб укорінити комунізм в Україні; вони дійшли до висновку, що комунізм треба накинути політичним, а не виключно воєнним шляхом. Українізацію припинили тому, що вона, на думку влади, йшла задалеко. Прогрес і досягнення українізації були більші, ніж сподівалися. Українізація як спроба політичного маневру, а також вмонтування України в радянську систему, виявились передусім досягненням українських сил.

К.: Чи продовження українізації довело б до відцентрового руху?

Я. П.: Безперечно.

К.: Які фактори спричинили голод у 1930-их рр. в Україні — класові чи національні? Першу причину підкреслюють росіяни. Натомість другу — українці.

Я. П.: Головна атака на сільськогосподарський прошарок була скерована на Україну, однак було б несправедливістю, коли б ми сказали, що голод було організовано тільки в Україні. Він охопив також російські території — Поволжя. Щодо жертв голоду в Україні, історики називають цифри від 4,5 до 7 мільйонів. Росіян з тієї ж причини загинуло від 2,5 до 3 мільйонів. Отже, більшість жертв була в Україні, однак і російські селяни, які чинили опір колективізації, також вмирали від голоду.

К.: Якщо так, то головна мета організації голоду полягала в тому, щоб зламати селянство?

Я. П.: Так, але в Україні сталося поєднання елементів: влада хотіла зламати селянство також тому, що, зокрема, середні його верстви були базою національ-

ного руху, власне, з них почасти складалася армія УНР.

К.: Починаючи від 1920-их рр. націоналістичний рух на території польської держави мав щораз більше значення для українських політичних сил; яке було тло виникнення цього руху?

Я. П.: Назвімо декілька причин виникнення українського інтегрального націоналізму, себто Організації Українських Націоналістів (ОУН). Однією з них була *неінтелігентна* політика польської влади щодо національних меншостей, зокрема, українців. Зверніть, будь ласка, увагу на те, що я вживаю термін *неінтелігентна,* хоч в одному з номерів журналу «Tygodnik Mazowsze» її окреслили як *примітивну.*

Порушення після 1926 р., зокрема, після 1930 р., законів, наприклад, пацифікація. Якщо держава стосує нелегальні методи боротьби до своїх громадян, то зрозуміло, що деяка їх частина створюватиме політичні організації, які застосовуватимуть такі самі або навіть гірші методи боротьби з нею. Наприклад, італійський уряд, який мав справу з тероризмом крайньої лівиці, до самого кінця дотримувався методів боротьби, відповідних демократичній системі. З історичної точки зору пацифікація в Польщі була більшою мірою несерйозна, ніж брутальна; до сьогодні триває суперечка: спричинила вона смерть 9 чи 19 осіб, — і не можна її порівнювати з голодом чи масовим винищенням української інтелігенції у 1930-их рр. у Радянській Україні. Однак, коли взяти до уваги, що міжвоєнна Польща була відносно нормальною, цивілізованою державою, яка мала європейські стремління, то пацифікація була справою, яка компрометувала ім'я польського народу.

Зауважмо також, що міжвоєнний період був часом виникнення рухів інтегрального націоналізму в усій Європі; йдеться тут про фашистські, тоталітарні й авторитарні рухи. Коли б війна почалась п'ятьма роками пізніше, то в Польщі радикалізація ендецької правиці могла б посилити фашистський табір. Тим більше — в українському суспільстві, яке було під тиском влади й слушно вважало себе скривдженим, виникнення руху інтегрального націоналізму було загалом зрозуміле.

Третім чинником була загальна суспільно-економічна криза, яку українське населення відчуло більше, ніж польське.

К.: Але ОУН не обмежувала своєї діяльності тільки українськими територіями, що входили до складу польської держави?

Я. П.: ОУН намагалася діяти також на радянській території, наприклад, Євген Коновалець загинув під час налагоджування такої діяльності.

К.: Яке було тло розколу в ОУН на бандерівців і мельниківців?

Я. П.: Треба підкреслити факт, що ОУН не була політичною партією в прямому розумінні, вона була радше політичним рухом, організацією. Тому в ній були репрезентовані різні течії. Члени ОУН навіть не бажали називати себе партією, тому що саме поняття партії вважали неприйнятним і вживали його лише стосовно до традиційних політичних угруповань. В ОУН, з одного боку, існувала фашистська і авторитарна течія, але з другого — діяла демократично-народницька, хоч вона була в меншості і завжди програвала, — існувала народницька група Мітринґи. Отже, політичний рух ОУН був диференційований, і коли доходило до кризи — розпадався, відбувалися поділи.

Зауважмо також, що в недемократичному русі важко примирити різноманітні інтереси. В нормальній політичній партії різні течії якось співіснують і ведуть явну гру інтересів, в результаті якої виникає узгодження спільного становища. В недемократичних партіях — комуністичних чи фашистських — гра інтересів має мафіозний характер; отже, в організаціях цього типу важко досягти нормальної політичної діяльності. Як правило, конфлікти доводять до розколів, тому що немає вільної гри сил, є тільки перемога або поразка.

К.: Перший поділ стався на II, так званому краківському, з'їзді ОУН у 1940 р. — на бандерівців і мельниківців, хоч обидва ті угруповання почали формуватися вже раніше, у 1939 р. Які були політичні розходження між ними?

Я. П.: Крім різнорідності течій, свою роль відіграла також боротьба за владу. Слід пам'ятати, що в недемократичних групах вона відбувається інакше, ніж у демократичних, вона більш завзята; немає в ній пошуків компромісу, лише підкреслюються різниці і протилежності. Під час розколу за Степаном Бандерою пішла більшість молодих військових діячів. Так звані крайові

ОУН-івці, отже, майбутні бандерівці, були прихильниками ширшого застосування терористичних методів, натомість діячі, які були в еміграції, більшу увагу звертали на дипломатію, а також на традиційну політичну й військову діяльність. Чергова різниця стосувалася поколінь. Старий провід (ПУН), отже, прихильники Мельника, це люди ще періоду 1917-21 рр., натомість молодші — прихильники Бандери — були продуктом місцевого підпілля. В них був інший підхід до справи. Їх ділила також концепція революції. Бандерівці жартома називали себе більшовиками, а мельниківців — меншовиками. Це був конфлікт *твердих з м'якими.* Бандерівці схилялися до *перманентної революції,* надавали великого значення спонтанності, хоч вони цих термінів і не вживали, натомість люди з ПУН підкреслювали значення створення апарату, армії і дипломатії. Однак вирішальним чинником була боротьба за владу.

К.: В Польщі поділ на бандерівців і мельниківців — це поділ на супротивників і прихильників співпраці з німцями.

Я. П.: До певного часу обидві групи певною мірою були готові співпрацювати не так з Німеччиною взагалі, як, скажімо, з Абвером (військовою розвідкою), себто з армією. Однак проголошення прихильниками Бандери української держави 30 червня 1941 р., у відповідь на яке німецька влада відреагувала арештами, втягнуло їх у конфлікт з Німеччиною. Коли б німецька влада, як у випадку Хорватії, сказала: «Гаразд, нехай з'явиться на територіях Східної Галичини якась маленька українська держава», — не було б конфлікту.

К.: Погляд, згідно з яким одні більше, а інші менше були схильні до співпраці з Німеччиною, подибуємо також на сторінках українських часописів. Наприклад, бандерівці закидають мельниківцям колабораціонізм...

Я. П.: Так, але мельниківці бандерівцям — що їхнє керівництво було в руках Абверу. Це політичні обвинувачення, які одна група висуває проти другої у процесі політичної боротьби, яка між ними точиться до сьогодні. Науковець, історик не може розглядати їх як факти.

К.: Але й мельниківці увійшли в конфлікт з Німеччиною.

Я. П.: Коли через кілька тижнів [після вибуху німецько-радянської війни] групи мельниківців пробралися до Києва, гестапо їх розстрілювало. Це було не так, що мельниківці щось від німців отримали. Одного з їхніх головних політиків, Олега Ольжича, замордовано у концтаборі.

К.: Як діячі ОУН уявляли собі перспективи після вступу німців в Україну? Чи вони вважали, що нові окупанти дозволять створити незалежну українську державу?

Я. П.: На підставі того, що знаю, вважаю — думали, що німці дозволять. У студетський перісд я був пов'язаний з демократичною течією націоналістичного руху і знав усіх його головних діячів. Я їм ставив такі самі запитання, які Ви мені тепер ставите. Згадуючи відповіді, я можу сказати: вони вважали, що створять армію і будуть боротися проти більшовицької Росії.

К.: А що далі?

Я. П.: Більшовицька Росія перестане існувати, і буде незалежна Україна.

К.: А гітлерівська Німеччина?

Я. П.: Так далеко вони не думали. На півроку вперед, але не далекосяжно. Це були дуже молоді люди — Ярославові Стецькові було 29 років, а його міністрам — близько тридцяти. В них не було досвіду. Вони вважали, що Німеччина погодиться. Наприклад, один з найінтелігентніших ОУН-івців Іван Ґабрусевич, який загинув у концтаборі, до самого кінця вважав, що вчинене німцями — було великим непорозумінням.

К.: Але бандерівці створили Українську Повстанську Армію.

Я. П.: З цим треба бути обережним. Беручи історично, перші відділи організував на Поліссі (наприкінці 1941-1942 рр.) отаман Тарас Бульба-Боровець. Дещо пізніше бандерівці опанували їх і розбудували. Я не є прихильником Боровця, можна сказати, що він був класичним українським отаманом, ватажком з анархістською завзятістю. Боровець не був членом жодної партії, просто зібрав людей і зорганізував УПА.

К.: Мельниківці пишуть, що мали з ним розмови.

Я. П.: Деякі навіть були в його відділах. Назва УПА була дуже популярна, і тому бандерівці вирішили вжи-

вати її замість назв ОУН або Націоналістична Підпільна Армія. Бо існувала також інша концепція, йшлося про вживання терміна *націоналістичний.*

К.: Яке було ставлення обох угруповань до створення так званої І Дивізії, себто Дивізії СС Галичина?

Я. П.: Історичний міф говорить, що мельниківці були за, а бандерівці проти. Однак обидві групи не мали певності, що робити. Створення цієї дивізії випливало з досвіду Першої світової війни. Вважалося, що будь-якою ціною треба мати власне військо, подібне до Українських Січових Стрільців, які під час Першої світової війни билися на боці Австрії, і до Легіонів Пілсудського. Концепція Дивізії була легіонною концепцією. Вважалося, що, коли дійде до поразки III Рейху та конфлікту між західними союзниками й Радянським Союзом, тоді ті, у кого буде військо, матимуть шанси здобути самостійність. Серед мельниківців були старші люди з досвідом ще Першої світової війни, тому в їхньому таборі говорилося: тоді ми мали армію, тепер також мусимо її мати. Натомість бандерівці не знали, що робити, бо люди йшли до Дивізії. Маємо лише одну декларацію, надруковану в їхній пресі того періоду, в якій негативно оцінювалося створення Дивізії. Натомість пізніше, коли не мали впливу на її популярність, приймали рішення про інфільтрацію своїх людей у Дивізію.

К.: Чому, однак, ішли до Дивізії, адже ж у 1943 р. політика Гітлера була широковідома?

Я. П.: Значення мала популярність легіонної концепції. Йшлося про підготовку власного війська. Підкреслюю, що я не оцінюю правильності цього рішення.

К.: Коли б дійшло до Третьої світової війни, то виявилося б, що концепція була слушна, тому що Захід напевно використав би готові відділи, схильні з власної волі боротися проти більшовиків.

Я. П.: Вважаю, що слабкістю українського політичного мислення було переконання абсолютної більшості політиків у неминучості конфлікту між Заходом і Радянським Союзом. Навіть головнокомандувач УПА генерал Роман Шухевич говорив, що будь-якою ціною мусимо втримати підпілля до моменту вибуху конфлікту. Остання публіцистична праця визначного діяча підпілля П. Полтави, написана мабуть у 1950 р., стосується

Третьої світової війни («Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу»). Вважалося, що війна мусить бути, що це добре, а коли вона буде, то ми мусимо бути готові, тому що в нас є підпілля. З точки зору політичної думки — це був односторонній підхід.

К.: Чи після вступу Червоної Армії в Україну тільки бандерівці створювали підпілля?

Я. П.: Мельниківці також мали своє підпілля, тільки менш розбудоване.

К.: До якого часу існувало організоване підпілля?

Я. П.: До 1954-56 рр.

К.: Коли стався другий розкол у націоналістичному русі?

Я. П.: Він стався серед самих бандерівців. Його коріння сягають України 1943-44 рр., а в еміграції він почався у 1947-48 рр., цей процес тривав до 1953-55 рр.

К.: Себто це розкол, що почався після III надзвичайного з'їзду ОУН-б, на якому, як твердять бандерівці, вони прийняли демократичну концепцію?

Я. П.: Твердження про початок демократизації і прийняття вже тоді демократичної концепції дещо передчасні. Вживалися терміни, які можна окреслити, як *політичний плюралізм.* Слово *демократія* в крайових документах ОУН уперше було вжите в політичному становищі керівництва лише у 1951 р. (позитивне ставлення до демократії). Хоч у підпільній публіцистиці термін *демократія* у позитивному контексті вживався вже раніше, наприклад, у звісній брошурі П. Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони борються», однак в еміграції це становище заперечив сам Степан Бандера. Він сказав тоді, що ця брошура не відповідає його поглядам. Отже, в підпільній публіцистиці існувала демократична течія, формально визнана у 1951 р.

Нині бандерівці, які залишилися [до 1986 р.] під керівництвом Ярослава Стецька, також вживають термін *демократія,* хоч до 1960-их рр. у націоналістичній політичній термінології він мав негативне значення. Тому раніше умовно вживали термін *народоправство.* В націоналістичних колах є плюралісти й демократи, але до концепцій демократичної, конституційної системи націоналістичні групи доходили поволі. Це був дуже довгий процес.

К.: Яке було тло другого розколу?

Я. П.: З формальної точки зору це була справа демократії й суспільної програми. До 1941 р. націоналістичний рух не мав розвиненої соціальної програми. Паралельно з програмною демократизацією після 1943 р. наставав процес поділу всередині бандерівців; спершу велика, потім мала опозиція і т. д., від 1955 р. ця група виступає як окрема — угавеерівці-двійкарі. Якщо йдеться про теорію, у програмному сенсі угавеерівці були за повну демократію і, в основному, прийняли соціал-демократичну суспільну програму, хоч не вживали того терміна, натомість бандерівці не виробили суспільної програми й вважали її маловажливою.

К.: Яка тепер різниця між бандерівцями й угавеерівцями?

Я. П.: У практиці політичної діяльності.

К.: А мельниківці?

Я. П.: У 1946-47 рр. у мельниківському русі також відбувся перехід до плюралістичної моделі. Я тепер говорю своїм приятелям-мельниківцям: «Чому ви досі називаєте себе ОУН, адже ви — нормальна консервативна партія. Коли зміните назву на „Українська Консервативна Партія" — все буде як слід».

К.: Які інші угруповання існують серед української еміграції?

Я. П.: Наприклад, Українська Революційно-Демократична Партія, абсолютна більшість членів якої походять з Радянської України. Інші партії щораз слабкіші: зрештою, немає припливу нових людей, тому що нема еміграції. Щоправда, існує українська еміграція з Польщі — вже кілька тисяч осіб, однак, ті люди, як правило, не приєднуються до старих партій, хоч цікавляться політичним життям. Життя еміграційних партій, звичайно, триває одне покоління. Найважливіший досвід у цій справі мають поляки — після Листопадового повстання [1830-31] їхня еміграція жила політично одне покоління і закінчила свою діяльність у 50-их рр. XIX ст., отже, перед вибухом Січневого повстання [1863-64]. Ми тепер у перехідній фазі. Наші політичні партії вийшли з рідного краю вже понад 40 років тому, і якщо хочемо надалі функціонувати політично, мусимо перебудуватися на діаспорну модель політичного життя. Щоправда, існує еміграційний уряд УНР і Закордонне Представництво УГВР, однак абсолютна більшість цих людей — грома-

дяни різних держав. Це не означає, що українці — громадяни США, Канади тощо — не повинні діяти політично, однак вони мусять знайти інші форми активності.

Якщо я вживаю поняття *діаспорна модель*, я маю на думці євреїв. Вони дуже добре це розв'язали. Для молодих українців, народжених у діаспорі, треба створити доступні для громадян різних держав громадські або навіть суспільно-політичні організації, які можуть бути пов'язані різними координаційними осередками, однак, які вже не можуть вести боротьбу за владу в Україні. Бо вони не є навіть кандидатами в українські громадяни, тому що, коли взяти до уваги досвід нашого сусіда — Польщі, — мало хто з них повернувся б в Україну після виникнення самостійної української держави.

К.: Як на накресленому політичному тлі Ви визначили б свій журнал?

Я. П.: Ми не є якоюсь політичною партією. Ми лише редакційний колектив, в якому опинилися люди різних політичних поглядів, від консервативної правиці до демократичної лівиці.. Хочемо спричинитися до відродження суспільно-політичної думки серед українців. Цій меті має послужити ознайомлення українського суспільства — в Україні і в діаспорі — з різними можливостями і варіантами української політичної думки. Щодо України, то ми стоїмо на позиції самостійності України.

К.: Чи інші також?

Я. П.: Так, однак наш журнал ми створили також тому, що в Україні панує неабияка політична криза, проявом якої є факт катастрофічного скорочення публікації українською мовою матеріалів на історичні і політичні теми. Тому ми відчуваємо суттєву загрозу не тільки для української культури, а також і для української політичної думки. Від часу ліквідації у 1972 році групи націонал-комуністів першого секретаря КПУ П. Шелеста і розгрому української дисидентської інтелігенції, ситуація драматично змінилася. Ми бажали б цю прогалину заповнити.

К.: Чи були якісь інші причини поразки української опозиції в 1960-их і 1970-их рр., крім репресій з боку влади.

Я. П.: Зрозуміло, найлегше сказати, що провина лежить на системі. Вважаю, що в основному система пригнобила опозицію. Однак існує одна проблема. Українська опозиція виступала як рух захисту прав людини, отже, не дійшло до надання їй політичного характеру. Цього кроку не зроблено. Навіть у Польщі це робиться тільки від недавнього часу, тому що перед тим підкреслювався суспільний чи конституційний характер руху. Останнім часом — практично вже з в'язниці — діячі Української Гельсінкської групи заявляли, що вони є прихильниками самостійності України. Треба сказати, що в плані політичної думки цього кроку не зробили, і сталося ще гірше — було покладено край розвиткові політичної думки українського естаблішменту. Наприклад, праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», опублікована за кордоном у 1968 р. — адже вона була не опозиційною працею, а рапортом, написаним на замовлення влади. Також трактат дуже інтелігентного історика Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання» (опублікований за кордоном у 1972 р.) про Переяславську угоду, в наслідок якої козацька Україна перейшла під зверхність московського царя, виник у результаті офіційного замовлення. Це означає, що в апараті влади існували сили, які намагалися поширити автономію.

К.: Яка форма опозиції має перспективу в Україні?

Я. П.: На основі деяких даних вважаю, що, попри вельми сильні репресії, може статися нове, обмежене політично-національне відродження.

К.: Чи Вам ідеться про послаблення влади?

Я. П.: Так, однак, якщо не буде розвитку політичної думки — тут чи там, — то навіть, якщо і послабиться влада, то з того нічого не вийде.

К.: Чим відрізняються концепції співпраці з сусідами журналу «Віднова» та інших груп?

Я. П.: В нашому колективі є люди, які вже від 1950-их рр. виступали за реалістичну концепцію російсько-українських, польсько-українських стосунків, за їхню нормалізацію, а також за співпрацю з іншими народами Східної Європи. Тепер усі бажають нормалізації польсько-українських стосунків, включно з націоналістичною правицею, що є позитивним і корисним явищем, однак ми перші заявили про таку потребу.

Вже кілька років члени нашого колективу твердять також про необхідність нормалізації російсько-українських взаємин. Зрозуміло, що ми стоїмо на платформі самостійності України і співпрацюємо з росіянами, які її схвалюють. Підкреслюю, що нам ідеться про визнання факту самостійності, а не про право на самостійність. Члени нашого колективу організували також перші наукові конференції з питань російсько-українських та еврейсько-українських стосунків, а ці справи не були популярні в українському середовищі.

К.: Росіяни, зокрема, прихильники солженіцинської течії, твердять, що в СРСР не існує русифікація, є лише радянізація, тому що денаціоналізованим народам не дають можливості брати повну участь у російській культурі.

Я. П.: Почнімо від русифікації. Головним елементом є вживання російської мови...

К.: Росіяни твердять, що це не російська мова.

Я. П.: А яка?

К.: Радянська новомова.

Я. П.: Вона не російська, коли дивитися з російської національної точки розу. Зрозуміло, треба погодитися з частиною їхнього твердження, що російська культура не розвивається так добре, як могла б розвиватися за нормальних умов, наприклад, обмежено розвиток російської релігійної культури. Однак, до певної міри, російська культура може розвиватися, натомість українська — дійсно під загрозою. Існує принципова різниця між обмеженням чи деяким розтлінням російської культури і цілковитим нищенням української культури. З української точки зору русифікація є небезпечніша, тому що створює більшу загрозу для народу, хоч політика радянізації, як елемент загальної «уравниловки» для всіх народів, також існує.

К.: Росіяни твердять, що в СРСР саме вони є найбільш гнобленим або, принаймні, найбіднішим народом.

Я. П.: Представники різних російських суспільно-політичних течій часто вживають цей аргумент. Я погоджуюся, що на деяких російських територіях живуть гірше, ніж, скажімо, в Україні чи в Естонії, однак це ціна, яку платить російський народ і його еліта за імперію. Деякі елементи в російському народі, а ще біль-

ше в російській еліті, — хочуть мати імперію. Проте у сьогоднішньому світі це не приносить користі; за імперію треба платити.

К.: Але ж росіяни на неросійських територіях мають кращу можливість просування, ніж місцеве населення, отже, вони живуть непогано.

Я. П.: Абсолютно так. Я б, однак, хотів підкреслити, а знаю це від росіян і неросіян, що зовсім не найкращий елемент виїжджає до неросійських республік. Зокрема, серед російської гуманітарної інтелігенції існує переконання, що виїзд з Москви чи Ленінграда навіть на вищу посаду, наприклад, в Україну, означає деградацію і, власне, не личить інтелігентові, який себе шанує.

К.: Як Ви на практиці уявляєте співпрацю наших народів у боротьбі за самостійність?

Я. П.: Вважаю, що найважливішим є трикутник польсько-російсько-українських стосунків; в ньому мусить відбутися нормалізація на основі автентичних національних інтересів.

К.: Однак чи немає суперечностей між цими інтересами?

Я. П.: Інтереси розвинутих західних країн також були дуже суперечливі, і багато крові пролилося. Найважливішим є природне ставлення найсильніших — росіян. Тому ми повинні спільно працювати над тим, щоб в російській політичній еліті збільшився потенціал сил, які розуміють, що імперія не оплачується.

К.: Але росіяни висловлюються, насамперед, за референдум, який має показати: бажає населення самостійності чи воліє жити у федерації з демократичною Росією.

Я. П.: Тепер абсолютна більшість росіян в СРСР і в діаспорі стоїть на цій позиції, однак уже є групи, журнали, які схвалюють — вважаємо, що це чесна декларація, — беззастережну самостійність України. Кілька років тому українські і російські демократи підписали спільну декларацію, співавтором якої я був. Російська сторона, яка гуртується довкола журналу «Континент», беззастережно висловилася за самостійність України.

К.: Так, багато росіян погоджується на самостійність, проте додають, що, на їхню думку, у теперішній ситуації, після змін, які вже сталися, найкращим рішенням

для України була б усе-таки федерація з демократичною Росією.

Я. П.: Це, однак, не ті люди, які підписувалися під декларацією, про яку я говорив. Вони, зрештою, відмовилися її підписати, коли ми до них зверталися. Вважаю, що нормалізація стосунків з росіянами — також в українському інтересі.

К.: Але що вона може дати? Чи не краще вибороти самостійність, а потім росіяни все одно мусять з нею примиритися, тому що в них не буде іншого виходу? Що нам дасть, коли невеличка групка російської еміграції, позбавлена будь-якого впливу в Росії, висловиться за самостійність України?

Я. П.: Думаю, що це повинно бути певним прикладом для російського суспільства. Я не настільки наївний, щоб уважати, що це фундаментально змінить внутрішні відносини в СРСР. Та без якогось розв'язання російської проблеми набагато важче і полякам, і українцям реалізувати свої прагнення до самостійності. В наших інтересах, а також у добре зрозумілому російському інтересі, було б, щоб росіяни повністю або бодай почасти позбулися імперії.

К.: А як розв'язати проблему зайшлого російського елементу?

Я. П.: Я не прихильник навального насильницького переселення. Це не розв'язка для цивілізованих народів. Думаю, що пересічний росіянин не схоче жити, скажімо, в Литві, якщо він матиме власну демократичну державу, а національні меншості, які залишаться в Україні, повинні мати гарантовані національні права. Натомість люди апарату влади є небажаним елементом. Це така ж ситуація, як колись французів в Алжірі.

К.: Як Ви бачите перспективи розвитку стосунків у Східній Європі після повалення комунізму?

Я. П.: Існують дві основні концепції: згідно з першою — виникне якийсь відносно справедливий лад національних держав, згідно з другою концепцією, буде створено якесь міжнародне товариство. Вважаю, що основною формою суспільно-національного життя ще деякий час буде національна держава. Однак, з точки зору тривалого історичного процесу, постає проблема: чи малі й середні національні держави, наприклад, Польща чи Україна, матимуть той самий характер, що

проектувався у XIX ст. Такі держави можуть мати національну базу і водночас бути партнерами, якщо не в державній організації, то, принаймні, у суспільно-економічній, такій, як Європейська Економічна Спільнота. Зокрема, в господарській ділянці Спільний Ринок Центрально-Східної Європи був би цілком нормальною справою.

К.: Чи такий майбутній союз держав мав би охоплювати також Росію?

Я. П.: Європейську Росію так.

К.: Проте Росії не можна ділити і тільки частково брати до такого організму.

Я. П.: Проблема в тому, що включення Росії, яка у цьому контексті мала б перевагу, було б, беручи до уваги теперішній історичний досвід, небезпечне.

К.: Але на це росіяни відповідають, що таке виключення погано скінчилося б для виключаючих.

Я. П.: Це вони говорять у формі погрози чи поради?

К.: Порівняймо виключення Росії з виключенням Німеччини після Версальської угоди з товариства європейських держав і поділом Німеччини після 1945 р. Твердять, що росіяни можуть образитися і стати джерелом нещастя всієї Європи.

Я. П.: Включення демократичної Росії, яка схвалює незалежність партнерів, було б бажане, щоб нейтралізувати почуття зневаженості, національної скривдженості. З другого боку, вважаю, і це навіть думка самого А. Солженіцина, що майбутнє Росії в Сибіру, на Сході. Якщо Росія й надалі має бути територіально й за кількістю населення великою державою, а такою вона буде, головний обшир її зацікавлень лежить на Сході, а не в Європі. Зокрема, тому, що Росія має справу з Китаєм. Ось де проблема, в яку Росія повинна вкладати свої кошти й силу, а не в контролювання кількох європейських, до того ще й середніх розмірів держав.

К.: Як Ви собі уявляєте конкретну польсько-українську співпрацю?

Я. П.: По-перше, слід працювати над усуненням взаємних непорозумінь, конфліктів. По-друге, повинні співпрацювати середовища й групи, які виходять з подібних ідейно-програмних положень. І, зрештою, потретє, слід розвивати наукову співпрацю. Треба спів-

діяти в кризових ситуаціях, коли одна або друга сторона має підстави для побоювання. Наприклад, тепер почалася антиукраїнська кампанія польської влади супроти української меншості в Польщі, що для нас, українців у діаспорі є серйозною проблемою. Бо навіть за часів Ґомулки чи Ґерека представники влади не атакували українців, не говорили про небезпеку українського націоналізму. Це абсолютний нонсенс у Польщі, тому що нічого такого там нині немає. Для уряду польських генералів, навіть генералів Варшавського пакту, це недостойна річ...

К.: Зараз, зараз, адже це не польська, тільки радянська влада, це не польські генерали. Вони з Польщею не мають нічого спільного, їхня батьківщина на Кремлі, отже туди слід спрямовувати претензії, а не до поляків.

Я. П.: Так, однак поляки повинні у цій справі сказати своє слово й відмежуватися від політики влади. Заявити, що наші групи вважають цю політику неправильною, що вони не мають нічого спільного з тією антиукраїнською кампанією і трактують її як справу недостойну польських офіцерів, навіть з Варшавського пакту.

К.: Але ж це не польські офіцери. Ми б могли такою ж мірою мати претензії до українців за політику Черненка. Група Ярузельського є групою зрадників, які не мають нічого спільного з польським народом.

Я. П.: Це Ваш погляд. Ви висловилися недвозначно. Групи, які так формулюють свої погляди, повинні сказати в цій справі своє слово. Антиукраїнська кампанія скерована проти української меншості, яка не може захищатися, є ще одним прикладом антинародної політики влади, так само, як свого часу антиєврейська кампанія спрямована проти єврейської меншості в Польщі. Крім того, люди, які вважають, що генерали політично поводяться погано, але вони, поляки, повинні сказати, що така поведінка недостойна польського офіцера.

К.: Єжи Іранек-Осмецький запропонував створення наднаціональної політичної організації, яка б згуртувала емігрантів із Східної Європи з метою проведення спільних визвольних дій. Бандерівці негативно поставилися до цієї пропозиції, заявивши, що вже існує

Антибільшовицький Блок Народів — міжнародна організація, яка згуртовує суверенні організації, і що поляки хотіли б домінувати у запропонованій Осмецьким організації. Яке Ваше ставлення до цієї пропозиції?

Я. П.: АБН не є міжнародною організацією еміграції чи діаспори, це тільки інтернаціонал націоналістів: українських, естонських, литовських тощо. Я не проти, щоб існував інтернаціонал націоналістів. Натомість те, що пропонує Іранек-Осмецький, якщо я добре зрозумів, мало б бути організацією еміграційною чи діаспорною (я за цю останню), до складу якої входили б різні групи, себто — це був би інтернаціонал східноєвропейців різних політичних течій. Така пропозиція варта уваги.

К.: Дуже дякую за розмову.

СТАНОВИЩЕ КУППО ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Нещодавно Президія Конференції Українських Політичних Партій і Організацій, в якій співпрацюють ОУН, ОУНз, Рада Прихильників УНР, СЗСУ — Селянська Спілка, УДР, УНДО, УРДП і УСП, отримала пропозицію від представництва чотирьох польських політичних формацій, діючих у сучасній Польщі, розпочати польсько-українську співпрацю на базі їхнього звернення «До братів українців, білорусів і литовців!».[1]

Як відомо, в цьому зверненні польські політичні формації — Політичний Рух «Визволення», Ліберально-Демократична Партія «Незалежність», Політична Група «Воля» та Організація «Свобода — Справедливість — Незалежність» — пропонують припинити суперечки між зацікавленими народами за кордони, приймаючи теперішні кордони між УРСР, БРСР, ЛРСР і ПНР.

Українські політичні партії та організації, які співпрацюють в КУППО, вітають це Звернення і вважають, що воно є важливим кроком на шляху співпраці між українцями, поляками, білорусами і литовцями в боротьбі за суверенність нашим народам на їхніх власних територіях, та є важливою підставою для майбутнього добросусідського співжиття між нашими народами. Партії і Оганізації КУППО вітають мужню позицію польських підпільних формацій у їхній боротьбі за свободу польського народу і, зокрема, вітають державно-творчу ініціативу цих організацій у справах кордонів між східноєвропейськими народами.

Ми усвідомлюємо собі, що теперішні кордони були наслідком домовленості між учасниками горезвісної Ялтинської Конференції і вони не є виявом вільної волі наших народів. Проте, визнаючи нинішнє становище як реально існуючий факт, ми заявляємо нашу принципову думку, що ніхто в світі не має права вирішувати питання кордонів наших держав, лише наші народи і ними обрані державні органи у наших вільних і суверенних державах.

---

1. Текст звернення див. «Віднова», 3, літо-осінь 1985, стор. 253-54. — *Ред.*

Приймаючи дружні пропозиції згаданих польських політичних формацій, заявляємо нашу готовність шукати з ними й іншими дружніми формаціями білоруського, литовського та інших сусідніх народів Східної і Центральної Європи тісної співпраці у спільній для нас справі — боротьби проти московського, а нині, комуністичного імперіалізму, який поневолює наші народи.

Про нашу позицію повідомляємо представництво названих польських політичних формацій і пропонуємо організувати спільну конференцію зацікавлених формацій з тим, щоб намітити конкретні плани нашої співпраці.

Конференція
Українських Політичних Партій і Організацій

На чужині, травень 1986.

ПОСТАЛА ПОЛЬСЬКА ГРУПА ПОЄДНАННЯ

Мацей Ґродецький

Наприкінці 1985 року в Любліні утворено Польську групу поєднання, яка поставила собі за завдання працю над зближенням польського, українського, білоруського і литовського народів. Із зовсім зрозумілих територіальних причин, головний наголос зроблено на контакти польсько-українські. До складу польської групи, крім поляків, увійшли також представники української меншості в Польщі, які бачать своє завдання, насамперед, у створенні мосту між польським і українським народами. Це дає реальну можливість ближче пізнати ставлення до минулого, теперішнього й майбутнього політичної долі обох народів і може допомогти обом сторонам визнати помилки минулого та розпочати спільну боротьбу для повного суспільного і політичного визволення.

Члени Польської групи поєднання виступають — за цілковиту відмову від територіальних суперечок поміж нашими народами і за визнання нинішніх державних кордонів, що має бути передумовою початку діалогу. Тільки така передумова може позбавити імперіалістичну політику Москви підстав для розсварення наших двох народів. Польська група поєднання стоїть також на позиції взаємного пошанування своїх прав до самовизначення, територіальної суверенності і державної незалежності. Це може статися лише в дусі цілковитої толерантності до прав людини. Ці передумови, як такі, мають бути загально шановані в кожній з держав, в дусі прав людини.

Члени Польської групи поєднання звертаються до широких кіл незалежної польської думки в Польщі із

Подаємо український переклад двох документів, які з'явилися в підпільній пресі «Солідарності» («Solidarność nauczycielska», Люблін, № 48, 1 травня 1986 р.).

закликом підкреслювати проблематику зближення між народами Центральної Європи і це повинно стати сьогодні одним із найважливіших завдань, які є перед нами. Нагоду до зближення з українським народом хай дасть нам близький вже ювілей 1000-ліття Хрещення Русі в 1988 році. Ця річниця для українського народу така важлива, як було тисячоліття хрещення Польщі в 1966 році для поляків. Зробімо, отже, все, що в наших силах, щоб це була переломна дата в історії наших стосунків, щоб вона була пов'язана із вибаченням взаємних провин і початком поєднання.

ЗАКЛИК ПОЛЬСЬКОЇ ГРУПИ ПОЄДНАННЯ

Брати українці, білоруси і литовці! Ми маємо спільну долю! Комунізм нищить однаково наші почуття народної окремішності, нашу культуру, нашу освіту, нашу віру, наш патріотизм, нашу природу. Він також безоглядно розкидає та використовує багатства нашої землі. Однаково деморалізується наша молодь і винищується наша інтелігенція.

Наш спільний ворог є дуже сильний і лише спільні дії наших народів можуть довести до занепаду ненависного нами усіма московського більшовизму, до виборення незалежності України, Білорусії, Литви і Польщі, як також інших держав Східної і Центральної Європи.

В минулому нас ділили різні непорозуміння, часто криваві, і це було трагедією для усіх нас і це додало сили нашому спільному ворогові.

Почнемо нову сторінку історії від поєднання і взаємовибачення! Подаймо одне одному руки і з'єднаймося в боротьбі за право на існування наших народів у власних незалежних державах!

Польська група поєднання

«ДРУГИЙ ВІНОК»

Раїса Мороз

З 11 по 14 жовтня 1985 р. в Едмонтоні відбулася всеканадська конференція з етнічних та феміністських питань «Другий вінок». Організатором конференції була група українок із новоствореного в Едмонтоні культурного товариства під такою ж назвою. Співорганізаторами конференції була низка інституцій при Альбертському університеті та Університеті Атабаска, які досліджують проблеми фемінізму. Саме тому, конференція не могла бути присвячена виключно українським темам. В ній брали участь і представниці інших етнічних груп Канади. З другого боку, конференція була таки українською за тематикою порушених проблем, за кількістю доповідачів українського походження і за присутньої на сесіях конференції публіки. Тут зазначу, що ще ніколи дотепер мені не доводилося бачити серед учасників українських форумів стільки молоді.

Метою конференції товариства «Другий вінок» було, з одного боку, відзначити сторіччя українського жіночого руху, а з другого боку, досягти кілька інших цілей, а саме: представити історію і досягнення українських жінок, розглянути унікальне відношення між фемінізмом і «етнічністю» (етносом, етнічною приналежністю) та з'ясувати спірні етнічні й феміністські питання, що виникають в літературі, мистецтві тощо.

Організаторам конференції вдалось зібрати до Едмонтона низку молодих українок з усієї Канади: письменниці, журналістки, художниці, науковці — творчі люди, заангажовані в різних ділянках канадського професійного життя.

На конференції заслухано близько трьох десятків доповідей. Присутні на конференції просто розривалися між сесіями, боячись пропустити щось особливо цікаве, а цікавим було все, чи майже все. Оскільки не було

ніякої змоги послухати все, що цікавило, доводилося вибирати теми; на сесіях зачитували одночасно по 4-5 доповідей.

Конференція розпочалася головною промовою, виголошеною відомою дослідницею українського фемінізму Мартою Богачевською-Хом'як. У своїй доповіді вона порушила низку цікавих питань з фемінізму і етнічної приналежності, нав'язуючи сучасне до минулого руху. Її промову сердечно привітали присутні — близько 300 осіб.

Конференція відбулася згідно із заздалегідь висунутими темами. Насамперед була розглянута історична тематика. Історія українського жіночого руху, становище й зацікавлення українських жінок на тлі різних подій останнього сторіччя і на тлі різних соціальних зрушень: фемінізм і національне питання, фемінізм і соціалізм, фемінізм і іудаїзм (на цю тему надзвичайно цікаво доповідала єврейка Джейн Літвумен, яка навчається на рабина у Філадельфійському інституті єврейської релігії), жіночий рух в Галичині, в Канаді тощо.

Багато мови було про Наталію Кобринську та про діяльність жіночих організацій у період між двома світовими війнами. Про це говорила знову ж таки Марта Богачевська-Хом'як, яка виявилася цікавим і дотепним промовцем.

Про проблеми жінок-дисиденток в Україні доповідали Надія Світлична та авторка цих рядків.

Організатори конференції не виявили жіночого шовінізму стосовно «сильної статі»: Богдан Кравченко та Джон-Поль Гімка виступили на конференції з доповідями; інші присутні на конференції чоловіки брали участь у дискусіях та сесіях. Однак, слід зазначити, що чоловіків на конференції, загалом, було мало.

Доповідь Богдана Кравченка стосувалася соціальної структури Східної України і становища українських жінок у ній протягом XIX ст. У своїй доповіді він змалював безрадісну картину українського жіноцтва за царату, долю українських селянок, які несли більшу частину тягару російської колоніальної політики на своїх плечах. Доповідач вказав, притому, на цілковиту невивченість теми та підкреслив потребу започаткування відповідних соціологічних досвіджень, які б пролили світло на соціальне становище жінки у Східній Україні.

Притому він навів джерела для майбутнього дослідника.

Фемінізм і етнічна спільнота — ця тема була чи не найважливішою на конференції. Як поєднати їх, як сполучити, коли в навколишній дійсності вони такі роз'єднані: феміністський рух в Канаді не визнає і не звертає жодної уваги на етнічну приналежність, на «іншість», на відмінність «етніків», а етнічні громади не беруть до уваги і не переймаються феміністськими проблемами. Як бути вірним одному, не зрадивши іншого?

Саме в рамках цієї теми було порушено низку надзвичайно важливих і цілком ігнорованих українською громадою питань: як віддзеркалено життя та існування етнічних громад у загальноканадській пресі, радіо, телебаченні, який відсоток тем присвячено «етнікам» і як їх подають, негативно, чи позитивно? Який тип мислення, який стереотип у стосунку до етнічних меншостей виробляє загалом канадська дитяча література, дитяча програма телебачення у підростаючого покоління? Який вплив має етнічне походження на мистецький доробок художника, письменниці, архітектора?

Такі й інші питання були порушувані на конференції, а відповіді на них були не завжди надійними й оптимістичними.

Були й цілком «екзотичні», на мою думку, доповіді: єврейка Евелин Бек — професор германістики в університеті штату Меріленд, голова програми досліджень жіночих проблем при цьому ж університеті, автор численних праць і статей, дослідник творчості Кафки, мала доповідь на тему: «Лесбіянка в етнічній громаді», в якій вона порушила питання щодо можливості співжиття в етнічній спільноті, не приховуючи своїх сексуальних нахилів і уподобань.

Евелин Бек виголосила також головну промову на бенкеті. Говорила вона нібито непогано, цитувала чимало жіночої поезії, і все ж на залі нависало в повітрі якесь несхвалення чи невдоволення. Звісно, що Евелин Бек, приймаючи запрошення від українських організаторів конференції, могла б виявити дещо більше зацікавленості і до організаторів конференції, і щодо їхніх цілей та мети, могла зробити, хоча б із чемності, декілька реверансів у бік українського жіночого руху, про сторіччя якого згадувалося на всіх офіційних запрошеннях і програмках. Цього вода, однак, не зробила. Закли-

каючи до порозуміння і дискусій між окремими етнічними групами про спільні жіночі проблеми, вона сама такого зрозуміння чи зацікавленості не виявила. Правда, самі ми були готові годинами розповідати чужинцям про наші болі й проблеми, і хочемо, щоб нас слухали, щоб нам допомагали і співчували. Але як ще мало ми готові слухати і розуміти інших!

«Другий вінок» — це група жінок, освічених і професійно заангажованих у різних ділянках канадського життя. На останній, підсумовуючій, сесії Андрій Горняткевич охарактеризував це коло людей, як коло переважно англомовних українців, які з різних причин не змогли реалізувати себе ані в церковному житті української громади, ані в рамках уже наявних українських організацій. Їхні пошуки самоздійснення і самовиявлення призвели до створення товариства «Другий вінок».

До цього часу товариство організувало серію семінарів про українську жінку та серію доповідей у Канаді про український фемінізм, а також вжило заходів та заохочувало до проведення конференції.

Загальне враження від конференції: жінки товариства «Другий вінок» започаткували цікаву, важливу працю і порушили низку важливих проблем. Вони зуміли приєднати до праці на жіночому форумі цікавих, талановитих людей українського походження з різних ділянок канадського життя і поставили перед ними й таке запитання: Якими шляхами має жінка реалізувати свої жіночі права, свої амбіції і сподівання, не занедбуючи одночасно свого етнічного походження, своєї національної приналежності?

ЕТНІЧНІСТЬ І ФЕМІНІЗМ

Марта Богачевська-Хом'як

Ані фемінізм, ані етнічність не стоять у центрі наших зацікавлень. Вони не монополізують нашого уявлення; вони не займають чільного місця в заголовках газет. Вони не є натхненням ані легенд, ані томів глибокодумних трактатів, ані скирт еротично-сенсаційних романів. Як фемінізм, так і етнічність не належать до тих важливих рухів, які виправдовують перед живими самовіддані жертви тих, що загинули. Фемінізм і етнічність творять безіменних, які страждають, але не дають нам героїв чи мучеників.

В новітні часи нація дає нам героїв або людей, які борються за певну справу. Але найважливіше є те, що люди творять націю, а справою є спільне добро. Велика людина здійснює свої амбіції на вівтарі нації, як це робив Наполеон, накидаючи свою дефініцію нації своїм послідовникам. Проте, на цьому ж вівтарі стають віч-на-віч з долею індивідууми, що зрікаються самі себе і своїх власних амбіцій, як і нещодавно пожертвував своїм талантом Василь Стус. Він став і жертвою, і героєм, засвідчуючи тривалі вартості людської гідності, індивідуальної свободи та національної тотожності.

Фемінізм не витворив символів, які б запалювали уявлення і спонукували до дії. Голосування, рівноправність і порівняльна вартість — занадто абстрактні, занадто очевидні, а й навіть занадто обмежені, щоб спонукувати до зречення власного життя через утверджування чогось більшого від життя. Пригадаймо собі: борці за жіночі права (суфражистки), жіночі штани, палення бюстгальтерів, вимахування качалкою в осоружному стилі Одарки, що викликає скоріш комічні, ніж космічні асоціації.

А етнічність? Цей термін, запозичений з грецької мови від слова на означення народу, культури, нації, не є стихійним витвором, що віддзеркалює людські по-

---

Головна промова, виголошена на конференції «Другий вінок». Переклад з англійської.

треби. Ні, етнічність є обдуманою відповіддю групи, що стремить до нового ствердження своєї тотожності, не встряваючи в минулі політичні дискусії. Етнічність докладає зусиль, щоб визволити групу в її пошуках законного вираження тотожності, від тавра перебільшень, здійснених в імені етнічності, в імені націоналізму. Ми були змушені вигадати етнічність, оскільки відомим стало, що націю зрадили ті, які повинні б їй служити.

Представники англомовної культури, які загалом не мусять стверджувати своєї національної тотожності і які схильні узагальнювати більше в категоріях універсального значення, ніж національної самобутності, особливо остерігались націоналізму. Тому, що націоналізм став заплямованим (хоч і не нами), ми змушені були віднайти етнічність як поняття, щоб визначити громаду, вільну від політичної винятковості.

Символи етнічності, подібно як символи фемінізму, не поривають до такої самої мети, до якої поривала і пориває нація. Ми, звичайно, змальовували націю як жіночу постать, найчастіше страждаючу, але завжди сповнену самопожертви, завжди віддану, завжди сліпу до самої себе. З іншого боку, етнічність для багатьох обмежується цариною народної культури, негрів Еймоса і Енді, Карася і Одарки, страв і танців та гарного і чудернацького одягу. Так бачена етнічність — це обвідка одягу, мережа на грубшому полотні, святкова страва, що дає відпочити від нудьги щоденного готового харчу чи обідів для ласунів. З погляду не «етніків» [«етнік» — член етнічної групи] етнічність прочищує втомлене піднебіння міського бувальця, даючи йому ще один приклад чару звичайного, могутності вбогого.

Бачені з таких перспектив і фемінізм, і етнічність є побічним елементом змісту життя, серйозності, суті, з якою зустрічаємось у великій літературі, у справжній філософії, у дійсній релігійності. Ні фемінізм, ні етнічність не висвітлюють суті існування і не охороняють нас від його порожнечі. Тим самим вони не вважаються центральними ані для існування, ані для гуманітарних наук. Вони вважаються дещо другорядними і займають побічне місце у великих справах.

Але вони нас цікавлять. Вони нас цікавлять і як «етніків», і як жінок. Навіть ті серед нас, які не є ані жінками, ані «етніками», хочуть знати, що приховується

за фемінізмом і за етнічністю. Навіть коли сміємося з них, це сміх приналежності, самоглузування, соромливий сміх, що захищає нас від розпуки.

Ми все наново відроджуємо наше зацікавлення етнічністю і феміністськими справами, незважаючи на те, що вони позбавлені символів, перспективи, пориву до величі, конкретності, бо якось відчуваємо, що поняття величі не є тим, чим воно повинно б бути. Є в нас і в нашому стремлінні до мети щось неозначене, що чинить нас подекуди беручкими і готовими вивчати фемінізм і етнічність. Чи це можливо, що більш свідомі свого етнічного коріння жінки можуть внести щось вартісне у зрозуміння суспільства, його цілей, рівноваги між громадою та індивідуумом? Чи вони будь-коли внесли будь-що суттєве, що ми, може, переочили?

Микола Костомаров, близький приятель Тараса Шевченка, цього уособлення новітньої України, мало знаний як поет. Костомаров писав повісті й п'єси, але його вважають, головним чином, істориком. Тотожність Костомарова неясна. Він писав по-російськи про українських козаків, популяризуючи Україну серед росіян і спричиняючись до популярності українського театру в Петербурзі, де красота і акторство українок очаровували царя і його оточення, але не спонукували їх до зміни тих обмежень, при яких працював український театр. Костомаров написав також історію про російських жінок, як один із перших істориків, що вибрав жінок як тему. Козаки стали етнічною меншістю в російській імперії. Жінок, хоч вони, звичайно, складають більше половини населення, загалом вважають меншістю. Після загравання в юності з радикальним українством, Костомаров залишився таким науковцем, яким дозволяв бути репресійний царський режим. Його книжки про жінок та українців були популярними, але сам Костомаров і його тематика — жіноцтво і національності, залишилися другорядними. Він став магнітом для молодих українських студентів, які приїздили до імперської столиці в пошуках освіти, часто недоступної їм у власній країні, і він учив їх про давню Україну. Через свої ранні зв'язки з Братством св. Кирила і Мефодія, він був живим зв'язковим з початкуючим політичним українським рухом. Але українці були спраглі безкомпромісної явності у висловах своїх героїв, без огляду на відтінки і варіанти. Для них Костомаров залишився сторонньою

людиною. Не могли з Костомаровим також ототожнюватись росіяни, бо типово імперським способом вони могли сприймати те, що істотно людське, тільки коли воно було позбавлене національних особливостей. І так, Костомаров — статечний, худий, в окулярах, з виглядом пристойного інтелектуала — розмірковував про другорядність, не лише національну, але й статеву, про статеву тотожність і про роль статі.

Жіноче питання стало широко обговорюваною справою в російській імперії у ході дискусій про розкріпачення. Ані Костомаров, ані багато інших українців не брали активної участі в цих полеміках; хоч, може, має деяке значення факт, що професори університетів на українських землях взагалі доводили потребу вищої освіти для жінок, підтримуючи, таким чином, жіноцтво. Українці, загалом, як продукт відкритого, необмеженого кордоном, суспільства і вільні від східної спадщини ізолювати жінок подібно до гаремів, як здається, були менше обмежені статевими розрізненнями; або — що правдоподібно так само важливе — раніш думали про себе як менше схильних до таких упереджень. Українство як свідомий політичний рух появилося в лоні поступових, демократичних і у великій мірі соціалістичних рухів, і тому приймало як передумову рівноправність жінок, які мають рівні з чоловіками можливості, але через біологічні відмінності, вишкіл і суспільні звичаї є відповідальні за дітей, сім'ю і дім. Українці мало обговорювали питання про жіноцтво. Не обговорювали його й самі українські жінки. Може, не могли, бо дискусії велися мовою сформульованих ідеологій, а жінки не визначували себе в таких категоріях. Безперечно, чимало жінок переймали різні ідеології, але й не всі чоловіки, і не всі жінки погоджувалися з означеним ідеологічним світоглядом.

Коли Костомаров лежав на смертному ложі в 1885 р., рік після заснування першої української жіночої організації, українські діячі чергувалися при його ліжку, щоб записати останні свідчення людини, яка знала Кобзаря, яка відтворила в своїх писаннях Січ, яка писала про простий народ і вивчала Мазепу. Русов, що вже був одружений із Софією Ліндфорс, діячкою — чох у той час вона ще не була дуже активна — записав останні спостереження Костомарова, коли історик уже починав маячити: Очевидно, схвильований Костомаров сказав у паніці: «Чи це можливо, щоб я був жінкою? О Боже, що може бути принизливіше, ніж бути жінкою?»

Бути етнічною жінкою, зокрема, коли етнічність стала немодною, могло б бути, здавалося, більш принизливим, ніж бути просто жінкою. Але українські жінки заперечують це твердження, гордячись етнічною тотожністю навіть більш, ніж чоловіки.

Як можемо це пізнати? Отже: які видимі ознаки етнічності, які ці «видимі символи», що останнім часом дістають ширше визнання, ніж у попередніх роках? Щиро кажучи, вони є, звичайно, витворами селянського ремесла і висловами фольклору. Вони викликають емоції, збуджують глибокі спомини, правдиві чи уявні, про тепло домашнього вогнища. Вони є часто підсвідомими, передсловесними, а навіть дещо ірраціональними символами прив'язаності до того невизначеного чогось, що стискає за серце і дає нам відчути безперервність часу. Для українців — це загалом страви, приготовані жінками, пісні, часто зберігані жінками, і танці, виконувані жінками і чоловіками. Є також національний одяг. Здається, що жінки вживають його послідовніше, ніж чоловіки.

Чи є окрема жіноча політика, особлива етнічна жіноча програма? Ні, але жінки часто доходять до політичної свідомості і політичної активності через процес, який відрізняється від процесу чоловічого усуспільнення. Жінки часто стають політично активними своєю працею на рівні громади, а не через зацікавлення політичними справами.

Етнічність є для громади тим, чим політика для партій. Громада може відігравати політичну роль, але це не є головним виправданням її існування; політична партія потребує політичної мети, інакше вона стає дискусійним товариством. Громада може мати безпосередні і далекосяжні цілі, але не має остаточних цілей, бо кожна громада мусить бути зацікавлена у власному проіснуванні. Коли вона перестає прагнути до дальшого власного існування, коли спроможна визначити себе завершеними і досяжними цілями, громада перестає існувати як організм, що росте; у найкращому випадку вона стає установою, у найгіршому — просто перестає існувати. З другого боку, громада не може присвоювати собі всіх політичних функцій, без того, щоб стати замкненим, а, отже, й самознищувальним організмом. Громади не висувають великих проблем, вони намагаються займатись актуальними проблемами. Вони навіть нечасто цікавляться світовими справами, а лише до тої міри, оскіль-

ки вони стосуються громади. І хоч кожна громада претендує на якусь унікальність, кожна особа легко може належати до низки громад без конфлікту лояльностей. Тут ми наштовхуємось на деяку трудність з нашим ототожненням громади з етнічністю, бо загалом етнічність можна розглядати як виключну. Але при ближчому дослідженні зауважимо, що етнічність доповнює інші форми приналежності — релігійні, політичні, соціальні і регіональні — і співдіє з ними. Так звані «етніки», коли діють як «етніки», співпрацюють між собою цілими групами, навіть якщо відповідні національні групи могли бути взаємно в конфлікті. Щобільше, функціонуючи в етнічній площині, «етніки» мають схильність приховувати свої ідеологічні й політичні непорозуміння.

Фемінізм, у тому сенсі, що намагається поширити права чоловіків також і на жінок, має визначену політичну програму, що чинить його конкретним, цілеспрямовами і вимагає відповідної організації. Звичайно, ліберальний фемінізм або фемінізм у суспільстві, деякі громадяни якого вже користуються конкретними досягненнями, що виправдовуються в універсальних категоріях, розвивається саме таким шляхом. Права жінок захищаються мовою справедливості, рівності і рівних можливостей. У тих ділянках етнічність звичайно не є головним предметом турбот.

Але там, де права чоловіків не повною мірою кодифіковані юридично, а радше є предметом надії, доля жінок подекуди інша. Українки є добрим прикладом цього варіанту, альтернативного типу фемінізму, хоч вони аж ніяк не унікальні в його застосуванні. Проте українки поділяють брак визначення, невисловлення відмінної версії фемінізму з іншими жінками.

Дефініції в негативному стилі? На жаль, фемінізм часто залишається для жінок невисловленим, так само як не можна конкретно визначити етнічності. Обидва терміни вживають групи, які без освіти або не звикли до точних самовизначень, не звикли до тонкого самоаналізу, які, до того ж, живуть у громадах, що не плекають таких самоспостережень.

Жінки, часто просто беруться за завдання, які треба виконати. Українки у процесі, яких я описую повніше в іншому місці, звернулися до громадських обов'язків, і ці громадські обов'язки почали визначуватися як жіночі

справи — опіка над дітьми, суспільна опіка, дошкільне виховання і т. п. Деякі українки — і вони будуть предметом наших наступних дискусій — намагалися розвивати конкретні поняття фемінізму і робили це з наміром збудувати ідеологію руху. Наприклад, Наталія Кобринська наприкінці 90-их років XIX ст. сказала те, що Маргарет Папандреу говорила літом 1985 р. — фемінізм мусить впливати на соціалізм, бо якщо жінки не визначать своїх власних умов визволення, вони будуть піддані подвійному навантаженню: праці поза домом і праці вдома, — в ім'я рівності; або, як це щораз більше діється в Радянському Союзі, — будуть намагатися знайти визволення з подвійного навантаження у прославлюванні дому. Але раціональне сполучення фемінізму і соціалізму у Кобринської не знайшло потрібної підтримки сто років тому; і аргументація Папандреу вражає сьогодні як очевидна, бо знаємо межі визволення зверху.

Сто років тому українки — «етніки» в імперіях, які над ними панували, але переважна більшість населення на своїх землях — зробили перші кроки на шляху до організації жінок. Їхня подвійна мета віддзеркалювала ті самі інтереси, які стоять перед нами на цій конференції: фемінізм і етнічність. Вони хотіли, щоб українки стали повними учасницями у модернізації своєї нації. Створені ними організації, — незалежно від територій, на яких вони жили, були самодопомоговими, низовими організаціями, спрямованими на інтереси громади і на внесок, який жінки могли дати у її поліпшення. Успішними серед українських жіночих організацій були ті, які пристосувалися до існуючих умов з думкою, що їхня активна політика змінить несприйнятливі аспекти цих умов. Українки не оспорювали материнства, але й не використовували його для визначення позиції жінки, і противились, коли воно обнижувало жінку. Навпаки, вони доводили, що поки не будуть повністю усвідомлені соціальні аспекти материнства і мати не матиме активної ролі в громаді, суспільство і нація не розвиватимуться, бо діти не будуть усвідомлювати собі важливості суспільної праці і громадської відповідальності, і не будуть поновлювати громади. Українки в Києві, Харкові, у Львові, у Вінніпезі і в Нью-Йорку намагалися втягати, часом успішно, усіх членів громади у свою працю, незалежно від їхнього національ-

ного чи етнічного походження. Вони особливо були зацікавлені у співробітництві з єврейськими українками і — за певних обставин — ці спроби їм удавались.

Ці жінки не встановлювали пріоритетів і не визначували окремих цілей. Вони розвивали програми у справах охорони народного здоров'я, опіки над дітьми, харчування, сільського господарства, професійної освіти, вишколу дорослих і освіти дітей. Де тільки це було можливе, вони включалися в політичну роботу і в міжнародні аспекти жіночого руху. І хоч вони спочатку заперечували свій фемінізм, вони дійшли до досить сильно висловлюваного висновку, що фемінізм — це ніщо інше, як поширення людських прав на другу половину населення. В суспільстві з обмеженими правами, жіночі права обмежені; у відкритому суспільстві ростуть також жіночі стремління. У міжвоєнні роки українські жінки поза Радянським Союзом зуміли зберегти почуття єдності, стаючи одночасно політично дуже активними. Політичне заангажування було тим, що усвідомило українок про їхню другорядність у власній громадськості. У 1930-их рр. всі українські політичні групи оспорювали так чи інакше компетентність жінок у політичних справах. У 1940-их рр. єдність українських жінок поза Радянським Союзом, їхня солідарність, яка вчинила Союз Українок сильним, ослабла внаслідок, як здається, навмисного втручання певних еміграційних політичних партій.

Проте жінки зактивізувалися наново, використовуючи американську і канадську тенденцію до домашності в 1950-их рр. для відвороту від політики і підкреслювання етнічного компонента. Здається, що ми тепер усвідомили собі, що самої етнічності замало, що подвійне походження українського жіночого руху було вповні виправдане. Етнічність і фемінізм взаємно доповнюють одне одного. Роз'єднані або й разом узяті, якщо вони виключають інші зацікавлення, не можуть провадити до повного розвитку особистості.

«Етніки» і жінки поділяють деякі спільні ознаки. Одна з них найбільше впадає в око: завжди знаходяться люди, які кажуть обидвом групам, чим вони є і чим повинні бути, вони не тільки визначають їх, але й встановляють умови їхнього визволення. Це робиться не з егоїзму чи свідомої зверхності; це робиться як щось самозрозуміле, як природний розвиток, як прислуга

жінкам чи «етнікам». Умови визволення обох груп, їхньої участі і їхнього визначення часто встановлюються для обох ззовні.

Вони поділяють іншу спільну рису: проблеми, що стоять перед ними, численні і приголомшливі, але в універсальній площині вони не відчуваються так важливими і центральними, як деякі інші справи, що нависають над нами. «Етніки» і жінки, окремо і при різних нагодах, звинувачуються в дрібності і обмеженості обріїв; у давні часи вживався термін «егоїзм» для охарактеризування їхнього зацікавлення власними справами.

Тому важливими справами, які ми повинні підняти, є такі: Чи етнічність і фемінізм обмежують людину? Чи, погоджуючись з одним з них, ми не зрікаємось доступу до універсального, справді важливого — до влади? Чи, визнаючи нашу унікальність як жінок чи «етніків», ми засуджуємо себе на периферійність? Навпаки.

Етнічність і фемінізм, хоч цього не висловлюють, підкреслюють вартості наявні в цих обох поняттях. Ці вартості втілюють внесок кожної окремої особи й, імовірно, віддзеркалюють потуття глибоко прихованої ірраціональної, але важливої емоційної сили.

Жіночі організації розвиваються, а етнічні проблеми розглядаються у пошуках автономних справ індивідуума, деяких аспектів душі, які залишаються не заспокоєними при існуючих організаціях та можливостях. Ніхто ззовні не примушує індивідуума, творити етнічні і жіночі організації або займатись тими справами, ніхто навіть не пробує цього. Навпаки, існує відверта і прихована опозиція проти цих заходів. А все-таки вони наявні. Їх прихильники часто не знають своєї власної історії, не знають, які типи організацій, що порушували подібні питання, існували перед ними, ба, часто й «етніки», і жінки мають враження, що вони вперше намагаються зайнятися справами, які їх хвилюють. Покоління жінок і «етніків» відкривають себе наново, відкривають свої зацікавлення, вселяють у свої новостворені організації запал неофітів. Чи це саме по собі не є доказом глибокої потреби, якої не заспокоюють існуючі організації?

Успішними жіночими і етнічними організаціями є часто такі, які радше загальнодоступні, ніж малодоступні, які охоче відчиняють свої ворота всім зацікавленим у їхній справі. Іронія в тому, що організації, присвяче-

ні стремлінню до особливої мети — жіночим чи етнічним справам, — дуже потребують зовнішню підтримку і готові привітати кожну найменшу ознаку зовнішнього визнання, забуваючи про власні досягнення і свій власний незалежний статус.

Підкреслюючи важливість своєї окремішності, ці організації змінюють і індивідуалізм, і почуття незалежності. Оскільки це організації слабких сторонніх, то вони вказують на потребу виразної співпраці з іншими. Широкий характер організацій є також віддзеркаленням потреби відвертості та відповідності підходу, який не є ані насильним, ані агресивним.

Будь-яка замкнутість фемінізму відносно того чи іншого конкретного руху, була б обмежуюча для жінок як індивідуумів. Ідеологія й ідеологічна замкнутість обмежують людину, незалежно від широти справи чи благородності ідеалу. У справді оригінальний спосіб фемінізм і етнічність вказують на важливість особистості і на її емоційні потреби мати свою знайому групу, яка підтримує особистість. Іншими словами, другорядність і побутові потреби аж ніяк не зайві, вони справді є в центрі життя звичайних людей. Громади, в яких люди почувають себе добре, але які не придушують особистість, є ідеальним контекстом для зростання середовища і важливості повноти цього середовища.

Людина не може функціонувати без взаємозв'язку; вкорінений квіт, без грунту не може цвісти; дух, замкнутий тезами, не буде процвітати. Не можна визначити особистість поза контекстом суспільства. Але без особистостей перестане існувати саме суспільство. Ми зібралися тут для збереження повноти одного і потенціалу другого, щоб накреслити рідко накреслюваний маршрут, щоб піти рідко проходженим шляхом.

Фемінізм — загальновідомий як рух за визволення жінок від обмежень, які не від них походять; етнічність є спробою зберегти спадщину як частину громади, що не обмежується цією спадщиною. Етнічну спадщину часто зберігають жінки, хоч, принаймні, в певній мірі. Оскільки жінки більше замкнені, ізольовані від повної участі в громадському житті країни, ніж чоловіки, то вони могли зберегти певні видимі ознаки своєї етнічної спадщини, яких чоловіки не могли легко взяти з собою до міста. З другого боку, етнічним жінкам бракувало нагоди аналізувати себе і організації, які вони відтворили

під цілком жіночим кутом бачення. Якби вони це зробили, вони побачили б, що етнічні жіночі організації спиралися не стільки на поняття визволення, скільки на участь жінок у громадському житті їхнього суспільства. Це також фемінізм, законна турбота жінок. Бо як не можна визначити індивідуума поза контекстом суспільства, так не можна визначити цього суспільства без повного врахування його частин, включно з жінками і «етніками».

Як науковцям і як людям, нам було б краще утримувати повноту контексту наших зацікавлень, насичувати наші зацікавлення фемінізмом і етнічністю і визначати наші цілі і перспективи в їхньому повному потенціалі, а не у випатрошеній із змісту, заздалегідь визначеній формі.

Письменниця Кобринська, яка була душею першої збірки виключно жіночих літературних творів, була проти заголовка «Перший вінок», як надто ніжного, надто поетичного. Вона хотіла відтягнути жінок від поетичності, від романтичної образності. Вона хотіла, щоб жінки гартувалися до боротьби, щоб уживали перо як меч, а гори паперу як вояків. Кобринській вистачав звичайний «Жіночий альманах»; він ясно віддзеркалював програму, яку вона мала на думці для жінок. Але Пчілка, яка мала вироблені погляди, хоч не мала справді всеохоплюючої програми, крім свободи і незалежності для себе і свого народу, наполягала на «Вінкові», образові поєднання жінок з природою, з життєвими силами, з матір'ю землею, з самим етосом. Пчілка бо відчувала, що визволення було занадто сухим поняттям, що для повного успіху повинен бути в ньому контекст, колір, смак і буйність.

Отже, «Другий вінок» є символом і ланкою не тільки в історії жіноцтва, але й у ланцюзі буття; він виводить нас теж з порожнечі.

«ПОДІЛЕНІ ЛОЯЛЬНОСТІ»

Мирна Косташ

Для визначення «поділених лояльностей» канадської авторки українського походження і феміністсько-соціалістичних поглядів є кілька можливостей: українка — і крапка, канадка — і крапка, українська канадка, член етнічної групи, себто «етнік». Я ніколи не називала себе українкою з тієї простої причини, що це європейська національність, а я народилася в Канаді. Саме тому я не належу до будь-якої діаспори українців, для яких еміграція чи вигнання з української батьківщини становить істотний факт викоріненої національності; я маю коріння, я маю батьківщину. Крім цього, будь-яка претензія, хоч як послаблена, яку я могла б мати на українську національність через моїх дідів, була піддана сумніву, здається мені, подіями, які сталися між більшовицькою революцією, німецькою окупацією, окупацією Червоної Армії, — подіями, які сформували радянську національність і назавжди відділили мене від поколінь, залишених у провінції, званій Галичина. До речі, я не розмовляю українською мовою або говорю нею пасивно, а яка це українка, що не говорить по-українськи? Це не тільки риторичне запитання. Можна також запитати, який це ірландець, що не говорить по-гельськи? А що сказати про мільйони радянських українців, що їхнє володіння рідною мовою послаблюється з року в рік?

Отже, чи я канадка? За народженням — так. Але це визначення завузьке. Воно промовляє до почуття такого «я», яке не виводить себе з предків із старого світу, немовби ми всі були відлиті в новій формі у процесі очищення, що спалив нечистості наших колишніх «я» і сприяє почуттю тотожності, для якого запаморочлива

Доповідь, виголошена на конференції «Другий вінок».

Переклад з англійської.

Мирна Косташ — письменниця і журналістка, авторка книжок, зокрема, «All the Baba's Children» і «A Long Way from Home», а також численних статей, сценаріїв для фільму і телебачення.

різноманітність етнічності і расових складників може злитися у щось з англо-американською подобою і гальським ухилом. «Канадець», як мені здається, є сотворінням із серцевини Онтаріо-Квебеку, англомовним, білим англо-саксонським протестантом, а останнім часом також урядовцем із Квебеку, себто настроєним ліберально сотворінням, яке припускає, що всі ми, «канадці», є людьми одного роду, розуміємо одне одного, на всій території між двома океанами. Про це можна мріяти, але поки що я як канадка з північно-західного лісостепу, живу в країні, яка повністю є моєю і якої не можна плутати, скажімо, з островом Принца Едуарда.

З визначенням «українська канадка» ми підходимо ближче до суті досвіду, який я маю, живучи в Канаді. Це визначення безпосередньо визнає почуття подвійності в кожного, хто свідомий своїх джерел у народі, який мав якусь історію і якесь окреслення ще до драми еміграції. Отже, таке визначення не має на увазі, як дехто побоюється, послабленого канадця, але скоріше подвійно посилену особу, закорінену в історіях двох народів. Це захоплює, але все-таки має свої межі. Рівність, яка зафіксована в англійському понятті «Ukrainian-Canadian» (український канадець) не бере до уваги факту, що в Канаді українці є національною меншістю, у багатьох випадках незручною, яку дедалі частіше висувають завдяки багатокультурності країни та задля колоритної різноманітності головних завдань канадського суспільства. Вона не віддзеркалює також складності етнічного походження мірою того, як пересуваємось поза друге і третє покоління; як називатимемо всіх тих людей, що їхні матері — українсько-німецько-польського походження, а батьки — англо-французько-кельтського? А як з тенденцією до того, щоб усі ті переривані комплекси тотожностей злилися колись — нарешті, сподіваюсь — у зовсім новий історичний і культурний витвір під назвою «канадці»? Так, у певному сенсі я українська канадка, але мене бентежить виключність і непорушність цього означення.

Це приводить мене до мойого улюбленого визначення «етніка». (Це слово вживаю навмисне, пам'ятаючи про негайний протест: «Хіба „етніком" не є кожен?»). Так само, як кожен має свою стать, кожен є «етніком». Але завдяки жіночому рухові означення «жінка» стало політичним і становить світогляд критики і пропонування інших варіантів культури, ніж та, що під пану-

ванням чоловіків. Так само з етнічністю супроти БАСП-ів (білих англосаксонських протестантів): коли я називаю себе «етніком», я заявляю, що я критично ставлюся до англо-американської культури і що я зацікавлена у відкритті способів буття, які являють собою вартості і мрії, підривні щодо панівної культури. Ці альтернативні способи можуть бути мовні чи фольклорні, або й ні; можуть бути результатом наших ставлень або критичні. Йдеться не про їхню етнокультурну чистоту — себто українськість, а про їхню спроможність творити опозицію проти гноблячого і репресивного статус-кво. А оскільки слово «етнік» культурно не конкретне, воно може включати боротьбу будь-яких інших груп людей або, принаймні, можливість солідарності з ними. Для мене — це визначення, що створює динамізм у процесі, в якому ми всі як «чужинці» в Канаді заангажовані: у створенні ідентичності, такої, як ось тут, в наших рідних містах, з життів і споминів людей, які мають невідповідне походження. Проте я свідома, що «етнічна» тотожність вже не має свого специфічного українського змісту і що «етнічність» у цьому недосконалому світі ще стосується того чи іншого походження, а не всіх одночасно. Отже, я вживаю це слово, сповнене надії, як слово, що стосується процесу мутації, синтезу і зросту на шляху до «канадськості».

А тим часом, я, мабуть, українська канадка.

На першій конференції «Жінки́ і слова́» у Ванкувері в 1983 р. мене просили взяти участь у дискусії у справі «етнічності і літератури». Мене збентежило те, що я брала участь у дискусії з п'ятьма чи шістьма іншими учасниками. Це було досить незручно. Ще більш обтяжливим був факт, що лише двоє з нас народжені в Канаді (я та одна тубілка). Та які б не були мої труднощі з визначенням свого етнічного статусу в канадській літературі, вони не є труднощами іммігрантки, котра мусить у багатьох випадках учитися англійської мови і, либонь, зустрічатись з інституційним расизмом. Чим більше я думала про цю дискусію та її чудернацький склад, тим більше я усвідомлювала, що для організаторок її, які не були ні іммігрантками, ні «етніками», ми були всі однакові. Отже, ми всі мали дивні прізвища, і саме тому ми були разом. Я раптом відчула як письменниця-феміністка, яка себе заявила «етніком», що мене не можна відрізнити від інших «етніків», але можна замінити.

Для особи, що почувала себе безпечною, заявляючи свою етнічність тільки тому, що була вже як у себе вдома серед феміністок, це боляче. Без фемінізму я мусила б вибирати між неможливостями: або зректися українсько-канадської громади, щоб жити і дихати окремо як незалежна жінка, або прийняти свою етнічність, обмежуючи прагнення незалежності. Але, з огляду на наявність і вплив жіночого визвольного руху, я могла висловлювати відверто свою прив'язаність до моєї етнічної групи, не побоюючись, що мене репатріюють у цей стереотип «доброї української жіночки», яка служить родині, церкві і предкам без скарг і запитань. Завдяки жіночому рухові я можу заявляти себе українською канадкою на своїх власних умовах, з яких вельми важливою є вимога віднови історії українського фемінізму, вимога, якої я не могла б навіть собі уявити, а не те, що сформулювати, без жіночого руху.

Проте, визначивши себе, я також змушена запитати: «Наскільки зацікавлений жіночий рух нами, українськими канадками?» Ми, етнічні феміністки, роками виконували наш обов'язок — беручи участь у демонстраціях у Міжнародний жіночий день, фінансуючи кампанії за дозвіл абортів, дописуючи до феміністських видань, працюючи добровільно в книгарнях, — але коли мова заходить про інше питання, українське питання, де ж решта? Або, інакше кажучи, знайшовши спосіб бути феміністкою серед українських канадок, чи матиму також місце для себе як українська канадка серед феміністок? (Я усвідомлюю, що незмірно драматичніше ставлять це саме запитання жінки в національних рухах, як, скажімо, арабки в Північній Африці чи мексіканки у Сполучених Штатах).

Вірю, що це зумовлене поглядом неетнічних феміністок, буцімто наша етнічна чи націоналістична політика або взагалі політика меншостей, не плідна для феміністської політики. Які, наприклад, наслідки матиме політична практика, що уникає співпраці з чоловіками, конфронтації з етнічними феміністками, які для виконання своєї програми мусять і часто хочуть співпрацювати з чоловіками? Оскільки етнічні феміністки покидають феміністське середовище тоді, коли порушують такі питання, як криза в дисидентському русі в Радянській Україні або творення двомовних шкіл, або минуле українських «воєнних злочинців», етнічна свідомість розглядається як чинник, який розщеплює феміністську

свідомість. Проте жінки покидають феміністське середовище з огляду на те, що воно ставиться до цих справ у найгіршому разі вороже, а в найкращому байдуже. Мабуть, є багато причин цього (завдяки переважаючому англо-американському змістові в сучасному канадському фемінізмі, через залишки відрази до зухвалих меншостей, через ліберальні і ліві підозри до нібито реакційного українського націоналізму), але наслідки є такі, що українські канадки об'єднують сили зі своїми чоловіками та їхніми колегами, коли йдеться про українське питання.

Етнічна феміністка має також свої упередження, підозри і сумніви. Коли феміністська теорія воскрешає поняття «матріархату», можна пробачити етнічній феміністці, якщо вона запитує, чим ця версія відрізняється від версії, на яку залюбки відгукуються самовдоволені чоловічі етнічні лідери, котрі у відповідь на жіночу стурбованість обмеженою роллю жінки у громаді вказують на «силу» етнічної дружини і матері («матріарха») у родині. Так само, коли неетнічні феміністки звеличують жіночі мистецькі досягнення у висміяних жанрах, наприклад, шиття ковдр, вишивання, малювання порцеляни тощо, етнічна феміністка може себе запитати, чи з погляду її ролі в етнічній культурі таке возвеличування не зміцнить сентиментальності і другорядності її таланту. Чи вона буде приречена на розмальовування писанок навіть після феміністської революції? Щодо «її (жіночої) історії», себто погляду, що історію можна «читати» в житті безіменних жінок, чи це не викривить нашого погляду на історію України та українців у Канаді? «Історія» є, либонь, викривлена поглядом чоловіків, але я думаю аналогічно про феміністське нехтування етнічної і національної політичної діяльності як «чоловічої», про мою власну глибоку симпатію до культу козаків та інших «націоналістичних» братств як вияву невиправного маскулінізму, про спрощений аналіз, скажімо, сталінізму як кризи чоловічої політики тощо. Чи ми українсько-канадські феміністки можемо справді довідатися про все, чого потребуємо, з такої «її (жіночої) історії?» Усвідомлюю, що є інша література, яку творять соціалістичні феміністки і марксистські науковці. Але все-таки питання залишається відкритим. Зрештою, оскільки «її (жіноча) історія» виявляє схильність до сполучення всіх текстів жіночої історії (наприклад, чорних і білих, вищих, середніх і

нижчих класів) в основний текст гноблення жінок, вона затемнює «класове питання» у наших феміністських історичних розповідях і тим більше ускладнює етнічній феміністці розуміння того, що історія українців у Канаді не є історією тільки чоловіків і жінок, а й історією фермерів, робітників і хатніх господарок, котрі спільно ділили виключення з англо-американських привілеїв.

Якось мене спитали: «Що, на вашу думку, було важливішим у вашому життєвому досвіді — ваша стать, чи ваш клас?» Я відповіла: «мій клас». (Я усвідомила це, признаючись, що почуваю себе набагато краще в товаристві чоловіків мого класу, ніж у товаристві жінок іншого класу). Я себе тепер питаю: «Що було важливішим у моєму досвіді — моя етнічність чи мій клас?» Моя відповідь однозначна: «клас». Але це запитання, очевидно, занадто просте. Справа в тому, що нас формують особливі умови, в яких наш клас, наша стать і етнічність пов'язані. Не знаю, чи хтось уже поєднав ці три низки хромосомів. Сподіваюся, що якась жінка це незарабом зробить, бо існують різні запитання, на які не можу дати виразної відповіді.

Чим є «етнічність» для жінки з робітничого класу? Просто ставлячи це запитання, уявляю собі, про кого йде мова: про жінку середнього віку у містечку, яка працює на півставки касиркою у кооперативі, в якої дім є святинею класової і етнічної гордості — бездоганний, нещодавно пофарбований, прикрашений вишивками і мереживом, з почесним місцем для миски з писанками у вітальні, з низкою весільних фотографій і обрамованою почесною грамотою місцевого жіночого церковного товариства. Як етнічна феміністка з середнього класу, яка хоче, нарешті, залишити за собою те, що становить тільки витребеньки етнічної гордості, і включити феміністські світочі до пантеону зразків етнічної ролі, чи я її відкидаю? Чи я її фактично виключаю? Чи ми взагалі поділяємо ту саму культуру, чи одна культура є для неї, а інша для мене? Вона захоплена Нестором Пістором, а я оперою «Запорожець за Дунаєм» у Торонто.

Торік, коли я вперше поїхала на Україну, мене вразила ознайомленість святкування на селі, влаштоване на честь моїх відвідин, що нагадувало подібні зустрічі у Веґревіллі чи Ту-Гіллс (міста в районі українського поселення в Альберті), і розвинена культура у великих містах. Мені казали, відколи пам'ятаю, що українці є

народом з істотними досягненнями в літературі, музиці, малярстві, суспільних науках, історіографії тощо, але я ніколи цьому насправді не вірила. Тепер докази були переді мною у галереях, університетах, академіях і видавництвах Києва, Львова і Чернівців. Це оточення також було мені знайоме: я розумію малюнки, книжки і газети. Я їх впізнала, але не як українка, а як представниця буржуазного класу. І ця буржуазна культура, звісно, є тим, що мене закликає вивчати і шанувати її, якщо я маю піднятись понад затишну, проте низьку культуру людей з Веґревіль і Ту-Гіллс.

А це веде мене до тієї жінки середнього віку у її вітальні, прибраній вишивками і шлюбними фотографіями: Чи я маю піднятися вище за неї? Я так само її дочка, як дочка (феміністської поетки) Лесі Українки чи (соціалістичної письменниці) Марка Вовчка. Вона — як моя баба, мої тітки. Що маю з нею зробити, борючись за «піднесення» змісту українсько-канадської етнічності? І що вона має зробити зі мною, чіпляючись за рештки селянського побуту предків? Може, ми тільки себе вводимо в оману і піддаємось легким феміністським сентиментам, коли твердимо, що у нас спільна справа з нею? Ось невесела перспектива. Як «етнік» у другому поколінні я, однак, хотіла б це висловити надійніше: Культура цієї жінки є досягненням трудового народу Канади і відображує його сьогоденне життя. Отже, не йдеться про спорудження цій культурі пам'ятників чи про відкидання її як чогось минулого: Люди, які живуть нею і будують її, ще існують. Вони відроджуються в нових поколіннях. Українсько-канадська культура, побудована на сільській і пролетарській основі, стає чимось іншим, мірою того, як Українські канадці стають міськими і всебічно освіченими, стають юристами, письменниками — і феміністками.

Tomaszewski, Jerzy. RZECZPOSPOLITA WIELU NARODÓW. Warszawa: W-wo «Czytelnik», 1985, 286 str.

Томашевський, Єжи. РІЧ ПОСПОЛИТА БАГАТЬОХ НАРОДІВ. Варшава: Видавництво «Чительнік», 1985, 286 стор.

Єжи Томашевський, безперечно, один із кращих знавців проблематики національних меншостей у довоєнній Польщі. Він вважається представником нової течії в польській післявоєнній історіографії, яка намагається sine ira et studio по-новому глянути на ці справи. Свіжим доказом цього є його книжка «Річ Посполита багатьох народів», створена на підставі циклу статей, опублікованих в 1981 р. на сторінках варшавського єврейського тижневика «Fołks-Sztyme».

Проблема національних меншостей (до речі, вони становили понад третину населення країни) була основною проблемою передвоєнної Польщі, якої протягом 20 років свого існування вона не зуміла розв'язати. На думку багатьох польських політиків, цей небажаний в польській державі елемент належало асимілювати або примусити до еміграції. Прихильники ендецького табору, кинувши гасло «Польща для поляків», домагалися полонізації церковних відправ і проповідей, ліквідації кирилиці та заміни її латинкою, цілковитої ліквідації непольського шкільництва.

В найгіршій ситуації опинилися білоруси, процес формування національної свідомості яких відбувся найповільніше, щоправда, й вони в березні 1918 р. зуміли створити Білоруську Народну Республіку. Присвячений їм розділ книжки, Томашевський влучно назвав: «Білоруси — народ не визнаний».

Політичні партії не відіграли великої ролі в білоруському національному житті, а утворена в 1925 р. популярна серед населення селянсько-робітнича організація «Громада» (100 тисяч членів) була вже після двох років існування делегалізована польською владою під за-

кидом співпраці з нелегальною Комуністичною Партією Західної Білорусії (КПЗБ).

Знаменно, що саме білоруси-католики, які становлять меншість білоруської громадськості, відіграли головну роль у національному відродженні, незважаючи на перешкоди, чинені Польською Католицькою Церквою. За словами автора книжки, численні польські політики недооцінювали розвитку національної свідомості білорусів і українців, хоча білоруси не встигли розвинути руху, аналогічного Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Боротьба білорусів за власне шкільництво багато чим нагадувала боротьбу галицьких українців.

Діяльність 200-300-тисячної литовської меншості також зосередилася на шкільній і церковній царині. Однією з головних причин її невеликих досягнень було те, що тільки невелике число литовців проживало в древній столиці Литви — Вільні, хоча й там існувала литовська гімназія і діяло Литовське Наукове Товариство. Вільно віддавна вважалося бастіоном польськості, до речі, його польський характер не підлягав сумніву.

Спроби литовського національного розвитку були енергійно гальмовані урядом, а перш за все польською церковною адміністрацією, яка перекидала священиків-литовців на польські села, натомість прислані на їх місце священики проповідували по-польськи.

Найбільше місця Томашевський присвячує єврейській проблематиці. Незважаючи на низку обмежень з боку Австро-Угорщини і царської Росії, вже в XIX ст. євреї поступово опанували багато ділянок економічного життя та, за винятком Західної Польщі, стали невід'ємним компонентом міст і містечок Другої Речі Посполитої.

Велика частина євреїв займалася торгівлею, проте в 1930-их роках єврейських купців почали бойкотувати і витісняти, за словами історика, ситуацію погіршував розвиток кооперації.

Частина євреїв асимілювалася, і хоч вони залишилися при іудейському віровизнанні, нерідко ставали польськими патріотами, роблячи вагомий внесок у скарбницю польської та світової культури.

Автор книжки чимало місця присвятив питанню антисемітизму, згадуючи про погроми євреїв у Львові (листопад 1918), Ченстохові (травень 1919) і Бресті

(травень 1937), авантюри в польських університетах (відомий «numerus clausus»), а також про трагічну долю євреїв у Німеччині та під час німецької окупації. Історик пише, що Польська Церква, хоч і виступала проти антиєврейських ексцесів, виправдувала бойкот євреїв, причому цитує слова одного з польських дипломатів, який у березні 1938 р. у своїй нотатці до Ватікану, мабуть, перебільшено писав про «зоологічний антисемітизм польського духівництва».

З інших, менш численних національних меншостей, в книжці згадано про німців, росіян, чехів, словаків, татар, циган, караїмів і вірмен.

Зі сторінок книжки видно, що найбільш по-мачушиному версальська Європа поставилася до українського народу — його територію поділено між СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Утворення Другої Речі Посполитої в кордонах по Збруч було свого роду непорозумінням, якщо взяти до уваги, що передостанній із славнозвісних, проголошених у січні 1918 р., 14 пунктів американського президента Вільсона, які мали стати основою нового справедливого порядку в післявоєнній Європі, стверджував, що «слід створити незалежну польську державу, яка обіймала б територію заселену, безумовно, польським населенням . . . »

Вже на початку досліджень українського питання Томашевський натрапив на непереборні труднощі, пов'язані з установленням кількості українців у Польщі, бо з двох переписів населення, які відбулися в 1921 і 1931 рр., перший був бойкотований українським населенням, а другий авторитетним твердженням колишнього директора Головного статистичного управління у Варшаві Е. Штурм де Штрема, сфальшований. Томашевський твердить, що під час перепису в 1931 р. число українців занижено десь на 700 тисяч, а за його власними підрахунками, їх повинно було бути 5 мільйонів 114 тисяч.

Аналізуючи політику польської влади, історик зосереджується на тих її заходах, які вирішальною мірою вплинули на загострення польсько-українських взаємин і стали перешкодою на шляху до порозуміння:

— Галицькі українці не отримали обіцяної автономії.
— Штучно створений т. зв. сокальський кордон відділив Галичину від Волині, при чому ця остання стала

об'єктом політичних експериментів прихильника державної асиміляції воєводи Юзефського.

— Застосовуючи засаду колективної відповідальності у відповідь на збройну діяльність УВО-ОУН, поліція та військо восени 1930 р. провели 10-тижневу відплатну акцію проти українських сіл, відому під назвою пацифікація Галичини.
— Українцям закрито доступ до державних посад.
— Не дозволено створення українського університету у Львові, водночас до навчання допускалися тільки ті, хто відбув службу в польській армії.
— Колонізація Галичини і Волині польськими військовими осадниками (в грудні 1920 р. Сейм прийняв постанову про військове осадництво) посилила пауперизацію українських селян, при чому на території трьох заселених у більшості українцями воєводств кількість карликових господарств становила біля 80%. Грунти з парцельованих маєтків (фільварків), як правило, признавалися тільки за поляками.
— Поступово ліквідовано українське шкільництво, цвяхом до домовини якого стала ухвала з 1924 р. про двомовні (утраквістичні) школи, від прізвища тодішнього міністра освіти, ендека, відома як «Lex Grabski». Порівняльно зі станом за Австро-Угорщини в 1936-37 навчальному році залишилося лише 20% шкіл з українською мовою навчання.
— Штучна підтримка регіональної відрубності лемків, бойків і гуцулів, аби довести, що вони не мають нічого спільного з українським народом.
— В рамках т. зв. ревіндикаційної акції на Холмщині і Підляшші знищено або відібрано у православного населення десятки церков.
— Адміністративні органи східних воєводств всіляко підтримували еміграцію українського населення, що при постійному збільшуванні польського елементу змінювало співвідношення кількості населення на користь поляків.

З праці Томашевського випливає, що неприхильне ставлення українців до держави було функцією політики польського уряду і поведінки місцевої польської адміністрації. Автор зауважує, що, трактуючи українське населення, згідно зі шляхетською традицією, як етнографічну масу, поляки недобачали великого зламу,

який відбувся в національній свідомості українців під час короткотривалої державності в 1918-19 рр., тобто існування Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). До основних, застосованих українцями протизаходів, історик зараховує: бойкот перепису населення (1921) і виборів до Сейму (1922), створення Львівського таємного університету (1921-25), збройну діяльність ОУН, підпільну діяльність Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ), бурхливий розвиток кооперації і утворення приватного шкільництва («Рідна школа»).

Історик полемізує з поширеною в Польщі тезою, яка весь некомуністичний культурно-просвітній рух галицьких українців таврує як націоналістичний.

Найбільшою політичною силою в Галичині стало створене в 1925 р. Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). Воно користувалося підтримкою греко-католицького духівництва й здобуло вирішальний вплив на найважливіші сектори громадського життя, зокрема, на культурно-освітню діяльність («Просвіта», «Рідна школа»), економічну («Сільський господар» та «Маслосоюз»), а також частину преси. Після примусової колективізації і голоду в УРСР та остаточного фіаско українізації, доволі сильний у 1920-их рр. комуністичний рух втратив грунт під ногами.

Як наприкінці минулого століття, під час т. зв. нової ери, було прогаяно великий шанс розрядити напруженість у польсько-українських взаєминах. Така нагода виникла в результаті акції, започаткованої діячами УНДО, яка влітку 1935 р. довела до угоди з польським урядом, відомої під назвою нормалізація. Поляки пішли на деякі поступки: Сейм ухвалив амністію, голова УНДО Василь Мудрий став віце-маршалом Сейму, а українська кооперація отримала деякі фінансові кредити. На жаль, оптимізм прихильників угоди був передчасним. Згодом виявилося, що уряд ладен задовольнити тільки частину українських дезидератів, через що трирічні зусилля знайти прийнятий для обох сторін modus vivendi зазнали фіаско. А втім, над тодішньою Європою вже збиралися воєнні хмари, і польський уряд мав інші турботи.

У книжці польського історика чимало цікавих і слушних думок, хоча, пам'ятаючи про цензуру, він інколи перериває думку на півслові, а тоді йде по лінії найменшого опору. Мабуть, тому він замовчав події 1968 р.

і полювання на «сіоністів», в результаті чого Польщу покинуло багато тисяч євреїв. Дивно, коли Томашевський пише про розпалювання австрійською владою в Галичині (до 1914 р.) національних антагонізмів або некритично повторює слова радянських істориків про «відомі жорстокими погромами петлюрівські підрозділи». Пишучи про антисемітизм, він забуває додати, що українська громадськість не несе відповідальності за єврейські погроми в Україні, що російські чорносотенці, які нищили вітрини єврейських крамниць, руйнували приміщення редакцій українських київських часописів.

Дещо спрощено звучить його теза про те, що польський «терор проти українських сіл» в роки німецької окупації був відповіддю на «безжальні нищення польського населення, палення сіл і всього добра» з українського боку.

Незважаючи на окремі неточності і недомовленості, праця польського історика є вагомим внеском в історію національних меншостей у довоєнній Польщі. Порівняно великий тираж (30 тисяч примірників) є запорукою, що вона потрапить до польської молоді.

М. Т.

Conquest, Robert. THE HARVEST OF SORROW: SOVIET COLLECTIVIZATION AND THE TERROR-FAMINE. London: Hutchinson Press, 1986, 412 pp.

Конквест, Роберт. ЖНИВО ГОРЯ: РАДЯНСЬКА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ТЕРОР-ГОЛОД. Лондон: Видавництво Гатчінсон, 1986, 412 стор.

28 серпня 1986 р. з'явилася ця книжка в книгарнях Лондона, видана одним з великих лондонських видавництв, яке має свої філії в Австралії, Новій Зеландії та Південній Африці. Лондонський часопис «Times» сповістив про появу цього видання трьома статтями (18, 19, 20 серпня), в яких подав уривки з книжки. Перша з них з'явилася під заголовком «Як Сталін виморив голодом Україну». «Times» називає Р. Конквеста — «провідним авторитетом» у радянознавстві. Книжка Конквеста «Жниво горя», одночасно з'явилася у видавництві Оксфордського університету (Нью-Йорк 1986), 412 стор.

Роберт Конквест (нар. 1917 р.) — визначний учений-радянознавець, професор університетів Англії і США, автор кільканадцяти книжок про Радянський Союз, зокрема: «Common Sense About Russia»; «Power and Policy in the USSR»; «Courage of Genius, The Pasternak Affair»; «Russia After Khrushchev»; «Soviet Nationality Policy»; «The Nation Killers»; «The Great Terror»; «Where Marx Went Wrong»; «V. I. Lenin»; «Kolyma, The Arctic Death Camps»; «The Present Danger»; «We and They, The Civic and Despotic Cultures»; «Inside Stalin's Secret Police, NKVD».

Поява книжки Роберта Конквеста — це історична подія. П'ятдесят років минуло від найбільш жахливого злочину, який знає людська пам'ять, пише Роберт Конквест. Сталінський режим старанно засекречував і замасковував цей злочин. Про нього й досі не дозволе-

но писати в Радянському Союзі. Коли втікачі-емігранти говорили про нього, комуністична пропаганда називала їх наклепниками. А тепер виходить на денне світло вся правда. Пише про це один із найавторитетніших знавців комуністичного режиму в СРСР, відомий і респектований у науці й пресі Р. Конквест. Книжка «Жниво горя» страшна по своєму змісту, проте вона має велику моральну силу. Лондонський часопис «Observer» пише: «Це могутня книга».

Назву для своєї книги автор запозичив від англійського перекладу твору «Слово о полку Ігоревім». У відповідному місці читаємо: «Чорна земля під копитами, кістками була засіяна і кров'ю полита, горе зродила на Руській Землі».

«У тій дійсності, яку я тут зображую, загинуло стільки людей, що на кожну літеру цієї книжки припадає двадцять людських життів», — пише автор. «І тому я дякую всім, хто сприяв і допомагав мені». Це — на першому місці — Український Дослідний Інститут Гарвардського університету, зокрема, його співробітники професори Омелян Пріцак, Ігор Шевченко та Адам Улям, та Український Народний Союз. Багато допоміг Джеймс Мейс (також із Гарварду) своїми дослідами та спільними обговореннями.

«П'ятдесят років перед тим, як пишу ці рядки, — каже Роберт Конквест, — Україна, українські козаки та інші райони на схід, великий простір, приблизно сорок мільйонів населення, був неначе один великий Бельзен (Бельзен — гітлерівський концтабір, — МДД). Чверть сільського населення — чоловіки, жінки й діти лежали мертві або вмирали, а інші були такі ослаблі, що не мали сили ховати своїх рідних або сусідів. Одночасно (як і у Бельзені), загони добре відгодованої поліції або партійних чиновників, наглядали за своїми жертвами».

«Це був вищий етап „революції згори", як назвав це Сталін, революції, якою він і його соратники розгромили два елементи, що були — на їхню думку — непоправно ворожі супроти режиму: селянство СРСР як цілість і українська нація».

Далі автор пише:

«Я зустрічав людей, які пережили все те, про що я тут пишу; між ними були такі, які мали комплекс вини, те ірраціональне почуття сорому, що вони вижили в той час, як їхні приятелі, батьки, брати, сестри заги-

нули; те саме почуття зустрічаємо серед тих, які уціліли від нацистських концтаборів. — З другого боку, все, що тоді сталося, було нормальною політикою тієї панівної групи в Кремлі, яка й сьогодні існує, все було складником того ладу, що існує сьогодні. І методи, застосовані тоді, досі не були заперечені».

Автор інформує читача, про що він писатиме:

У 1929-32 рр. ВКП(б), під керівництвом Сталіна, провела розкуркулення й колективізацію. У 1932-33 рр. сталося те, що треба назвати застосованим проти селян України та української Кубані (також проти Донських козаків і німців Поволжя) «терором-голодом». Від селян забрали всі харчові продукти і заборонили будь-яку допомогу для них із закордону. Одночасно пішов наступ на осередки української культури, на її творців і на українські Церкви. Отож, український селянин потерпів подвійно: як селянин і як українець.

Події, що їх зображує Р. Конквест, охоплюють період 1929-33 рр.; тривалість цього періоду приблизно дорівнює тривалості Першої світової війни.

«У війні Сталіна проти селян загинуло більше людей, ніж усі втрати всіх країн у Першій світовій війні. Але, у випадку Радянського Союзу, була відмінність: тільки одна сторона була озброєна, жертви були тільки на одному боці, і вони включали жінок, дітей і старців. А про Першу світову війну написано сотні історичних праць, проте нема жодної історії колективізації та терору-голоду».

Причини цього, на думку Р. Конквеста, такі:

Ці події далекі людям західного світу. Для британця або американця незрозуміле поняття «селянин», бо селянин — це щось цілком відмінне від американського чи англійського фермера.

У свідомості людей західного світу Україна як нація не збереглась так виразно, як, наприклад, Польща, Угорщина, чи навіть Литва.

А найважливіше те, що Сталін зумів приховати факти або дезінформувати світ про них. Багато людей на Заході хотіли, щоб їх обдурювали, й вони обдурювали інших. А коли правда, все-таки, просочувалася на Захід, більшовицька пропаганда виправдовувала дії влади, мовляв, проходить процес визволення селянина від експлуатації куркуля-глитая, хоч куркуля давно вже не було.

З'ясувавши мотиви своєї праці, автор розглядає питання про джерела, потрібні для того, щоб написати історію терору-голоду. Р. Конквест пояснює:

Сьогодні маємо так багато матеріалів, свідчень і доказів, що не може бути сумніву в тому, як справді виглядала дійсність 50 років тому. — Передусім, за короткого періоду Хрущова з'явилася низка видань, у яких автори подавали багато інформацій. Радянські вчені опублікували деякі дані перепису населення 1939 р., які Сталін заборонив публікувати: це дозволяє встановити смертність у 1930-33 рр. Деякі особливо цінні факти можна знайти в радянській пресі того часу, але не в московській. Важливе джерело — це кореспонденції західних журналістів того часу. Існують свідчення закордонних відвідувачів, зокрема, важливі свідчення комуністів. Про масу фактів поінформували люди, що пережили голод і насильне переселення. Українські вчені на Заході багато працювали, щоб зібрати й опублікувати ці матеріали. Чимало фактів дають розповіді селян, які зібрано в Гарвардському університеті.

«Велику масу інформації, розпорошеної по всьому світі, дістав я з різних джерел, — каже автор. — Особливо відзначаються свідчення селян своїм простим і діловим тоном, яким вони розповідають про страшні події. Приємно нагадати безпосередні свідчення цих людей та їхні заслуги. Бо довгий час їхні свідчення, чесні й правдиві, були піддані сумнівам та осуджені: робили це, очевидно, радянські чинники, але також чимало людей на Заході, які з різних мотивів заперечували ці жахливі факти. З великим задоволенням можу сказати, що ці незаперечні свідчення про правду, так довго паплюжені й ігноровані, тепер цілковито підтверджені».

Підсумовуючи огляд матеріалів, джерел і літератури, які автор використав, він ствердив два основні факти:

1. Наявна кількість доказів величезна. Майже кожний окремий випадок у селах, зареєстрований у цій книжці, може бути підтверджений десятком, навіть сотнею і більше доказів.

2. Матеріали підтверджують один одного взаємно. Розповіді емігрантів, про які можна було думати, що вони зроблені під впливом антирадянських настроїв, точно співпадають з іншими джерелами. В багатьох випадках важко відгадати, чи дане свідчення радянське чи емігрантське.

Це взаємне підтвердження фактів становить особливу цінність. І треба сказати, пише автор, що сьогодні події того часу вже не можна ставити під сумнів.

Читаючи «Жниво горя», ви вражені не тільки змістом, але й величезною кількістю джерел, які автор цитує. Він зазначає, що використав понад сімдесят періодичних видань і вдвічі більше книжок.

«Історія 1930-33 рр. жахлива», — твердить Р. Конквест. І наводить із ненадрукованих споминів радянського письменника Бориса Пастернака таке спостереження:

«У ранніх 1930-их рр. письменники їхали в колгоспи і збирали матеріали про нове життя села. Я хотів бути як кожен інший і також поїхав з наміром написати книжку. Те, що я побачив, не можна було висловити словами. Це були такі нелюдяні, неймовірні злидні, таке страшне нещастя, що ставало майже абстрактним, таке, що не вміщалося в межах свідомості. Я захворів. Цілий рік я не міг писати».

Сучасний радянський автор, що пережив голод як хлопчина, подібно зауважує:

«Я повинен був би написати велику книжку про 1933 рік, але не можу знайти в собі стільки відваги: Я мусив би наново пережити це все».

Роберт Конквест пише й про себе:

«Хоч я не був під безпосереднім враженням (тих подій), а проте моє завдання було таке гнітюче, що мені інколи здавалося, що я не зможу його виконати».

Книжка «Жниво горя» нараховує 18 розділів і епілог. Три великі частини мають заголовки: І. «Партія, селяни і нація»; ІІ. «Розгром селянства»; ІІІ. «Терор-голод».

У другому розділі «Українська національність і ленінізм», що інформує читача про українські справи, автор пише:

«Одною з головних причин, чому події, про які писатимемо, ніколи справді не дійшли до уваги Заходу, є брак розуміння або знання сили української національної свідомості, української національності. У цьому сторіччі українська незалежна держава існувала лише кілька років ... Україна, величиною рівна Франції, населенням більша Польщі, була найбільшою нацією в Європі, яка не виникла на поверхню в період

між двома світовими війнами як незалежна реальність . . . »

«Сказати це про українську національність в жодному випадку не означає бути настроєним антиросійськи. Адже Солженіцин, виразник російських національних почуттів, хоче сподіватися, що виникнуть братерські взаємини між трьома слов'янськими народами: Росією, Білорусією та Україною, й визнає беззастережно, що рішення про союз, федерацію чи відокремлення має бути справою вільного вибору українського народу, і ніякий росіянин не може цього вирішувати . . . »

«Історично українці є старовинною нацією, яка пережила страшні нещастя, але збереглася . . . »

Нарис історії України поданий вірно, без помилок, від Київської Русі до завоювання України більшовиками. Автор правильно розуміє українсько-російські стосунки і політику Леніна супроти України, ворожу, але гнучку і добре масковану.

«Щойно після третього зусилля (здобути Україну) Ленін і більшовики зрозуміли нарешті, що без серйозних або псевдосерйозних поступок українським національним прагненням їхня влада (в Україні) буде без підстав і непевна. І як тільки Ленін зрозумів, як важливим є не ображати національних почуттів, він твердо цього дотримувався, і ганив Сталіна та інших, коли бачив, що вони діють як явні великоросійські шовіністи . . . Але протягом десяти років стало ясним, що більша частина партії далі вважає українські національні почуття підривним чинником у Радянському Союзі, і гадає, що прагнення самостійності ще не цілком придушене. Сталін поділяв це переконання, і коли прийшла пора діяти за цим принципом, він ударив українську націю з найбільшою жорстокістю».

Сталінський терор супроти української нації: тюрми і масові розстріли інтелігенції, штучний голод селян. Це зміст книжки «Жниво горя».

Книжка побудована на наукових дослідах. Кожний факт, кожна подія, кожна думка — все документоване посиланням на джерела. Посилань у книжці — більше ніж півтори тисячі. Вже це свідчить про велику працю дослідника. Це також вказує на організацію викладу та упорядкування матеріалу довкола найважливіших

проблем і процесів. Наприклад, проблема т. зв. «куркулів» — проблема штучно створена, щоб виправдати методи насильства під час колективізації; ударна колективізація й масові депортації. «Напад Сталіна на Україну» — в цьому розділі автор висвітлює національну проблематику; він доповнив її розділом про Церкву в Україні; грабунок села під виглядом хлібозаготівлі; українські комуністи між Сталіном і вмираючим від голоду селом; терор-голод — це головна частина книжки, доповнена розділом про долю дітей під час голодової катастрофи. Це два найжахливіші розділи книжки.

Автор показує три шляхи походу Сталіна проти української нації: удар по українському культурному відродженню, удар по українських комуністах і терор-голод проти українського села. Автор доводить фактами й авторитетними свідченнями, що голод був організований в Україні. Висновок — голод мав національні мотиви: знищити базу української нації — українських селян. (Голод у Казахстані два роки раніше показав Сталінові, що голод може бути страшною зброєю).

Жниво смерті. Після скрупульозного аналізу фактів Р. Конквест підсумовує:

Жертви терору на селі (розкуркулення, депортації до таборів, голод та інші форми терору) — 14,5 мільйона . З цього жертви голоду в Україні та серед українського населення Кубані — 6 мільйонів.

Автор наголошує, що це дуже помірковані цифри, вислід сумних підрахунків.

Перші 16 розділів книжки дають безліч доказів існування штучно створеного голоду в Україні. У 17-му, передостанньому, автор наводить разючі приклади того, як більшовицька пропаганда, за допомогою своїх закордонних підголосків, зуміла обдурити громадську думку Заходу. Сумної слави героєм виступає тут московський кореспондент газети «New York Times», англієць Волтер Дюранти, лауреат американської нагороди Пуліцера. Малколм Маґґеридж (теж англієць), який писав правду про голод, пізніше назвав його: «Це найбільший брехун між журналістами». Бернард Шоу, повернувшись із поїздки до СРСР, сказав у Лондоні, що не бачив там же одної голодуючої людини. Двоє соціологів (соціалістів) Сідній і Беатріс Вебб, які

обожнювали Сталіна, мали великий вплив на англійських інтелектуалів і позитивно представляли англійцям сталінський погляд на розкуркулення та колективізацію.

Джорджа Орвела обурювало ставлення англійців до геноциду в Україні: «Такі страшні події, як голод в Україні, від якого вимерли мільйони людей, — а більшість англійських русофілів не звернула на них уваги». Р. Конквест зауважує: «Справа не лише в русофілах; це була велика і впливова частина громадської думки Заходу. І справа не в тому, що вони виправдували дії більшовиків, а в тому, що вони не хотіли слухати про них, не хотіли слухати доказів».

Підсумовуючи, Роберт Конквест підтверджує те, що сказав на початку: поруч із терором-голодом проти українського селянства, відбувалися руйнування українського культурного і церковного життя та винищування української інтелігенції. Цей подвійний удар не був ніяким випадком.

Хто відповідає за це, зокрема, за голод? Автор не має жодного сумніву: відповідають Сталін і Політбюро ВКП(б). Це в книзі доведено незаперечними фактами.

«Факти встановлено, їхні мотиви ясні, вони згідні з тим, що знаємо про позицію Сталіна, і присуд історії не може бути інший, як відповідальність за злочини. Ба більше, доки на радянському боці нема жодного дослідження цих дій, доти мовчанка є мовчанкою спільників».

Свою книгу «Жниво горя» автор закінчує словами:

«Терор проти селяства не досягнув мети, це очевидне, не дав тих господарських результатів, що їх обіцяла доктрина. Одночасно розгром української національності був лише тимчасовим. Але це не є тільки локальна справа, — якщо слово «локальна» можна вживати, говорячи про націю, що має близько 50 мільйонів людей. Навіть справжні речники Росії, Андрей Сахаров і Александр Солженіцин, вимагають, щоб Україна могла вільно вирішити своє майбутнє. Крім того, свобода України є, або має бути, головною моральною та політичною справою для всього світу».

Висловлюю сердечну подяку Роберту Конквестові за його книжку — наукову, правдиву, чесну і гуманну. Вона — гідний пам'ятник на пошану невинних жертв жахливого злочину. «Жниво горя» — книжка для нас

на вагу золота, і для всіх, що бажають знати правду про Сталіна і режим ВКП(б). Вона заслуговує якнайбільшого поширення.

Михайло Демкович Добрянський

П. С.

Адреса видавництва:
Century Hutchinson Ltd.
62-65, Chandos Place, London WC2N 4NW

Кожна велика книгарня в Західній Європі може замовити цю книжку.

ПРОВІДНІ РОСІЙСЬКІ ЖУРНАЛИ В ДІАСПОРІ

«ВЕСТНИК Русского Христианского Движения» — квартальник, близько 300 стор. Заснований 1925 р. як студентський журнал християнського руху; відновлений 1949 р., коли й став загальноросійським органом православно-релігійної і громадської думки. Виходить у Парижі у видавництві «YMKA-Press». До редакції входять: архієп. Сильвестр, четверо протоєреїв і троє світських осіб, зокрема відповідальний (головний) редактор Никита Струве. Журнал приділяє найбільше місця теології та філософії, крім того, є відділи: Література і життя, Доля Росії та інші. Серед співробітників «Вестника» були відомі в російській культурі імена, наприклад, Георгий Федотов, філософ і теолог Василий Зеньковський, Н. Арсеньев, Антон Карташов, Александр Шмеман та інші. З журналом співпрацює Александр Солженіцин; сьогодні «Вестник» вважається його органом. Досі (1986 р.) з'явилося 146 номерів журналу.

«НОВЫЙ ЖУРНАЛ» — квартальник, близько 300 стор., заснований тому 45 років у Нью-Йорку. Досі з'явилося 162 номери журналу. «Новый журнал» продовжує традиції передреволюційних «товстих» журналів ліберального напрямку. Основоположники журналу — письменники М. Алданов і М. Цетлин. Від 1946 р. по 1959 р. його редактором був російський учений польського походження та професор Гарвардського університету М. Карпович, а від 1975 р. по 1986 р. — Роман Гуль, письменник, мемуарист і публіцист, який почав працювати в редакції журналу в 1959 р. Після смерті Р. Гуля, 30 червня 1986 р., головним редактором став Ю. Кашкаров. Довкола журналу згуртувались російські письменники й публіцисти 1-ої еміграції. Ставлення журналу до української проблеми — нез'ясоване.

«ПОСЕВ» — щомісячний суспільно-політичний журнал, виходить від 1945 р. у Франкфурті (Західна Німеччина).

Журнали подано за хронологією. — *Ред.*

Це орган «Народно-Трудового Союзу» (НТС), що був заснований напередодні Другої світової війни російськими емігрантами в Югославії. Від 1976 р. «Посев» виходить також як квартальник, призначений, зокрема, для пересилки в СРСР і для радянських громадян за кордоном. Журнал приділяє головну увагу подіям і справам у Радянському Союзі та жваво реагує на них. Напрямок журналу — великодержавний російський націоналізм. Про ставлення до української проблеми можна довідатися зі статті Романа Редлиха, яка з'явилася нещодавно під заголовком «Российское и русское национальное самосознание»: У «малоросів» російська свідомість виявилася вже на Переяславській Раді (1654). Сьогодні: радянська національна політика, німецька окупація і приєднання Галичини, наявність «сепаратистськи» настроєної еміграції і «расчленительских тенденций» у США і в Європі (?) ускладнюють етнічний склад в українській національній свідомості. «Твердити, що ми будемо неупереджено спостерігати розвиток конфлікту між російським та етнічним компонентами у самосвідомості українського народу, було б лицемірством і самообманом».

«ГРАНИ» — літературно-мистецько-науковий і громадсько-політичний квартальник, приблизно 300 стор., виходить у видавництві «Посев». Журнал заснований Е. Романовим 1945 р. До 1983 р. головним редактором був Р. Редлих, старий емігрант. Наступного року на головного редактора запросили письменника Георгия Владимова з останньої еміграції, який згодом був усунений з цього поста. У паризькому тижневику «Русская мысль» від 20 червня 1986 р., вміщено протест проти усунення Владимова з посади головного редактора, якому видавництво закинуло «нелояльність» супроти «Народно-Трудового Союзу». Протест підписали 60 діячів російської літератури і публіцистики з останньої еміграції.

«НАДЕЖДА» — «христианские читания», — релігійний журнал, виходить у видавництві «Посев» тричі на рік.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО» — періодичне видання уривків із самвидаву; видавництво «Посев». Досі надруковано понад сорок номерів. «Надежда» і «Вольное слово» призначені для радянського читача.

«РУССКОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ» — це «незалежний, російський, православний національний журнал», квартальник, продовження колишнього місячника «Возрождение». Висуває завдання «бути збирачем і речником духовних прагнень нашого [російського] народу напередодні тисячоліття його хрещення». Виходить в Нью-Йорку; видає його «Комісія для підготови святкування 1000-ліття хрещення „русского народа"» при Архієрейському Синоді Російської Православної Церкви за кордоном. Репрезентує старорежимну православну великодержавну думку. 33-ій номер включає, зокрема, статті про духовно-ідейний фон «Слова о полку Ігоревім» і російських літописів (Н. Полторацький), св. Володимир і російська культура (О. Спекторський).

«КОНТИНЕНТ» — літературний, суспільно-політичний і релігійний квартальник, 400 стор., виходить у Західній Німеччині від 1975 р. Це найцікавіший і найбільш впливовий журнал нової російської еміграції демократичної орієнтації (від консервативного до соціалістичного напрямків). Головний редактор — Владимир Максимов, заступник — Наталія Горбаневська — видатні російські письменники і діячі. До редакційної колегії входять відомі російські і неросійські інтелектуали і публіцисти, наприклад, Андрей Сахаров, Владимир Буковський, Єжи Ґедройц, Мілован Джілас, Роберт Конквест, Норман Подгорец. Журнал «Континент», єдиний серед російських періодичних видань, визнає самостійність України та інших неросійських народів СРСР і співпрацює з українськими демократичними колами, зокрема, з журналом «Віднова», до редакційної колегії якого входять Владимир Максимов, Владимир Буковський, Наталія Горбаневська.

1976 року у «Колонці редактора» журналу «Континент» стверджено:

«Оголосивши „Континент" вільною трибуною Росії і Східної Європи, ми одночасно взяли на себе обов'язок раз і назавжди визначити своє ставлення до принципу

самовизначення кожного народу, що живе в цій частині світу».

«У четвертому номері, в коментарі до статті Юліуша Мерошевського, редакція вже висловилася з приводу питання про УЛБ (Україна, Литва, Білорусія). Уважний і неупереджений читач, безперечно, спостерігає, що в останньому розділі цього коментаря ми недвозначно сформулювали: „Що стосується так званої проблеми УЛБ, то ми завжди і тепер заявляємо, що визнання священного права на самовизначення кожного з названих народів, без буд-якого втручання ззовні, є одним із наріжних принципів нашого журналу"».

«Мета цієї редакторської замітки в тому, щоб ще раз на повний голос підтвердити цей принцип і запевнити нашого читача зі Східної Європи, в тому числі України, Литви і Білорусії, що для нас це не слова, не тимчасова тактика, не поступка громадській думці, а постійно діюче кредо».

«Але водночас ми хочемо ще раз нагадати людям, засліпленим воюючим націоналізмом, що в нинішній історичній ситуації російський народ — така сама жертва тоталітарного поневолення, як і всі його брати за нещастям; всеодно де: У Східній Європі, на Кубі, чи в Китаї. Сучасний тоталітаризм використовує фізичну величину і величезний промисловий потенціал Росії, щоб здобути світове панування, але російська нація як така не бере в цьому ні душевної, ні моральної участі. . .» (стор. 387—388).

Журнал підтвердив цю позицію в № 18, 1978 р.:

«Ми, російські (русские) прихильники демократії, відчуваємо потребу раз і назавжди визначити нашу позицію стосовно долі народів радянської імперії — як формально „незалежних", так і включених у насильне „содружество", що називається Радянським Союзом».

«Ми заявляємо, що повністю і беззастережно не лише визнаємо право кожного народу на самовизначення і виступаємо проти намагань будь-якого народу розпоряджатися долею інших, але й вважаємо за свій обов'язок підтримувати кожний рух за національне відродження і національну незалежність».

«Ми підтримуємо всі національні меншості в їхній боротьбі за збереження своєї національності, мови, релігії, культури й освіти. . .»

«Ми не єдині у своїх переконаннях, що прагнення до демократії невіддільне від прагнення до національ-

ної незалежності, а боротьба за права людини — від боротьби за права народів. Тільки усвідомивши це, можна прийти до справжньої єдності у боротьбі проти будь-яких проявів нинішнього тоталітаризму».

«СИНТАКСИС» — публіцистика, критика, полеміка — це видання, яке нав'язує до самвидавного журналу під цією ж назвою, що виходив у Москві в 1959—1960-их рр. за редакцією Александра Гінзбурга. Еміграційний «Синтаксис» почав виходити в Парижі 1978 р. Журнал редагують М. Розанова й Андрей Синявський. До 1985 р. вийшло 13 номерів. Довкола журналу згуртувався колектив інтелігентів демократичного напрямку з нової еміграції. Особливу увагу журнал приділяє полеміці з російськими націоналістами і А. Солженіциним. Ставлення журналу до неросійських народів СРСР — невтральне. Привертають увагу статті Синявського, М. Михайлова, А. Донде, Е. Еткинда, Б. Шрагина, Г. Померанца.

«ВЕЧЕ» — незалежний російський альманах, почав виходити як квартальник у Мюнхені 1981 р. Редакція: Евген Вачин і Олег Красовський. Журнал навязує до самвидавного «Веча», яке видавав у Москві Владимир Осипов. Видавець: «Российское Национальное Объединение» в Західній Німеччині.

На підставі ідеологічних матеріалів журналу можна сформулювати його програму в таких пунктах:

1. Стара еміграція в більшості етнічно російська і Росія їй мила. Нова еміграція виступає «самозванно» від імені Росії і в дійсності готує грунт для «антиросійських саджанців».
2. Комунізм — явище неросійське, інтернаціональне.
3. Російський народ — народ обраний, народ-богоносець. Він не відповідає за комунізм, принесений до Росії чужинцями.
4. Західна демократія — порочна, розбещена, вона не в стані протиставитись комунізмові. Вона не розуміє росіян, розмовляти із західною демократією — витрата часу.
5. Росію знищила інтелігенція ліберальна, демократична, радикальна.

6. Найбільший ворог російського народу — сепаратисти, передусім українські самостійники. Три чверті українського, білоруського та інших народів вважають себе «росіянами» і горді з цього.

7. Суди присяжних, свобода страйків і профспілка, економічне самоуправління — найбільш безглузді вигадки гнилої західної демократії.

8. За «великую Русь» із самодержавною монархією, якою керує цар спільно з православною церквою. Велика Русь об'єднує неросійські народи й національності.

«СТРАНА И МИР» — щомісячник, близько 100 стор. великого формату, виходить у Мюнхені (Західна Німеччина) від січня 1984 р. Виступає як «суспільно-політичний, економічний і культурно-філософський журнал». Редакція: Кронид Любарський, Борис Хазанов, Вадим Меникер. Журнал відзначається професійністю авторів і різноманітністю політичних коментарів, головно, на радянські теми. Журнал звертається передусім до читача в СРСР і з його позицій прагне підбирати матеріали для публікації. У вступній статті першого номера стверджено, що позиції журналу плюралістичні і демократичні, що Радянський Союз — багатонаціональна імперія: «Нам близькі інтереси всіх народів, що перебувають під імперським гнітом; немає сумніву, що боротьба за національне визволення і боротьба з тоталітарним ладом — неподільні. З цим збігаються інтереси російського народу та інших народів країни». Журнал присвятив належну увагу чорнобильській катастрофі.

М.Д.Д.

НАГОРОДИ О. і Т. АНТОНОВИЧІВ

За рекомендацією жюрі літературних і наукових нагород Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів, у складі: Богдан Рубчак, Ярослав Пеленський, Іван Фізер і Роман Шпорлюк, літературну нагороду Антоновичів на 1985 рік надано Юрієві Лавріненкові за його есеїстичний і мемуарний дорібок, включно із збіркою споминів «Чорна пурга», і наукову нагороду Дейвідові Сондерсові за його працю «The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850» (Український вплив на російську культуру 1750—1850).

Урочисте вручення нагород відбулося 17 травня 1986 року в Українському Інституті Америки, в Нью-Йорку.

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ

Володимир Кубійович (23 вересня 1900 — 2 листопада 1985) — це одна сторінка історії України періоду Другої світової війни. Сім років його керівництва в Українському Центральному Комітеті — це справжній Кубійович. Що було пізніше — це тільки епілог. Сорок років у Сарселі, де під керівництвом Кубійовича творилась Енциклопедія Українознавства, не важать стільки, скільки важать ті сім років. Високо ціню Енциклопедію — це важливий здобуток української культури, візитна картка нашої нації, скарбниця знання про минуле й сучасне України.

А проте, воєнні роки були насичені великими і вагомими подіями і проблемами. За умов жахливої війни під пануванням гітлерівського режиму йшла напружена допоміжна і рятувальна українська праця. На жаль, ще немає відповідної атмосфери, щоб цю працю об'єктивно оцінити. У центрі цієї діяльності стояв Кубійович.

«Твердий лемко», «впертий лемко» — так часто називали його. А насправді він тільки народився й виростав на західному кордоні Лемківщини, в польському місті Новий Санч. Його батько Михайло був селянського українського роду, походив з Галицького Поділля (з Городенського повіту), учителював приватно у священичих та дідичівських родинах. Коли пізніше вирішив піти на державну працю, одержав її на польській території, в податковій канцелярії, в Новому Санчі. Там одружився з польською дівчиною Марією Добровольською, там народився Володимир, охрещений у греко-католицькому обряді. Володимир ходив до гімназії в Новому Санчі, залюбки мандрував і багато читав. Ще перед закінченням гімназії прочитав сім томів Історії України-Русі Грушевського. Закінчивши гімназію 1918 р., вписався до Краківського університету. Коли у Східній Галичині постала Західно-Українська Народна Республіка, він

зголосився до Української Галицької Армії, хоча і батько, і військовий лікар відраджували з огляду на його фізичний стан. Коли ж він наполягав на своєму, лікар сказав: На вашу власну відповідальність. Через рік, занедужавши на тиф, повернувся до батьків.

Краківський університет закінчив, отримавши ступінь доктора географічних наук; 1928 р. міністерство освіти затвердило його доцентом географії у Кракові. Пильно працював, писав, друкував. Вивчав антропогеографію Карпат. Спільно з картографом Миколою Кулицьким опрацьовував карти України. Кубійович організував низку виставок українських карт у Галичині й за кордоном (зокрема в Берліні). Видав велику географію України, приєднавши до співпраці інших спеціалістів. Атлас України (виготовлений спільно з М. Кулицьким) був подією, яка викликала широке зацікавлення й за кордоном (перші примірники купило японське посольство у Варшаві).

Науковою діяльністю краківського доцента зацікавилося варшавське міністерство військових справ, а шовіністична преса повела проти нього кампанію. Військові кола натиснули на факультет і на міністерство освіти. Рада факультету — на внесок історика Владислава Семковича та ще одного викладача — постановила усунути Володимира Кубійовича з університету. Така подія сталася в університетській історії в Польщі вперше. Міністерство освіти затвердило в липні 1939 р. постанову факультету про звільнення Кубійовича з університету. Проф. Семкович говорив: «Хоча в моїх жилах тече руська кров, я тверджу, що Кубійовича треба усунути з нашого університету». Володимир Михайлович Кубійович тоді був уже одружений з товаришкою студій, полькою, і в них були дві дочки. 1 вересня 1939 р. до його будинку прийшла поліція, щоб його заарештувати. Концтабір у Березі Картузькій оминув його тільки тому, що того дня його не було в Кракові.

1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна. Під владою гітлерівського режиму в Генеральній Губернії опинилося близько 600 тисяч української людності, серед них приблизно 30 тисяч утікачів з Галичини й Волині. Виникло питання: хто буде очолювати українську організацію на польській території? Результатом компромісу була кандидатура В. Кубійовича, сорокалітнього вченого, який до того часу політикою не займався. Несподівано вийшов на широкий форум су-

спільного життя, на фронт. У тоталітарній державі політика — це також фронт і боротьба. Якось під час перебування в Берліні, Кубійович, за порадою директора Українського Наукового Інституту проф. Івана Мірчука, відвідав пруського міністра фінансів. Він підтримував Інститут матеріально. «З ним можете говорити цілком відверто», — додав Іван Мірчук. І Володимир Михайлович виклав міністрові всю правду про гітлерівський режим і його ставлення до України. На прощання міністр сказав з усмішкою: «Бажаю вам щастя, колего, щоб вас не повісили, бо можуть вас повісити поляки, більшовики й навіть німці».

Це був професор економічних наук Берлінського університету Йоганнес Попітц (я слухав його лекції). Попітца повісили нацисти за участь у змові 20 липня 1944 р., скерованої проти Гітлера.

Українська організація на польській території дістала від гітлерівської влади назву «Український Центральний Комітет» і мала дуже вузькі повновласті, передусім акція допомоги. Все залежало від того, як розуміти допомогу: німці розуміли її дуже вузько, українці — дуже широко. Німці у Кракові боялися Берліна й Москви. Виникали непорозуміння й труднощі. Більше ніж пів року Кубійович не був затверджений головою Комітету. Вже тоді він сформулював головну засаду, якою керувалися у стосунках з новою владою: «Німців треба ставити перед доконані факти, але треба вважати, щоб не перетягнути міри». І так було до кінця.

Гітлерівська влада накинула українцям схему організації, що була для них до того часу незнаною і дивною. Таку саму форму окупант накинув польському народові (подібну також євреям). Тому більшість організованої праці йшла нелегально поза рамками Українського Центрального Комітету. Але хтось мусив нести відповідальність за це перед владою. І це був Кубійович.

Здавалося, що комітетські рамки — це тимчасовий захід. Коли німецька армія зайняла Галичину, більшість населення сподівалася, що тут німці дадуть українцям нагоду влаштувати своє життя за своїм бажанням і виникне широка українська автономія під номінальною зверхністю Німеччини. Проголошення української державності 30 червня 1941 року у Львові посилило ці ілюзії. Але українські політичні діячі дістали обухом по

голові. Сталося так тому, що вони не були достатньо поінформовані про характер і задуми гітлерівського режиму. Кубійович був одним із перших, хто це зробив, зокрема, якщо йдеться про митрополита А. Шептицького й Українську Національну Раду.

Перші місяці після 22 червня 1941 р. — тобто після нападу на СРСР — були дуже важкі. Українське суспільство Галичини, після майже двох років радянської окупації, почало стихійно відновляти українські організації, які існували на галицькій території в періоді між двома світовими війнами. Новий окупант рішуче заперечив: тільки комітетська система, та сама, що за Сяном.

Тоді майже кожного дня звалювалися на українські організації у Львові й Кракові, в округах і повітах важкі справи, завдання та проблеми, що їх треба було негайно полагоджувати. Гітлерівський окупант накинув українцям у Галичині організацію під назвою Український Крайовий Комітет. Його очолив д-р Кость Паньківський: на доручення голови Української Національної Ради д-ра Костя Левицького і за згодою митрополита А. Шептицького. Незабаром виявилося, що діячі старої школи, дуже заслужені люди в минулому, тепер були безрадні. Зверталися до Кубійовича: «Вияснiть там нагорі наші справи». Але нагорі не було нікого, кому б можна було щось вияснити. На Схід котилася гітлерівська навала й треба було шукати в ній щілини, щоб провести будь-яку нашу справу. Щоб допомогти створеному у Львові для Галичини Українському Крайовому Комітетові, Кубійович прислав Паньківському кількох своїх співпрацівників, що вже мали досвід з німцями. А важливі справи звалювалися на Крайовий Комітет щодня: не десятки, а сотні справ. Ось приклади:

Катастрофа голоду на Галицькому Підкарпатті восени 1941 р. Переселено 25-30 тисяч українських дітей у хлібне Поділля. Німецьке військове командування, якому підлягали залізниці, поставилось до цієї акції прихильно. Близько десяти тисяч українців, присланих радянською владою перед німецько-радянською війною на працю в Галичині, переселено, за їхнім бажанням, до Придніпрянської України, хоча німецька влада встановила на Збручі непрохідний кордон. Наслідком низки заходів досягнено звільнення приблизно 80-90 тисяч галицьких українців, що перебували на початку Другої

світової війни в лавах польської армії та були захоплені німцями в полон. Звільнено радянських вояків, що походили з Галичини. На їхніх шляхах додому треба було створити рятувальні пункти: Вони йшли тільки пішки, а сувора зима прийшла того року дуже вчасно. Ці люди принесли до Галичини пошесть тифу, який шалів у таборах полонених.

Треба було відкрити школи, а німецька влада в перших місяцях після захоплення Галичини цим не цікавилася. Учителі мусили жити без праці й заробітку, а в містах панував голод. У школах організовано понад тисячу харчівень. Сотні громадських кухонь утворено на заводах, в установах і при місцевих Комітетах. Засновано 140 шкільних гуртожитків. Працювало понад 800 читалень, хоч влада не дозволяла відновити «Просвіти». Під зміненою назвою відновлено Пласт, він поширився в усіх середніх школах. У Львові влаштовано конкурс хорів з усієї Галичини; з цієї нагоди відбувся концерт — на сцені великого театру виступало 1 200 хористів. Працювали факультети медичний, ветеринарний, сільськогосподарський. Голодуючим ученим у Києві, законспірованими шляхами, наладнано допомогу.

У системі Українського Центрального Комітету у Кракові та Українського Крайового Комітету у Львові працювало близько однієї тисячі осіб. Приїздили люди з повітів і просили: Видайте довідник, бо не знаємо до кого звертатися. Довідник почали виготовляти, але переважила думка: це небезпечно. Бо 90 відсотків того, що насправді робиться під фірмою УЦК, не збігається з вказівками Берліна. Такий довідник може спровокувати погром. А на місце губернатора Отто Вехтера, який толерує нашу роботу, прийде якийсь Schweinehund (так назвав Еріха Коха генеральний губернатор Франк у приступі щирості, в розмові з Кубійовичем). Система гітлерівського панування була така, що хтось мусив нести особисту відповідальність за ці 90 відсотків праці. Несли її перед краківською владою Кубійович, перед львівською Паньківський. Взаємини цих двох осіб я спостерігав зблизька. Це були відмінні темпераменти, відмінні світогляди, відмінні методи громадської праці.

Губернатор Отто Вехтер був посереднім ініціатором створення Дивізії Галичина. Кубійович підтримав ідею створення Дивізії. Дмитро Паліїв говорив: «Немає ціни, якої ми не заплатили б за українську [військову] формацію» (він особисто заплатив потім найвищу ціну).

З'їзд колишніх старшин українських армій з часів боротьби за самостійну Україну в 1918—1920-их рр. одностайно підтримав ідею створити українську Дивізію. Добровільно зголосилося 80 тисяч осіб патріотичної молоді.

Володимир Михайлович Кубійович мав відвагу нести свою відповідальність за найважчі, часто непопулярні, справи. І весь, тілом і душею, віддавав себе справам Українського Центрального Комітету. Мав мужність публічно виступати перед Генеральним губернатором, щоб пізніше в замкненому кабінеті говорити з ним про зловживання нацистів (таким чином удалось усунути найгірших сатрапів). Мав мужність поїхати до шефа політичної поліції в Берліні з документами про ці зловживання, хоч знав, що може звідти не повернутися. Після війни ці документи опинилися на столі головного прокурора під час Нюрнберзького процесу проти воєнних злочинців — провідників гітлерівської Німеччини.

Після війни, перебуваючи на Заході, Кубійович віддав себе повністю справам Енциклопедії Українознавства. Звісно, що без нього не було б 15 томів Енциклопедії, якими сьогодні пишаємося. Але, мабуть, не було б Енциклопедії також без тієї жінки, що впродовж 30 років була найближчою товаришкою його життя. Без неї він пропав би, — так говорили ті, що добре знали його побутові умови. Виснажений фізично воєнними умовами життя, він мав хворий шлунок та інші хвороби. Вона доглядала його: Дарія Сіяк, дочка тернопільського діяча Остапа; вона закінчила факультет фізкультури в Познанському університеті, працювала у Відділі Молоді УЦК, віддана пластунка. Коли з Кракова наспіла вістка, що померла його дружина, Володир і Дарія одружились у католицькій церкві в Сарселі; це була дуже скромна церемонія. Вінчав їх український парох Парижа.

Я бував у Сарселі й допомагав редакції Енциклопедії Українознавства. Під час моїх останніх відвідин Дарії вже не було. Ми назбирали кожний по китиці квітів у садку Сарсельського НТШ і пішли на цвинтар. Ідучи, розмовляли — очевидно про Енциклопедію, бо іншої теми в Кубійовича не було. Раптом він сказав: «Бідна Дарка, я замало присвячував їй уваги. Бувало говорила: — Чи ти не маєш іншої теми, як Енциклопедія? — Іншого разу скаржилася: — Ти маєш Енцикло-

педію, а що я маю?» Такий він був. Такі важкі були умови життя. Тільки жертвою особистих почуттів молги творитись великі речі.

Михайло Демкович Добрянський

ЛЮБОМИР МАКАРУШКА

Відійшов із цього світу один із провідних діячів Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) д-р Любомир Макарушка (12 серпня 1899 — 6 лютого 1986). Помер у Бад-Годесберзі (Бонн, Західна Німеччина). Похований у Мюнхені поруч своєї дружини.

Любомир Макарушка народився в українській патріотичній родині Остапа і Євгенії Макарушків у Львові. Батько був гімназійним учителем та інспектором середніх шкіл товариства «Рідна школа»; крім педагогічної діяльності, займався науковою працею, був членом Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові. Мати була головою Союзу Українок у Галичині, опікункою української молоді, зокрема Пласту. Всі п'ятеро дітей Остапа і Євгенії виростали в пластовій організації.

Після закінчення академічної гімназії у Львові, Любомир закінчив військову академію «Терезіанум» у Відні; в останньому етапі Першої світової війни був офіцером Австрійської армії, потім Української Галицької Армії. У Віденському університеті здобув 1927 р. ступінь доктора державних наук. Був генеральним секретарем Центрального Союзу Українських Студентів і активістом «Групи Української Національної Молоді».

Повернувшись до Львова, д-р Любомир Макарушка став керівником Народної Канцелярії (центральне бюро УНДО) у Львові. В 1927-1929-их рр. був генеральним секретарем УНДО; в 1930-1935-их рр. — депутатом Варшавського сейму. Був активним у закордонній діяльності УНДО. На Конгресі національностей у Женеві (2—4 вересня 1935 р.) зайняв критичну позицію супроти авторитарних держав (маючи на увазі режим санації в Польщі), які замовчували проблему національностей. Макарушка сказав:

> Національна група і національна організація, які я тут репрезентую, з принципових і з практично-політичних мотивів ставляться негативно до авторитарної держави.
>
> «Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas», (2-4 вересня 1935, Відень-Ляйпціґ, 1936), стор. 44-45.

Макарушка був одночасно членом дирекції товариства «Карпати».

Під час Другої світової війни вступив до української дивізії «Галичина». Коли під Бродами загинув Дмитро Паліїв, речник українців у командуванні дивізії, Військова Управа запропонувала сотника Макарушку на посаду його наступника. Шеф штабу дивізії «Галичина» Вольф Дітріх Гайке пише у своїй книжці про дивізію: «Макарушка взявся за працю з великою пильністю і з найліпшими бажаннями, енергійно обстоював інтереси українців» (стор. 107). Напередодні капітуляції німецької армії, сот. Макарушка, в порозумінні з ген. Павлом Шандруком, встановив (спільно з д-ром Арльтом) контакт з англійцями: йшлося про те, щоб українська дивізія перейшла в полон англійської, а не радянської армії. У переговорах з англійцями Макарушка згадав своє знайомство з англійським журналістом Фойґтом, який бував у Львові в 1930-их рр. Фойґт підтвердив, що знає Макарушку як українського політика демократичного напрямку. Це полегшило порозуміння з англійським командуванням.

Після війни д-р Л. Макарушка став членом Української Національної Ради (на чужині) від УНДО і був у 1948-1951 рр. членом Виконавчого Органу УНРади. З 1951 р. до пенсійного віку, був керівником відділу для ненімецьких утікачів у Банку для втікачів і виселенців у Бонні. На цій посаді допоміг багатьом людям різних національностей із Східної Європи влаштуватися в новій країні.

М. Д. Д.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ І «ВІДНОВА»

Високоповажаний Пане Редакторе!

Трапилось мені тут, у Польщі, перечитати аж два чергові номери Вашої «Віднови» (3 і 4), присвячені польсько-українським відносинам. То вельми підбудовує, якщо стільки українців і поляків заінтересованих у наладнанні кращих відносин між народами польським та українським. Кому як кому, але нам у Польщі залежить подвійно на нормальних взаємовідносинах, — тому що ми і українці, і громадяни Польщі. То прикро жити в краю, де ані влада, ані суспільство за сорок літ не навчились (і небагато роблять, щоб навчитись) толеранції відносно української національної меншости. Видатні поляки, які беруть участь у редагуванні Вашого журналу чи в анкеті, становлять ще надто малу групу в польському суспільстві. Що є в польському суспільстві люди наставлені приязно до нас, часами маємо змогу почути на різних зустрічах з видатними діячами польської культури. Деякі з них, як проф. Р. Лужни, не вагаються публічно і щиро виразити свою думку, що вже найвищий час, щоб з обох сторін, між поляками і українцями, було сказане — «вибачаємо і просимо вибачення». На жаль польську інтелектуальну еліту творять не тільки такі люди. Останніми літами влада виразно фаворизує антиукраїнського писака Едварда Пруса, на книжки якого, писані без почуття якої-небудь гідності, «на замовлення», паперу не бракує. Паперу, однак, бракує на підручники для українських дітей. Коли хтось хоче писати позитивно про українсько-польські відносини, то його цензура не пропустить або викреслить фрагменти, які їй просто «не бачаться». Це

Цей лист подаємо, зберігаючи мову оригіналу. — *Ред.*

виразно видно в часописах «Znak» і «Tygodnik powszechny», де відкинуто ряд статтей про-українських.

Багато непокою створюють шовіністичні настрої певних кругів польського суспільства, в тому числі також у польському костьолі. Шкода, що «Віднові» не вдалося з анкетою дійти до таких середовищ. Шовіністичні настрої сприяють таким явищам, що польські вірні відібрали силою церкву від невеличкої кількості українців в Полянах на Лемківщині. Про цю подію писала і польська преса, і православний календар на 1985 рік. Справа відома і в суді польському, і в адміністрації костьола. І нема сильних, щоб завести справедливість.

В Криниці, коло Нового Санча, лемків, які там повернули, не впускається до давньої церкви побудованої їх батьками, яку замінено на костьол. Греко-католики можуть відправляти Службу Божу лише в римо-католицькій каплиці Св. Антонія. Частина лемків з Криниці прийняла православ'я і вирішила побудувати нову церкву, хоч матеріальні їх засоби не такі великі. Думаю, вельми цікаво було б нам почитати у «Віднові», що на ті справи скажуть компетентні представники польської церковної єрархії чи просто люди, зближені до тих кіл.

Не менш болячою справою є нищення українських церков, які залишились ще там, звідки виселено українців. Видається, що в прихильнішому кліматі, в Польщі не було б для цих пам'яток старовини загрози знищення.

З тих поданих кількох прикладів-явищ, які можливі на теперішній час лише в атмосфері разючої нетолеранції, можна легко зрозуміти, як нам залежить на змінах у польсько-українських взаєминах. Як радіємо, довідуючись про Вашу діяльність на еміграції, де в якийсь розсудливий спосіб, дискутується польсько-українські взаємини.

З другого боку, вболівати треба, що в Польщі, на теперішній час, з такою впертістю підтримується антиукраїнський курс. З припадкових інфомацій часто виникає, що багато більше є прихильників поборювання польського шовінізму серед самих поляків, ніж це віддзеркалюється в пресі офіційній і підземній. З другого боку, не бракує кіл, які за всяку ціну хотіли б розпалювати польський націоналізм. Це явище не менш нам

дошкуляє, як настанова від влади — не давати нам рівних прав. В такій то атмосфері дійшло і до найбільших злочинів. 24 липня 1985 року вбито православного священика Поплавського з Нарви. Вбито його в невияснених обставинах і злочинців досі не знайдено. Справа не дійшла до відома опінії публічної. Вістка про цю подію розходиться лише шляхами усних розповідей. Священик Поплавський — це не перша жертва з національних меншостей (його треба зарахувати до білорусів). Багато вже років тому, в досі «невияснених обставинах», вбито українського сільського вчителя Тадея Крайного в невеличкому селі на Ольштинщині (Східні Пруси). Польські слідчі органи закрили слідство, не знайшовши вбивця. Це два приклади найбільших злочинів, жертвами яких були не-поляки. Зрозуміло, що жертв таких було більше.

З таких то гірких міркувань доходиться до висновку, що кожна дія в напрямку нормалізації польсько-українських відносин, в тому й поборювання польської нетолерантності, є для нашої меншості на вагу золота.

Вирішальне значення матиме тут очевидно зрілість поглядів і консеквентність дій здорово думаючої частини польського суспільства, яка не поділяє патологічної ненависті до українців, на жаль, підтримуваної ще широкими колами влади, костьола і суспільства. Треба нам вірити, що найважливіші для нашої меншості проблеми — рівноправність і свобода у власному формуванні культурного та церковного життя будуть поступово вирішуватись в Польщі в дусі загальносвітових тенденцій — гуманності, толерантності, вшанування людської гідності незалежно від національності й релігії. «Віднова» допомагає нам утверджуватись в тій вірі.

З пошаною,

Екуменіст з Польщі

ВІДНОСНО СТАТТІ ЯНУША СОБЧАКА «СХІД»

Дорогі панове!

Прошу вибачити, що пишу польською мовою, але близьку моєму серцеві українську мову знаю лише пасивно, хоча у тому обсязі володію нею вільно.

Передусім хочу подякувати за два номери знаменитої «Віднови». Втішає поява нового українського журналу, який є далеко непересічним. Бажаю редакції успіхів серед читачів і запліднювання думок у тих, які занепокоєні долею України.

Особисто маю також додаткові причини для висловлення власного задоволення: У 4-му номері «Віднови» знайшов свою статтю під заголовком «Схід», підписану псевдонімом Януш Собчак. Ту статтю я написав ще у Польщі 1983 р. разом з українськими спеціалістами. Інформую теж, що текст, вміщений у варшавському підпільному журналі «Krytyka», піддано дошкульній переробці, але все ж таки щось там залишилося. Це частина праці «Кшталти польських обріїв», яка свідчить про ставлення поляків до своїх сусідів. Світ поділено на дві частини і звідси — «Схід». Сталося так, що якраз ця частина статті звернула на себе значну увагу читачів і була опублікована німецькою і англійською мовами. Багато місця посів би опис причин, які мене, стовідсоткового поляка — якщо можна вжити таке неоковирне формулювання — призвело до того, щоб я почав займатися українською проблематикою і нашими взаємними стосунками. Зрештою, нині це й не важливо. Йдеться про загальний контекст.

На хвилі зацікавленості Україною в Польщі і в еміграції досить виразно позначається своєрідний перегин в галузі історії, дискусій про минуле, очищування психологічного передпілля для польсько-українського порозуміння. Це знаходить підтвердження у відповідях на анкету в 3-му номері «Віднови». Само собою — це позитивне явище і ніколи таких голосів не забагато. З іншого боку характерно, що у згаданій анкеті тільки проф. Р. Лужний звернув увагу на процеси психологіч-

них і суспільних змін у сучасній Польщі. Здається, що це дуже важлива справа, оскільки ми, поляки, мали в минулому досить слабке уявлення про ситуацію в Україні, а тепер не знаємо нічого.

Мій лист прошу трактувати як вираз прихильної і глибокої зацікавленості Україною. Я переконаний, що коли я стабілізуюся на Заході, то зможу активніше долучитися до цієї проблематики, яка має фундаментальне значення для майбутнього Східної і Середньої Європи.

Прийміть вислови глибокої поваги і солідарності.

Єжи Бар

Зальцбурґ, Австрія
28 квітня 1986 р.

10-00

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У «Віднові», 4, зима 1985/86 — весна 1986, у статті «Українці в Польщі та їхнє ставлення до „Солідарності"» на стор. 246 (9 рядок згори) Я. Стабишевського слід читати: Ю. Стабишевського; (12 рядок згори) О. Кудляка слід читати: О. Кудлака; (13 рядок згори) Я. Стеся слід читати: І. Стеця; С. Крика слід читати: Я. Крика.

Представники «ВІДНОВИ» Передплати квартальника

		Один номер	Річно
Великобрітанія:	W. S. Shewchuk 78 Kensington Park Rd. London W11 2PL Great Britain	5.00	9.00 бр. ф.
Канада:	Dmytro Fedyk 22 Allanhurst Drive, Apt. 102 Islington, Ontario M9A 4J6 Canada	13.00	24.00 кан. дол.
Німеччина:	Roxane Sajuk «VIDNOVA» Verlag GmbH Berg am Laim Str. 89 8000 München 80 West Germany	20.00	36.00 н. м.
США:	Dora Horbachevsky 1148 Glenn St. Philadelphia, PA 19115 U.S.A.	10.00	18.00 ам. дол.
Франція:	Irene Popowycz 3, Villa du Bel Air 93800 Epinay s/Seine France	65.00	115.00 фр. ф.

Чеки просимо виставляти на «VIDNOVA» Verlag GmbH і надсилати до представників окремих країн.

Наше банкове конто: «VIDNOVA» Verlag GmbH
Bankkonto: Deutsche Bank, A. G.
Promenadeplatz 15
D-8000 München 2
Konto-Nummer 2259315
West Germany

ЧОРНОБИЛЬ — ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНА ПІСЛЯ ЧОРНОБИЛЯ
Кореспонденція з Києва

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА
Григорій Панчук

ПРО ЧОРНОБИЛЬ І ЧОРНОБИЛЬЦІВ
Володимир Малинкович

ЧОРНОБИЛЬ — ПОВОРОТ ІСТОРІЇ
Владимир Максимов

КРИЗА ГОРБАЧОВА
Ернст Кукс

БЛИСКАВКА НАД ДНІПРОМ
Ален Безансон

ВИТРИВАЛІСТЬ ЩЕРБИЦЬКОГО
Ярослав Біліньский

IX З'ЇЗД ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
ЗМІНИ ЧИ ПЕРЕМІНИ
Мойсей Фішбейн

ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНУ
Інтерв'ю з Ярославом Пеленським

УКРАЇНЦІ В ПОЛЬЩІ
ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ
Мирослав Трухан